

replika

128

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

TÁJ ÉS KULTÚRA

EGYENLŐTLENSÉG ÉS MOBILITÁS

TÁRSADALMI ALAKULAT

A MAGYAR ÚJKAPITALIZMUS



128

2023/I

TÁJ



ára: 2490 Ft

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2023/1.

128. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Daradics Boglárka, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Hajnáczy Tamás, Havas Ádám, Kömüves Dániel, Lajos Veronika,
Radnai Dániel Szabolcs, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Krizsai Fruzsina

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

A lapszám megjelenését az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai
Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019)
kutatói programja támogatta.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

BORÍTÓTERV

A borítót Mészáros Csaba *Kísérleti atomrobbantás után helyreállt táj* című,
Jakutia, Aryktaakh és Tyaja falu között 2013. 01. 17-én készült képének
felhasználásával Wagner Sára készítette.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda
Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

Táj és kultúra

Szerkesztette: Radnai Dániel Szabolcs

Radnai Dániel Szabolcs

Természet, táj, tér, ökológia, földrajz – multidiszciplináris megközelítésben

Bevezető7

Mészáros Csaba

Mások tája és a mi tájunk

A környezetérzékelés antropológiai látásmódjai 13

Demeter Gábor

Ha térkép nincs...

A történeti földhasználat rekonstrukciós lehetőségei a 18–19. században

adatbázisok, GIS-módszerek segítségével 35

Hites Sándor

A világirodalom földrajza és a kapitalizmus terei..... 61

Halmos Károly

Költségtér és kultúra..... 75

Radnai Dániel Szabolcs

Táj, régió, nemzet

Tájértelmezés és irodalomtörténet viszonya a 19. századi regionális irodalom

kontextusában 83

Tamáská Máté

Túl a kockaházakon

Faluképek a nyolcvanas évekből 101

Weiss János

Tájak, ecsetekkel

Radnóti Sándor (2022): *A táj keletkezéstörténete. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”.*

Budapest: Atlantisz. 127

Társadalomképek és tagolódás

Harcza István

Társadalomképek és tagolódás a hosszú idősorok tükrében (1920–2016)

Párhuzamos megközelítések a rétegződéskutatásban 139

Társadalmi szerveződés

Farkas Zoltán

A társadalmi alakulat fogalma és típusai 169

A magyar újkapitalizmus

Szalai Erzsébet

Szorításban

A tőke-munka viszony a NER-ben, avagy kizsákmányolás a magyarországi újkapitalizmus autoriter korszakában..... 191

Abstracts 219

Táj és kultúra



Szerkesztette: Radnai Dániel Szabolcs

Istállók a Nygyili-tó partján (Jakutia, Nyigyili-tó; 2013. 01. 20.)
Mészáros Csaba felvétele

Radnai Dániel Szabolcs

Természet, táj, tér, ökológia, földrajz – multidiszciplináris megközelítésben

Bevezető

Absztrakt: Az írás a 128-as *Replika*-lapszám *Táj és kultúra* című egységének központi témáit: táj és ember, természet és kultúra, tér és értelmezés viszonyának szerteágazó kérdésirányait mutatja be röviden. Emellett kitér a tanulmányblokk előzményeire és kontextusaira, illetve ismerteti az összeállításban olvasható írások legfőbb kérdésfeltevéseit, eredményeit.

Kulcsszavak: táj, kultúra, irodalomtörténet, gazdaság

A *Replika* folyóirat 128. számának *Táj és kultúra* elnevezésű tanulmányblokkjában¹ olvasható írások – összefoglalóan – az embert körülvevő környezet és az abban megvalósuló kulturális gyakorlatok sokrétű viszonyait tárgyalják – merőben eltérő elméleti-módszertani alapállásból és diszciplináris beágyazottsággal. Noha a feldolgozott témák és fogalmak – társadalmi tér, ökológia, táj, földrajz stb. – nyomán számos érintkezési pont érzékelhető az egymást követő írásokat lapozgatva, a tanulmányblokk nem kívánja az e kategóriákkal, terminusokkal kapcsolatos problémákat és értelmezéseket közös nevezőre hozni, egyetlen (vagy néhány) meghatározó diskurzus keretei közé szorítani. (Ezért is szerepel e bevezető írás címében a „multidiszciplináris” kifejezés.) A most következő írásokban *táj* (társadalmi tér, föld, látkép, természet, tárgyi környezet) és *kultúra* (ember, szellem, művelés, civilizáció, tudomány) nem dichotomikusan vagy hierarchikusan elgondolt, azonban soktényezős kölcsönhatásai több tudományterület – kulturális antropológia, földrajz, történettudomány, irodalomtörténet, közgazdaságtan, építészet-szociológia, filozófia – fogalmai és értelmezői ajánlatai révén kerülnek (reményeink szerint) újszerű megvilágításba.

Nem hallgatható el a tanulmányblokkban felbukkanó kérdések aktualitása. Jóllehet évtizedek óta zajlanak történeti ökológiai kutatások hazánkban (vö.: R. Várkonyi és Kósa 1993), illetve az ezredforduló óta humánökológiai (előbb szakirányú, majd később mester szintű) képzettséget is lehet szerezni Magyarországon, a körülöttünk lévő környezethez fűződő *felelős* viszony – mint általános, valamennyi tudományágon belül érvényesíthető értelmezési keret (vö.: Lányi 2010) – csak az utóbbi években vált élénkebb társadalmi diskurzusok tárgyává, nem függetlenül a klímaváltozással kapcsolatos újabb és újabb krízishullámoktól. E viszonyok következményének tartható, hogy a legkülönbözőbb (természet-, humán- és társadalomtudományos) kutatások tárgyukká teszik ember és természet viszonyának újraakadémozását, szinkrón és diakrón jellegű értékelését, a kritikai turizmuskutatástól a kulturális geográfián át egészen a kortárs líraértés öko- és biopoétikai irányzataiig. Persze ha valaki kizárólag ezen „aktualitás-faktor” felől közelít a tanulmányblokk írásaihoz, okvetlen csalódnia fog, mivel az itt felsorakoztatott (témáikat illetően érintkező) kutatási irányok nem elsősorban a táj és kultúra megváltozott (vagy újragondolható) viszonyrendszerének időszzerű, a szélesebb társadalmi diskurzusban is figyelem övezte problematikáit elemzik vagy értékelik. Sokkal inkább „hagyományos” tudományterületek olyan újszerű megközelítéseiről, akár évtizedek óta jelentős eredményeket hozó inspiratív kérdésmódszereiről adnak hírt – kapcsolódva az akár fizikai, akár metaforikus értett térhasználat kérdéseivel –, mint az irodalmi elemzésekben érvényesített politikai gazdaságtan, a földrekonstrukciós kutatások háttérét képező térinformatika vagy épp a kulturális Másikra való rákérdezés újfajta lehetőségeit megteremtő fenomenológiai és ontológiai antropológia.

A tanulmányblokk írásait és a 128-as lapszám megjelenését az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programja támogatta.

¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Hites Sándornak a szakmai-emberi támogatásért, illetve Daradics Boglárkának, Hajnóczky Tamásnak és Hajdú Zitának a tanulmányblokk szerkesztése során nyújtott nélkülözhetetlen segítségükért.

A tanulmányblokk alapját egy módszertani workshop adta, amely 2022. június 28-án valósult meg a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében.² A három Lendület-kutatócsoport kooperációjával³ megvalósult esemény célkitűzése az volt, hogy egy kötetlenebb jellegű szakmai tanácskozás során, különböző területekről érkező kutatók bevonásával válaszokat keressen arra a kérdésre, hogy „a humán tudományok, elsősorban a történettudomány, a néprajz, az antropológia, a gazdaságtan, a művészetelmélet és az irodalomtudomány milyen módszertani kihívásokkal szembesülnek, amikor a természet, a táj, a tér, az ökológia vagy a tágan értelmezett földrajz kérdéseivel foglalkoznak” (Polecolit 2022). Jóllehet e komplex jelenségcsoport összes problematikáját sem a tavaly nyári workshop, sem a most következő tematikus összeállítás keretei között nem sikerült megoldani, bízunk benne, hogy az itt olvasható írások – mind a workshop előadásai nyomán készült tanulmányok, mind pedig a koncepcióba csak később bekerült szövegek – számos olyan kérdést tudtak feltenni saját tudományterületüknek (vagy épp más diszciplínáknak), amelyek közös gondolkodásra készíthetnek természet-, humán- és társadalomtudóst egyaránt.

Az összeállítást Mészáros Csaba írása nyitja, amely alapvetően a néprajz / kulturális antropológia módszertani dilemmáival szembesít a kulturális Másik megismerését, értelmezését illetően, s amely azért tűnik adekvát kezdő kilométerkőnek a tematikus blokk szempontjából, mert a tanulmány első egysége (*A táj és a Másik*) átfogó képet nyújt az európai kultúra és tudományosság környezetérzékeléssel kapcsolatos képzeteiről, gondolati sémáiról, felhívva a figyelmet e nagyhatású (de túlon túl Nyugat-centrikus) értelmezési tradíció újragondolásának lehetőségére, illetve a diszciplinárisan vagy kulturálisan eltérő tájfogalmak sokféleségére. A tanulmány második része az északkelet-szibériai Jakutiában élő szahák sajátos tájhasználatát – az ún. „álászok” érzékelését és a közösség életében betöltött szerepét – vizsgálja izgalmas módon (Mészáros 2023). Demeter Gábor munkája a tájhasználat leginkább tradicionális módjának, a mezőgazdasági célú földhasználatnak a tér- és időbeli rekonstrukciós lehetőségeivel foglalkozik. Tanulmánya egy nagyszabású térinformatikai projekt munkafázisaiba és módszertani kihívásaiba nyújt betekintést, felhívva a figyelmet az ún. GIS-módszerek (Geographic Information System) területrekonstrukciós lehetőségeire olyan esetekben, amikor egy vizsgált korból/területről nem maradt fenn megfelelő térkép. Írása további részében pedig a rét és a szántó egymáshoz viszonyított nagyságát és a földhasználat különböző aspektusait (földminőség, hozam, demográfiai mutatók) vizsgálja 18. századi összeírások alapján, digitálisan szerkesztett térképekkel is illusztrálva a térrekonstrukcióból kinyert információk összefüggéseit (Demeter 2023).

A következő két írás szorosabban kapcsolódik a tanulmányblokk alapját képező workshop arculatát leginkább meghatározó tudományos műhely, „A 19. századi magyar

2 A workshop programja elérhető: Polecolit (2022).

3 A workshop „Az irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon, 1770–1820” (BTK ITI), a „Localitás a globális változások hálózatában: az ökológiai antropológia mint közvetítő a helyi közösségek és a globális változások között a Kárpát-medencében” (BTK NTI) és „A magyar irodalom politikai gazdaságtana” (BTK ITI) Lendület-kutatócsoportok közös szervezésében valósult meg.

irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport tevékenységéhez, amennyiben a kultúra különböző formáit – s azon belül a tér használatba vételét, értelmező metaforaként való használatát – gazdasági összefüggéseiben igyekszik megragadni. Halmos Károly írása a „kölségtér” fogalma köré épül, mely azt kívánja érzékelteni, hogy a különböző célok érdekében végzett emberi tevékenység során fellépő áldozatok (kölségek) miképp alakítják a teret, s milyen kulturális mintázatok vagy térbeli struktúrák (településformák, oktatási centrumok stb.) következnek e kölcsönviszonyokból. A tanulmány második felében pedig változatos történeti példákkal – városformációk, tehetség-eloszlás, hírlap- és könyvterjesztés – érzékelteti a kölség alakította tér és az ehhez viszonyuló (ezt értelmező) anyagi és szellemi kultúra szükségszerűségeit (Halmos 2023). Hites Sándor tanulmánya a világirodalom-fogalommal kapcsolatos komparatistikai kutatásokban megjelenő globális, regionális és lokális földrajzi térszerkezeteket vizsgálja. Írása első felében átfogó képet nyújt a világirodalom-fogalomra irányuló újabb nemzetközi kutatások fejleményeiről – kitérve azok ideológiai vonatkozásaira is –, majd pedig Erdélyi János világirodalom-felfogásának földrajzi vonatkozású gondolati sémáit elemzi (Hites 2023). Az összeállításban még egy irodalomtörténeti tárgyú írás kapott helyet, amely – részben kapcsolódva a Mészáros Csaba tanulmányában is vizsgált tájfogalmak kérdésköréhez, illetve a Hites Sándor munkájában is szerepet kapó, irodalomtörténeti összefüggések metaforájaként hasznosított földrajzi struktúrákkal is párbeszédbe lépve – a 19. századi regionális irodalom kontextusában vizsgálja az esztétikai tárgy értelmében vett táj létrejöttét, a nemzeti/regionális identitásminták létrehozásában betöltött szerepét, valamint irodalomtörténeti kategóriaként való használatának módszertani kérdéseit (Radnai 2023).

A blokk utolsó szaktanulmány műfajú írása Tamáska Máté építésztársadalmi cikke, mely a Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSZ) Kós Károly termében 2022 telén bemutatott *Túl a kockaházakon* című tárlat háttérét, kontextusait, kiállítási koncepcióját ismerteti. A kiállítás anyagát a Hazafias Népfront 1980-as évekbeli falufotózási korpusza adja, amely közel 100.000 felvételt tartalmaz, az itt olvasható szöveg pedig ennek vonatkozásában érinti a klasszikus építészettörténeti kategóriák alkalmazhatóságának problematikáját, a magyar vidéken jellegzetessé vált hibrid konstrukció, a „kockaház” sajátosságait, valamint a városi és a falusi építészet közötti szakadást a posztmodern építészettörténeti paradigmáján belül. A téma természetéből adódóan a tanulmány reprezentatív (katalógusként felfogható) válogatást nyújt a kiállítás fotóanyagából, amely – épített környezet és szellem kölcsönhatásait példázva – a korszakot megelevenítő *Körkép* antológiákból származó szociografikus idézetekkel válik teljessé (Tamáska 2023).

Végül, nagy örömünkre, a *Táj és kultúra* blokk írásai között tudhatunk egy szakrecenziót is, mely a 2022-es tudományos könyvtermés egy igen kiemelt jelentőségű – a fenti írások témáihoz szorosan kötődő – darabját bírálja. A neves esztéta és kritikus, Radnóti Sándor *A táj keletkezéstörténete*i című művéről (Radnóti 2023) van szó, melyről Weiss János írt tanulmányértékű bírálatot. Weiss recenziója filozófiai, művészetelméleti és képzőművészeti távlatból mutatja be Radnóti könyvét, nem csupán annak főbb állításait és alapvető eszmei forrásait (Georg Simmel) rekonstruálva, hanem párhuzamos művészeti és filozófiai példákkal – többek között Hans-Georg Gadamernek a képek elnémulásáról

szóló reflexióival – egészítve ki a kötet gondolatmenetét. Weiss János méltatása, mely szerint Radnóti Sándor könyve megmutatja, hogy „a táj középpontba helyezésével számos releváns esztétikai probléma egyrészt sikeresen megközelíthető, másrészt sokszor egészen új fénybe is állítható” (Weiss 2023) kerekké teszi a tanulmányblokkot, hiszen visszavezet minket ahhoz a célkitűzéshez, amely valami módon az itt olvasható írások mindegyikében ott munkál. Hogy tudniillik milyen problémákkal szembesül a humán- és társadalomtudós a tágan értett természet, táj, földrajzi tér interpretációba emelésével, illetve milyen területek állíthatók más, újszerű fénytörésbe általa.

Hivatkozott irodalom

- Demeter Gábor (2023): Ha térkép nincs... A történeti földhasználat rekonstrukciós lehetőségei a 18–19. században adatbázisok, GIS-módszerek segítségével. *Replika* 128: 35–60. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.3>
- Halmos Károly (2023): Költségtér és kultúra. *Replika* 128: 75–82. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.5>
- Hites Sándor (2023): A világirodalom földrajza és a kapitalizmus terei. *Replika* 128: 61–74. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.4>
- Lányi András (2010): *Az ember fáj a földnek. Utak az ökofilozófiához*. Budapest: L'Harmattan.
- Mészáros Csaba (2023): Mások tája és a mi tájunk. A környezetérzékelés antropológiai látásmódjai. *Replika* 128: 13–34. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.2>
- Polecolit (2022): Táj és kultúra – módszertani workshop. Budapest, BTK ITI, 2022. jún. 28. Interneten: <https://polecolit.abtk.hu/hirek/2638/> (letöltve: 2023. augusztus 3.).
- R. Várkonyi Ágnes és Kósa László (1993): A legfiatalabb tudomány. In *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. R. Várkonyi Ágnes és Kósa László (szerk.). Budapest: Orpheusz, 7–23.
- Radnai Dániel Szabolcs (2023): Táj, régió, nemzet. Tájértelmezés és irodalomtörténet viszonya a 19. századi regionális irodalom kontextusában. *Replika* 128: 83–100. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.6>
- Radnóti Sándor (2022): *A táj keletkezéstörténete*. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”. Budapest: Atlantisz.
- Tamáskó Máté (2023): Túl a kockaházakon. Faluképek a nyolcvanas évekből. *Replika* 128: 101–126. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.7>
- Weiss János (2023): Tájak, esetekkel. Radnóti Sándor: *A táj keletkezéstörténete*. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”. Budapest: Atlantisz. *Replika* 128: 127–136. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.8>

Radnai Dániel Szabolcs

irodalomtörténész, kritikus, doktorjelölt, PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola (Pécs), fiatal kutató, BTK Irodalomtudományi Intézet, XIX. Századi Osztály (Budapest)

Mészáros Csaba

Mások tája és a mi tájunk

A környezetérzékelés antropológiai látásmódjai

Absztrakt: Az antropológia elsősorban az emberi, ember teremtette világokkal foglalkozik. A táj azonban másképp ember létrehozta entitás, mint egyéb társadalmi és kulturális jelenségek. Hiszen abban a nem ember alkotta komponens jelenléte eltagadhatatlan. Ennek a nem emberi komponensnek a megragadására többféle eljárás ismert az antropológiában – attól függően, hogy a kutató mennyire kíván eltávolodni az európai tájszemlélet alapelveitől. Így tehát a tájról való gondolkodás nemcsak a tájról, az ember és a környezete közötti viszonyról, hanem arról is szól, hogy miképp látja és látatja az európai gondolkodás a Másikat, és azt, ahogy a Másik a tájban él. A tanulmány a táj polifón antropológiai látásmódjai között kíván kapcsolatot teremteni, amellet érvelve, hogy az alteritás keresése és feltárása nem minden esetben célravezető eljárás az antropológiai kutatás során.

Kulcsszavak: táj, környezetérzékelés, fenomenológiai antropológia, ontológiai antropológia

A táj és a Másik

Az antropológiai kutatás egyik legnagyobb kihívása az, hogy miképp szólaltassa meg azokat a hangokat, amelyek a tudományos diskurzusok közegében nem, vagy csupán igen halkán hallhatók. Szót adva olyan közösségeknek és személyeknek, akik olyan ismeretelméleti (sőt ontológiai) kérdésekben, mint például a táj azonosítása, érzékelése a tudományos diskurzusokban rendszerint nem nyilatkozhatnak meg. Ez a közvetítő, olykor fordító – tehát az eredeti jelentést részlegesen megváltoztató – szerepe az antropológusnak számos kérdést és aggályt vet fel. Ezen aggályok természete kettős. Az antropológia egyes iskolái és az arra ható szellemi áramlatok ugyanis nemcsak annak az *eltérő reprezentációit* teremtik meg, hogy mit tesz/mond/érez a Másik, hanem egyáltalán a Másik *ontológiai státuszát* is.¹

A Másik státuszának problematizálása korántsem mellékes kérdés a táj érzékelése kapcsán. A táj ugyanis az elemző gondolkodásban maga is egyfajta Másikként jelenik meg az emberhez való viszonyban. Ahogy Radnóti Sándor fogalmaz: „[...] a tájat annak a természetnek fogom fel, amely megmarad a Másiknak az emberhez való vonatkozásában, vagy más megfogalmazásban a táj az a természet, amelyet hozzánk való viszonyában a Másikként értelmezünk” (Radnóti 2022: 59). Emellett a nemcsak a tájra, hanem az eltérő emberi közösségekre is Másikként tekintő európai szemlélet hozta létre a természetin túl az emberi alteritás reprezentációs sémáit is.

Ezek közül a „primitív” és az „orientális” másság volt a két leginkább elterjedt kulturális és etnográfiai paradigma Európában. E két paradigma jelentős mértékben hatott az európai antropológia kibontakozására (Harvey 2012). Ezek a reprezentációk az európai ember hegemoniáját magalapozó és megerősítő diskurzusok igényeinek megfelelően egyfajta *szembenállást* hangsúlyoztak a kulturálisan előrehaladottabb/érettebb és hátramaradott/fejletlen népek és kultúrák között. Hasonlóan tehát a táj vagy a természet fogalmához, a nem-európai közösségek is ellenpólusként, idegenként jelentek meg. A tájra vonatkozó antropológiai elképzelések bemutatásakor tehát az a kérdés, hogy a *kulturális Másik* milyen tájban él. Vagyis az, hogy miképp tér el a kulturális Másik *természeti Másika* az antropológiai gondolkodásban az európai tájtól. A jelen tanulmány célja az, hogy kiutat keressen az ekképpen létrehozott ellentétpárok kusza, és egyre kevesebb megvilágító erővel rendelkező fonadékából.

Amikor az antropológia olyan kérdések megvitatásához kíván hozzászólni, hogy miképpen lehet egy-egy fogalmat (mint például a tájat) értelmezni, akkor nemcsak a lokális reprezentációk közvetítésének kérdéseivel, hanem a Másikra vonatkozó elképzelések státuszával is számot kell vetnie. Vagyis az az eszköztár, amely hozzájárul az antropológia polifón Másikának a megképzéséhez, hatással van arra is, hogy miképp értjük meg és alkotjuk újra a Másik lokális reprezentációit. Továbbá, mindez befolyásolja azt is, hogy miképp találjuk meg, jelöljük ki saját, európai reprezentációink, fogalmaink helyi megfelelőjét egy-egy kutatott közösség életvilágában.

¹ Az, hogy a sajátunktól eltérő emberi közösségeket Másikként ismerjük fel, egyáltalán nem általános jelenség. Számos néprajzi leírás mutat rá arra, hogy egy eltérő közösségbe tartozó személy nem feltétlenül minősül Másiknak (Viveiros de Castro 1992; Praet 1994).

Ez a kettős probléma az összes olyan fogalom használatát érinti, amelyek sokáig az antropológiai kutatás megbízható analitikus eszközeinek tűntek. Különösen kényes a helyzete azoknak a fogalmaknak, amelyek értelmezési keretük szerint valamilyen természeti, tehát lényegében valami *nem kulturálisan megképzett* jelenségeket írnak le. Ilyen például a rokonság fogalma, amely jelenségkör antropológiai kutatása igen sokáig abból a feltételezésből indult ki, hogy voltaképpen az adottságként kezelendő biológiai leszármazásra vonatkozó különféle kulturális modelleket kutatja – így a fogalom analitikus értékének a magját egy biológiai jelenségre vonatkozó európai elképzelések, és nem az egyes helyi rendszerek adták (Sahlins 2013). Hasonló a helyzet a táj fogalmával is. A táj kifejezés is egy olyan jelenségre utal, amely(nek legalább egy része) az emberi kultúrától független természeti jelenséggé értelmezhető. Kétségtelen ugyanis az, hogy minden közösség így vagy úgy kapcsolatot tart a saját környezetével. A kérdés csupán az, hogy gyümölcsöző eljárás a környezet használatából kiindulni a fogalmi megragadás során.

A következő oldalakon emellett kívánok érvelni, hogy a táj akadémiai diskurzusokban használt, és gazdag jelentéstartalommal bíró fogalma alapvetően európai eredetű, és egy meghatározott ismeretelméleti illetve ontológiai rendszer keretében értelmezhető. Az első kérdés tehát az, hogy meglehetősen-e az antropológus azzal, ha ezt a tájfogalmat átvizsgálja és használni kezdi egy olyan közegben az általa tapasztaltak értelmezésére, amelyben nemcsak a tájat szemlélik másképp a helyiek, hanem egyáltalán a tájhoz hasonló fogalom sem létezik. A másik kérdés pedig az, hogy milyen eredményre vezet az az értelmezési és retorikai stratégia, amely a *természeti jelenséggé értelmezett környezet* fogalmával közelít ahhoz a kérdéshez, hogy mit is tekintenek tájnak a nem európai közösségek. Emellett érvelek, hogy ez az eljárás, hasonlóan a rokonság fogalmának analitikus használatához, olykor inkább elfedi a környezethez fűződő helyi viszony sokszínűségét és a tájhoz való kapcsolódás változatait. Tanulmányomban végül azt a kérdést kívánom megvizsgálni, hogy miképp állíthatók *egymás mellé* az eltérő tájfogalmak. Miképp lehet együtt szemlélni olyan tájakat, amelyek eltérnek a modernitás megteremtette tájaktól (Wilson 2019).

Ennek érdekében elsőként saját szibériai terepmunka-élményeimre támaszkodva azt mutatom be, hogy milyen is egy radikálisan más (tehát az európaiól eltérő) tájszemlélet, és miért nem érdemes mechanisztikusan alkalmazni az európai elemzői szempontokat annak megértésére. Ezt követően a táj fogalmának eltérő értelmezési lehetőségeire mutatok rá, annak érdekében, hogy az összekapcsolódás lehetőségét meg lehessen találni a Mi és a Másik tája között. Eközben el kívánom kerülni azt a csapdahelyzetet, amelyet az antropológiai Másik megképzése és kontrasztív megfogalmazása állít fel. A cél nem egy egzotikus példára hivatkozva az európai megértésalakzatok és diskurzusok általános kritikája, hanem sokkal inkább az, hogy egymás mellé lehessen helyezni a különféle tájképzeteket. Végül arra kívánok rámutatni, hogy a Mi tájunk és a Mások tája valójában szemlélhető, értelmezhető, sőt belakható együtt is.

Jakutia, a szahák és az élő táj

2002 és 2015 között számos alkalommal végeztem antropológiai terepmunkát Északkelet-Szibériában, még pontosabban Jakutia középső részén, három helyszínen: a Tanda-folyó mentén, a Nuotara és az Aldan-folyó könyékeiben, illetve Kebeeji megye törendszerénél. Kutatásaim középpontjában 2008 óta az emberek és a tavak illetve rétek összetett, intim kapcsolata állt. Mindezt természetesen lehetne tájantropológiai kutatásnak is tekinteni, ha egyáltalán ez a fogalom a helyiek rendelkezésére állna. A Jakutiában élő szahák ugyanis másképp gondolkodnak a rétekről, az erdőkről, a tavakról és ezek látványáról valamint a velük fenntartott kapcsolatról, mint ahogy azt az európai tájszemlélet kategóriái sugallják.

Ennek következtében a szaha nyelven nincsen egyetlen olyan szó sem, amelyet a magyar táj, vagy az angol „landscape” szóra problémamentesen le lehetne fordítani. Amikor szaha kutatók valami olyasmi képzetre hivatkoznak, amely az európai tájnak megfelelő, akkor rendszert a német eredetű, és orosz közvetítéssel megjelent „landschaft” alakot használják (Danilov et al. 2016). Azokon a településeken azonban, ahol a terepmunkáimat folytattam, ez a kifejezés szinte ismeretlen. Amikor halászokkal, vadászokkal, tehenészekkel arról a tájról beszélünk, ahol élt, amelyet ismer, és amelyhez élmények kötődtek, akkor leggyakrabban a „szir-uo” (vagyis szó szerinti fordításban: ’a föld és tűz’) kifejezést használták, ha pedig nagyobb léptékben hivatkoztak arra a tájra, területre, ahol éltek, akkor a „szir-dojdu” (tehát ’föld és világ’) szóösszetételt említették meg.

Miképp is lehet tehát megközelíteni a *szir-uo* és a *szir-dojdu* szaha jelentésárnyalatait? Ehhez mindenekelőtt érdemes rövid betekintést nyújtani abba a szubarktikus környezetbe, amelyben a szahák élnek. Jakutia, és azon belül Közép-Jakutia az északi félgömb egyik legszélsebésebb éghajlatú területe. A téli nagy hideg mellett, a vegetációs időszak négy hónapos, rendkívül rövid. E hideg éghajlat hatására a talaj örökké fagyott. A permafroszt talajnak nyáron is csupán a legfelső egy-két méter vastag rétege enged fel, ezért ivóvizet csak a felszíni vizek (tavak, folyók) biztosítanak.

A permafroszt talaj azonban nem egységesen fagyott. Az abban megfigyelhető egyenetlenségek termokarsztos sülyedékeket hoznak létre. E sülyedékekben pedig hosszú távon rétek alakulnak ki, amelyeknek a legmélyebb pontján egy tó helyezkedik el (Crate et al. 2017). Ezeket a réteket nevezik szaha nyelven „álász”-nak. A közép-jakutiai alföldön, az Aldan és a Léna folyók könyökében, ezek a lencse alakú mélyedések az eltérő becslések szerint a teljes felszín 17–30%-ára terjednek ki (Katamura et al. 2006; Telbisz és Nagy 2008). A termokarsztos mélyedések az eurázsiai tajgában nem erdei, fás vegetációval jellemezhetők, hanem gyepekkel. A szahák nagyállattartását lehetővé tevő rétek gyepfelületei (amelyeket hol legelőként, hol kaszálóként hasznosítanak a helyiek) sziget-szerűen különülnek el a szahák számára a végtelen tajgától.

Éppen ezért a környezet nyújtotta térélmény nem folytonos – sokkal inkább egy archipelágóra emlékeztet, amelyben az egymástól kisebb-nagyobb távolsága elhelyezkedő rétek szigetei között egy jelöletlen, névtelen és határtalan erdőség (a tajga) található. Mindenekelőtt tehát *vizet és élelmet* biztosítanak ezek a rétek a nagyállattartó szahák számára. Azonban az állások jelentősége ennél is fontosabb. E réteket a szahák nem egy helyben elérhető mezőgazdasági erőforrásként, hanem élő, érző lényekként érzékelik (Crate 2021; Mészáros 2020).

Az álaszok (többségükben) ugyanis érző, sőt sajátos személyiségvonásokkal rendelkező élőlények. Vagyis, hasonlóképpen az emberekhez, testük, lelkük és a személyiségüket, történetüket megragadó nevük van. A testük a rét füves felülete, amely az erdő vegetációjának megjelenésével ér véget. Mivel ez egy élőlény teste, ezért az ember nem lép rá ok nélkül. Hagyományosan még az utak sem keresztezték az álasz közepét. A területhez nem (vagy csak kevésbé) kötődő távolabbról érkező utazók konkrét ok nélkül nem is szívesen léptek rá egy álasz testére – hiszen nem tudták, hogy *kivel* állnak szemben. Anélkül, hogy részletesen bemutatnám e sajátos környezetérzékelés és együttélés sajátos vonásait, egy fontos jellemzőt szeretnék kiemelni, ez pedig a helyi térérzékelés és a navigáció kérdése.

2002 és 2004 között számos alkalommal kértem meg helyieket, hogy rajzolják meg térképszerűen falujuk környezetét. E térképek rajzolásakor vagy a környezetről szóló elbeszélések során a helyi emberek az álaszokat elkülönült függőségként jelentették meg.

1. kép. Álasz Tiit-Aryy közelében



Forrás: a szerző felvétele (2003)

A szahák szálláshelyeiként szolgáló álaszok egyúttal emberi jelenléttel, történettel is telítettek. Az álaszok neve, személyisége éppen ezért az emberrel való együttélés során formálódik, vagy ahogy a szaha mondás tartja: „álasz áttáakh, dojdu szurákhthákh”, vagyis az álasznak neve van, a földnek pedig híre. Az emberi jelenlét és a folytonos kommunikáció jelentős mértékben hozzájárul tehát ahhoz, ami a környezet, a táj. Éppen ezért a szaha környezet- és tájérzékelés esetében nincs értelme a térről mint semleges inerciarendszerről beszélni. A szaha nyelvben nincs is pontos megfelelője a semleges tér fogalmának.

A szahák tájai a folytonos együttélés során (emberi és nem emberi ágensek által létrehozott) közös történetekkel átítatott egymással összefüggő helyek halmaza. Ahogy a térképek is mutatják, az egocentrikus navigáció helyett inkább egy allocentrikus kép

rajzolódik ki (vö.: Shore 2014). A *szubjektív irányultságú útkeresés* helyett, e térképeken a környezet feltárása *interszubjektív jellegű*. Vagyis a környezet nem passzív közege az emberi áthatolásnak, hanem sokkal inkább találkozásokra lehetőséget adó társadalmi szövet, amelybe az ember a mindennapi és rituális tevékenyégek élményei és a folytonos kommunikáció által nyer bebocsájtást.

Amiképp társadalmi cselekvések „tere” a társadalom, amely többé-kevésbé elkülönült entitásokból (egyénekből) áll, úgy a szaha mentális térképek is hasonlóak a szociogramokhoz, amelyek a közelben lévő élő entításokról adnak számot. Ezért a boreális erdőben való haladás nem egy folyamatos mozgás a térben, hanem találkozások sorozata. Találkozás az egyik szigettel/hellyel/személlyel a másik után a tajga végtelen óceánjában. A táj fogalmával rokonítható *szír-uot* (vagyis föld és tűz) kifejezés e környezetérzékelés szerint nyer tehát értelmet. Ami táj, az nem pusztán az emberi érzékelés, hanem az *együttélés, a kommunikáció, a közösen megélt múlt és a szálláskészítés* által jön létre. Ebben a folyamatban a táj *nem passzív* tárgya a róla alkotott kép kialakításának, hanem tevékeny, érzésekkel rendelkező részese egy szélesebb közösségnek, amelyben emberek és nem-emberök egyaránt helyet kapnak.

A táj konstrukciói 1. Az antropológiai fogalmak

E rövid kitérőre a szaha tájérzékeléssel kapcsolatban azért volt szükség, hogy a tájról alkotott elképzelések polifón sokaságát jobban fel lehessen tárni. A rövid leírással az volt a célom, hogy felhívjam a tájra vonatkozó képzetek kialakításában szerepet vállaló és egymással összefüggő tényezőkre a figyelmet:

1. Elsőként arra, hogy milyen *kategorizációs rendszer* szerint lépnek kapcsolatba a nem emberi entitásokkal egy-egy közösség tagjai. Az, hogy valami/valaki élő, érző lény-e, vagy pedig egy élettelen tárgy – jelentős mértékben befolyásolja azt, hogy miképp lehet azzal/vele együtt élni.
2. Erre az együttélésre ugyanakkor hatással van az is, hogy létezik-e az a kategoriális szembeállítás, amelyet az európai gondolkodás a *natúra* (a természeti, nem-ember alkotó szféra) és a *kultúra* (társadalmi, ember alkotó közeg) kettősségében határoz meg.
3. E kategoriális szembeállítás megléte vagy hiánya továbbá azt is meghatározza, hogy az *objektum–szubjektum viszony*, miként jut érvényre egy nem emberi entitással való kapcsolatba lépés során.
4. Végül: a kapcsolatba lépés mikéntje döntő tényező abban, hogy miképp érzékeli a teret és a környezetét egy személy. Mennyire tekinti *személyesnek, egyéni tapasztalaton alapulónak* a viszonyát a tájjal, és mennyire kívánja azt *analitikus eszközökkel* megismerni.

A táj fogalmának számtalan (és olykor egymással nehezen összeegyeztethető) meghatározása létezik, ám e négy tényező együttes számbavétele alkalmas kiindulópontot adhat ahhoz, hogy a tájra vonatkozó eltérő fogalmi rendszereket valamiképpen együtt lehessen szemlélni. Azonban éppen azért, mert igen sokféle és egyetlen meghatározásban nehezen összeegyeztethető tájfogalom létezik, a tájra vonatkozó konstrukciókat nem érdemes *egyetlen zárt fogalom* keretei között kezelni. A makacs definiálási kísérletek ugyanis sokkal

kevésbé járulnak hozzá az eltérő helyi rendszerek közötti lehetséges kapcsolatok feltárásához, mint annak a végiggondolása, hogy miként léteznek e fogalmak egymás mellett. Vagyis, hogy miképp kapcsolódnak össze és miképp térnek el a lokális elképzelések egymástól.

Az antropológiai vizsgálat egyik leggyakoribb hibája az, amit magam is e tanulmányban elkövetni látszom – hogy egy egzotikus, távoli, nehezen ellenőrizhető példát bemutatva (olykor általánosítva) kíván a szerző rámutatni az „európaiként” meghatározott fogalmi rendszerek kontingenciájára (vö.: Sivado 2015). Ez az eljárás azonban több okból sem problémamentes. Elsőként is, egy olyan antropológiai eljárást ír le, amely feltételez egy olyan *egyirányú tudásáramlást*, amelynek a kezdőpontján a terep, a *Másik*, a végpontján pedig a tudományos diskurzusok, teorémák és a megismerő *Mi* tagjai állnak. Ez az egyirányú információáramlás visszatérő jelleggel hoz létre olyan ellentétpárokat az antropológiában, amelyek elkülönítik a leírók közösségét a leírottaktól (Chua és Mathur 2018). A *Másik* (mint kontrasztív, szembenálló entitás) pedig *adottságként és nem problémaként* jelenik meg.

Ez vezet az antropológiai fogalmak sajátos életciklusához. Elsőként a távoli vidékek etnográfijából származó fogalmi rendszereket a kutatók szembeállítják a nyugati gondolkodás megértésalakzataival (LiPuma 1998: 57–60), aztán a korábban radikálisan eltérőnek tűnő nem-európai fogalmi rendszerek az esettanulmányok sokaságával való szembeállítás során gyorsan veszítik el különállásukat és megvilágító erejüket (Jackson 2021). A *West and the rest* típusú koloniális örökségből táplálkozó oppozíció (Hall 1992), amely az antropológiai gondolkodást mindmáig áthatja, az eltérő gondolkodási rendszerek koncepcionális megragadásának igényéből táplálkozik. Vagyis abból az antropológiai módszerből, amely rendszerint három egymással szorosan összefüggő, egymásra támaszkodó eljárásból állt:

1. Elsőként a kutató fogalmilag megragadja, *lefordítja* terepmunka élményeit.
2. Majd e fordítás alapján *rendezi, elvonatkoztatja* az adott kultúrára vonatkozó elképzeléseit.
3. Végül ezeket összeveti, szembesíti valami más, ismert rendszerrel.²

Ez az eljárásrend számos előnye mellett több nehézséget is okoz. Ezek közül most csak kettőt emelek ki. Egyrészt a fogalmi megragadás, lefordítás illetve a fogalmi rendezés igénye rendszerint együtt járt a helyi elképzelések általános és rendszerszerű megragadására tett kísérlettel is (Rapport és Overing 2000: viii–ix). Nem biztos azonban az, hogy valóban rendszerszerűek, egyszólamúak és ellentmondásmentesek egy-egy közösségben például a tájra vonatkozó elképzelések. Én magam is a sokszínűség felismerésének szükségessége mellett érveltem a tavakra és a rétekre vonatkozó szaha-elképzelések vizsgálatakor is (Mészáros 2020).

Ez azonban csak az egyik nehézség az antropológia analitikus fogalmi eszköztárával kapcsolatban. További problémát jelent az, hogy a hagyományos fogalomalkotási eljárással, miszerint a fogalmakhoz kapcsolódó definíciók rögzítik a fogalom alá tartozás

² Ez az eljárásrend igen sokáig a Matei Candea által „frontális összevetésnek” nevezett antropológiai módszer általános jellemzője volt (Candea 2018b). Az egyik legmondosabb kidolgozása Evans-Pritchard (a komparatív eljárás érvényével szemben meglehetősen szkeptikus) leírásában olvasható (Evans-Pritchard 1963).

szükséges és elégséges feltételeit, nehezen lehet a terepmunka-élményeket megragadni. A terepmunka gazdag élményfolyamában ugyanis szinte lehetetlen meghatározni az egy-egy fogalom által érintett entitások, cselekvések, élmények lényegét, vagy ha nem is lényegét, de legalábbis a legalapvetőbb individuációs feltételeit (Burge 1993: 311).

Az antropológiai kutatás legfőbb célkitűzése ugyanis éppen abban áll, hogy nehezen összeegyeztethető szociokulturális/ismeretelméleti/ontológiai háttérű környezeteket figyel meg. Emiatt szinte lehetetlen meghatározni azt az esszenciát, vagy azokat az elégséges feltételeket, amelyek egy transzkulturális meghatározás alapját adhatnák. Különösen igaz ez a tájra vonatkozó elképzelések esetében. Nemcsak a tudományos és kulturális hagyományok valamint az éghajlati, környezeti és életmódbeli adottságok sokszínűsége teszi nehezzé a táj transzkulturális és transzdiszciplináris analitikus fogalomként való használatát (vö.: Förster et al. 2012), hanem az is, hogy más élmények, érzelmek kapcsolódnak hozzájuk (Anderson 1996).

A fogalmi megragadást követő szembesítés értelmét, a kontrasztív összevetés érvényét és megvilágító erejét mindez jelentős mértékben csökkenti (Candea 2018a). Több hozaddékkal kecsegtet az az eljárás, amely arra törekszik, hogy az eltérő helyi elképzelések és gyakorlatok lehetséges összjátékát megragadja. Vagyis nem azt kell megérteni, hogy mi a táj, hanem inkább azt, hogy melyek azok a jelenségek, amelyek kapcsolatba hozhatók az európai tájfogalommal. Nemcsak azt érdemes látni, hogy a körtét és az almát nem lehet összevetni, hanem azt is, hogy egy összevetés során nagyon sok közös vonása fedezhető fel e két gyümölcsnek. A kérdés csupán az (maradva a körte és az alma példájánál), hogy melyik gyümölcsből kiindulva érdemes a hasonlóságok, a közös vonások, a lehetséges kapcsolatok rendszerét feltárni. Ez a kérdés az antropológiai kutatásban leginkább abban a dilemmában ölt testet, amely kutatott közösség és az akadémiai tudás pozicionálásában figyelhető meg. A kutatók eltérőképpen és mértékben képviselik az egyik vagy a másik világot, eltérő szerepeket felvéve (egy-egy közösség szószólójától kezdve, az autoetnográfiai világán át, egészen a természettudományos módszerességig).

Ez az irányultságbeli különbség fejeződik ki abban a két fenomenológiai ismeretelméletben is, amely a kortárs antropológiai kutatásokat leginkább áthatja. Míg a Merleau-Pontyra támaszkodó antropológiák a megismerő egyén és a test cselekvő szerepére helyezik a hangsúlyt (Ram 2016: 34), addig a Reinhard Waldenfels képviselte rezponzív fenomenológia antropológiai megjelenésében sokkal inkább a külvilág kezdeményező szerepére esik a hangsúly (Waldenfels 2011: 35–36; Leistle 2016). A tájra vonatkozó elképzelések vizsgálata során is joggal merül fel a kérdés, hogy honnan, kiknek az elképzeléseiből kell kiindulni. Mivel korábban már bemutatásra kerültek a szaha „szir-uoť” fogalmára vonatkozó elképzelések, ezért érdemes feltárni azt is hol helyezhető el ez a tájszemlélet az európaihoz képest. .

A táj konstrukciói 2. Az európai táj(ak)

A környezet- és tájérzékelés lehetséges formáinak egymás mellé helyezéséhez elengedhetetlen tehát a gazdag európai/nyugati tájképzet(ek)re vonatkozó szakirodalom alapvető megállapításainak rövid összegzése. Elsőként érdemes abból kiindulni, hogy a humán- és

természettudományokban használt tájfogalom megalapozása alapvetően a modernizmus ismeretelméletében gyökerezik (Hirsch 1995).

A táj ebben a rendszerben a természet ember számára megjelenő képe, metszete. Egy olyan reprezentáció, amely nem a benne éléssel, hanem éppen ellenkezőleg, a részleges eltávolodással, egy külső nézőpontból való rátekintéssel jön létre. Tájként szemlélve az előtérként, közvetlen környezetként létező emberi szubjektumból és az emberi világból tekintünk rá a háttérként, távlati entitásként létező Másikra, a természeti környezetre. Éppen ezáltal, tehát a távolság, az absztrakció jelenlétével különül el a környezet fogalmától a táj. Míg a környezet az ember számára közvetlenül rendelkezésre álló közeg, addig a táj közvetve, leginkább látványként jelenik meg (Granö 1997). Másképp megfogalmazva, míg a környezetben az embert egy organizmusként szemléljük, addig a tájban sokkal inkább testként, nézőpontként (Ingold 1993).

Ezt a megkülönböztetést azért fontos kiemelni, mert (amint azt látni fogjuk) az antropológia a nem-európai Másikat jellemzően a *környezetében*, és nem a *tájában* vizsgálja. Azt az absztrakciót, közvetettséget pedig, amelyet a táj fogalmának alkalmazása feltételez,³ egészen az ezredforduló idejéig nem vonta be a kutatásba a nem-európai közösségek esetében az antropológia. Ennek okairól a továbbiakban még szó esik, azonban már most, az európai tájszemléletre vonatkozó elképzelések feltárása során érdemes azt előre bocsjátani, hogy az európai tájak vizsgálata a 20. század végéig jellemzően más módszerekkel történt, mint a nem-európai népeké.

Az európai táj közvettsége megteremti a lehetőséget annak különféle transzformációira is. Ezek közül a legfontosabb a táj *kivágása a térből*, annak körülhatárolása, és egységes jellemzőinek megadása. Ez egy olyan eljárás, amelyet a földrajzi teret értelmezni kívánó szemlélet teremt meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a táj pusztá, referencialitás nélküli fikció lenne, és csupán a rátekintő ember tudatában létezne. Különösen igaz ez a tudományos diskurzusok által létrehozott tájmetszetekre, amelyek referencialitása nemcsak egy meghatározott látásmód és környezet kapcsolatában, hanem egy tudományos módszertanban is gyökerezik. A táj ekképp való kivágásához két dolog szükséges, egyrészt az abszolút tér semlegességének akképpen való feltételezése, miszerint az passzívan átadja magát az esztétikai vagy geometriai felmérésnek (Cosgrove 2004: 62), másrészt egy olyan kívülálló nézőpont lehetőségességének feltételezése, ahonnan rá lehet látni, tekinteni e térre (Cosgrove 1999: 3).

Eszerint a táj nem más, mint egy emberre jellemző módja, eszköze a természet, a környezet intellektuális befogadásának (Cosgrove 1984: 17–18.) Másképpen: (tér)képszerű megjelenítése annak, ahogy az ember észleli a földrajzi tér változatosságát (Cosgrove és Daniels 1988: 1). Vagyis a táj az elemzői, befogadó szemléletben nemcsak képként (Somhegyi 2008), hanem térképként is megjelenhet (Cosgrove 2008: 2). A kezdetben esztétikai igényű európai tájkonceptió lassanként olvadt be analitikus kategóriaként az európai tudományosság (és benne a néprajztudomány) fogalmi apparátusba, lehetővé téve azt a szemléletet, amely a tájat egyszerre képes fizikai térként és természeti adottságként (háttér) és ember által belakott helyként (előtér) szemlélni.

3 Egy fizikai jelenség tájként való észlelésének egyik alapvonása az, hogy távolról ismeri fel a szemlélő azt: kontúrokat és anyagminőségi átmeneteket ismer fel (Gibson 1979).

Az az absztrakt szemlélet, amely a természet- és társadalomtudomány tájperspektíváját jellemzi, az európai tér- és időszemlélet lenyomatát viseli magán. Ugyan a társadalomtudományi kutatások számára a földrajzi tér nem egy absztrakt koordináta-rendszer, hanem kontextusokban és minőségekben létező entitás, de ezek az euklideszi geometria folytonos térről alkotott elképzelési szerint megképzett fizikai térhez kapcsolódnak (Sack 2010: 17). Vagyis az egyes tájképző elemek rétegekként vetülnek rá az adott fizikai térre. Ekképpen vált Európában – egyéb fogalmak mellett – a társadalmi és természeti homogenitások és különbségek térbeli értelmezésének (vagyis a geometriai térre való rávetítésének) egyik legfontosabb eszközévé a táj (Wiens et al. 2007: 5–11).

A magyar néprajzi kutatásokra ez különösképpen igaz. A néprajzi táj fogalma, és a magyar nép táji tagolódására vonatkozó elképzelések azt a képzetet erősítik meg, hogy a táj a statikus térből különféle paraméterek szerint kivágható entitás (Mészáros 2019). Ugyan Borsos Balázs a magyar nép kulturális tagolódásáról írott összefoglaló munkája igen tudatosan kerüli a táj terminusként való alkalmazását (Borsos 2011), a hazai néprajzkutatásban még mindig széles körben elterjedt a használata (Andrásfalvy 1980; Paládi-Kovács 2011). E szemlélet szerint a tájak érzékelése közötti különbséget az átfogandó földrajzi tér mérete szabja meg. Míg a néprajzi kistáj még egy személyes élmények által befogadható tér, addig az ennél nagyobb léptékű nagy és középtájak szemléletének és elemzésének lehetőségét az absztrakciók és tudományos módszerek teremtik meg. Míg a kistáj inkább képszerű, addig a nagytáj térképszerű.

Mint látható, a táj egy többszörösen rétegzett és több perspektívából megragadható jelenség, amely egyszerre tartalmaz különféle fizikai és kulturális formákat (Sauer 1963: 321). Ezért a táj képi és térképi megjelenítései tehát nem egymásnak ellentmondó jelenségek, sokkal inkább ugyanannak a térszemléletnek egymást kiegészítő megjelenési formái. Éppen ezért lehet egymással összjátékba hozni egy adott terület vonatkozásában az európai tájszemlélet tudományos és esztétizáló metszeteit (Schleicher 2018). E tájszemléletnek alapja a környezet egyfajta eltárgyasítása. Ezt az ismeretelméleti fordulatot nevezi az európai tudományosságban Husserl a „szemléleti világ módszeres tárgyiasításának” (Husserl 1998: 63).

Ez a folyamat egyszerre vezetett el a természeti háttér tárgyá, képpé válásához, és a földrajzi gondolkodás geometrikus térszemléletéhez. Az objektum (vagyis a fizikai tér) szétválasztása a szubjektumtól (az elemzőtől, rátekintőtől) mintegy átadja a tárgyakat a társadalmi kommunikáció számára (Berr és Kühne 2020: 18–20). Ez a tájszemlélet a modernitás óta sajátja az európai gondolkodásnak. Azonban a 18. században kibontakozó protoantropológiákban korántsem volt egyértelmű az, hogy e szemléletet a vizsgált nem-európai közösségek sajátjának is lehet-e tekinteni. A következő oldalakon azt mutatom be röviden, hogy miért és miképpen hozott létre e kétely egy olyan kutatási hagyományt, amely egészen a legutóbbi időig (tehát a 20. század végéig) alapvetően másképp szemlélte, és más fogalmak által ragadta meg az európai és nem-európai közösségek környezetéhez és tájaihoz való viszonyát.

A Másik reprezentációi és a mások „tájai”

Az, hogy az Európán kívül élő közösségek leírására, a róluk szóló tudósítások és tudományos munkák megfogalmazására különféle reprezentációs sémák álltak és állnak az európai kutatók rendelkezésére, ismert jelenség. Ezek a sémák eltérő módon hatottak arra, hogy miképp ismerte fel az antropológia az egyes közösségek környezethez való viszonyát, valamint arra, hogy miképp merült fel a táj a nem-európai közösségekre vonatkozó antropológiai vizsgálatokban. Annak, hogy a táj mint önálló vizsgálati téma (különösen Európán kívül) csupán az elmúlt három évtizedben kapott nagyobb figyelmet az antropológiai kutatásokban (Tilley és Cameron-Daum 2017: 1–2), számos oka van.

Ezek közül az egyik az, hogy az antropológiai érdeklődés már kezdetektől fogva az Európán kívüli másságot sajátos reprezentációs sémák szerint szemlélte. A „primitív” Másikra vonatkozó elképzelések változatos formákban megjelenő reprezentációs eljárások szerint strukturálódtak a nem-európai közösségek leírásában (Ellingson 1997; Brown 2012). E reprezentáció egyik korán megjelenő alapvonása az volt, hogy a primitívként értékelt népek saját természeti környezetükkel *közvetlenebb kapcsolatban* állnak, mint az európai civilizációk képviselői (Graeber-Vengrov 2021). E séma szerint a „primitív ember” környezettel való közvetlen kapcsolata meggátolja azt, hogy a természet absztrakt tájként észlelje. Ez a nézet legmarkánsabban azokban a (proto)antropológiai diskurzusokban jelent meg, amely a „természeti népek” fogalma köré rendeződött. E szemlélet mindmáig jelentős hatást gyakorol az antropológiai kutatásokra. Éppen ezért érdemes röviden bemutatni azt, hogy miért és miképp (nem) jelenik meg a táj fogalma a radikális másságra vonatkozó diskurzusokban.

A „Naturvölker” kifejezés Herdernél még elsősorban nem a természeti környezettel való összeforrottságra utalt, hanem egyfajta kritikaként, ellenpontként jelent meg a civilizált kultúrnépekkel szemben (Löchte 2005: 100–105). A természet és a természeti népek szoros kapcsolata a német geográfiai és etnográfiai gondolkodást Herdert követően mélyen áthatotta, ez pedig éppen Alexander von Humboldt esetében egy olyan tudományos gondolkodást és módszertant eredményezett, amely a földrajzi tényezőkkel együtt, a természeti környezet kontextusában kívánta az emberi társadalmat szemlélni (Kwa 2005). A német etnológia, és emberföldrajz kibontakozásakor, a 19. század végén azonban a *Naturvolk* fogalma további tartalmakkal bővült.

A természeti nép fogalma már nemcsak azt jelentette, hogy a nem-európai (például gyűjtögető-vadász) közösségek az emberi nem egyfajta természetes, korai állapotában élnek, hanem azt is, hogy a kapcsolatuk a természeti környezettel *meghatározó*. Vagyis a természeti (elsősorban a földrajzi) környezet megszabja azt, hogy milyen kultúrával rendelkezhetnek egy adott közösség tagjai. Ugyan Ratzel elismeri azt, hogy a természetközeli életmódot folytató közösségek megragadására nem a legalkalmasabb a „Naturvolk” kifejezés, de még mindig sokkal jobbnak tartja azt a többi korabeli elérhető kifejezésnél (Ratzel 1885: 5). A „természeti nép” kifejezés egy olyan életmódot jelöl Ratzel értelmezésében,

amelyben az adott közösség képviselője a természet *kényszere alatt* él (Ratzel 1909: 41), és ekképpen nem képes magát a természeti környezet közvetlen hatása alól kivonni. Ez egy egyirányú, egyoldalú kapcsolat: míg a földrajzi, természeti közeg hat az emberi közösségre, az emberi közösség nem hat a környezetre. Amikor pedig e meghatározottságból kilép egy közösség, onnantól kezdve már nem tekinthető természeti népnek. Az életmód, a civilizációs fok tehát ugrásszerű különbséget jelent a környezet és az ember viszonyában.

Ugyan már Ratzel tanítványa, Franz Boas is kritikusan látta a földrajzi meghatározottság szerepét és a természethez való közelállás mechanisztikus feltételezését (Speth 1978), a természeti meghatározottság képze, és az életben maradás kikövetelte természetközelség képe továbbra is mélyen áthatotta az antropológiát. Bronislaw Malinowski a Trobriand-szigeteken élők természetismeretről ekképpen ír: „Az út, amely a vadontól a vadember gyomráig és ekképpen a tudatáig vezet, igen rövid. Számára a külvilág egy megkülönböztetés nélküli háttér, amelyből kiválnak a használható, mindenekelőtt az ehető állat- és növényfajok” (Malinowski 1974: 44).

A biológiai és életmódbeli törvényszerűségek megragadásának igénye járult hozzá annak a paradigmának a kibontakozáshoz is az 1950-es években, amely ma ökológiai antropológia néven ismeretes. A mechanisztikus meghatározottság és az unilineáris fejlődés feltételezése helyett az adaptáció és az eltérő természeti környezetben élő népek eltérő stratégiái kaptak egyre növekvő figyelmet a kutatásokban (Moore 2012). A Julian Steward kutatásai nyomán kibontakozó kulturális ökológiai kutatások módszerének képviselői amellet érveltek, hogy a környezeti meghatározottság egy társadalom esetében elsősorban a „kulturális mag”-ot érinti, minden más társadalmi és kulturális jelenség változékony formában jelenik meg az egyes közösségeknél. A kulturális mag pedig nem csupán a nem-európai népek jellemzője – minden egyes kultúra leírható a kulturális mag és a másodlagos jelenségek kettősségével (Steward 2016). Továbbá az alkalmazkodás által az emberi közösségek nem passzív elszenvedői a természeti környezet adottságainak, hanem cselekvően, adaptációs folyamatok által mintegy birtokba veszik azt.

A természettel szoros kapcsolatban álló Másik képét azonban ez a fordulat sem szüntette meg. Sőt, inkább tovább erősítette. Az 1950-es években megkezdődött etnobotanikai kutatások is azt a reprezentációt támogatták meg, miszerint a táj és az ember viszonyában az európai ismeretelmélet által feltételezett áttételek nem, vagy alig jelennek meg a nem-európai közösségek esetében. Sokkal inkább a közvetlen, célorientált ökológiai tudás képze vált a környezethez való viszony kutatásának alapjává. Harold Conklin, az etnoökológia egyik korai képviselője meggyőzően érvelt amellet, hogy valójában csak a gyarmati tisztviselők tekintetében volt primitív, pazarló az az égetésses-irtásos gazdálkodás, amelyet a fülöp-szigeteki hanuók folytattak. Conklin rámutatott arra, hogy ez egy szükségszerű eljárás volt, amely a környezet alapos ismeretével járt együtt. A hanuók, érvelt, több mint 1600 különböző növénytípus ismeretében választották meg a gazdálkodási stratégiájukat, miközben több mint 430 különféle kultúrnövényt természetek vetésforgóban (Conklin 1954). Hasonlóképpen mutatta ki a mögöttes ökológiai racionalitást az új-guineai cembagák gazdálkodása és rituális életének vizsgálata során Roy Rappaport (Rappaport 1967).

Az entoökológiai problémák kutatói rendszerint olyan közösségekben végeztek terepmunkát, ahol jelentős közösségi növény- vagy állatismeret meglétét feltételezték. A kutatások fókuszában éppen ezért Dél-Amerika és Új-Guinea kertművelő, gyűjtögető-vadász közösségei álltak. Az ökológiai szemlélet szerint a gazdálkodás, a környezet, az ökológiai tudás valamint a társadalmi szervezet egy olyan statikus egyensúlyi helyzetben állandó-sul, amelyben az adott nem-európai közösség mintegy a helyi ökoszisztéma részeként működik. A sikeres adaptáció az alapja egy-egy közösség életben maradásának. Ezeknek a jellemzően egalitáriánus közösségekben folytatott kutatásoknak az egyik fő következtetése az volt, hogy az általuk használt terekben az európai szemlélő nem képes különbséget tenni az érintetlen természeti környezet és az emberi tevékenység formálta helyek között. A kert és a vadon nem különül el egymástól (Balée 1994; Descola 1994; Dwyer 1996). Tehát az európai tájszemlélet előtér és háttér, illetve kultúra és natúra közötti megkülönböztetése ebben a közegben alig értelmezhető. Ahogy Philippe Descola az amazóniai acsuárok között végzett terepmunkája kapcsán fogalmaz:

Van-e helye a természetnek egy olyan kozmológiában, amely az emberi lények legtöbb tulajdonságát az állatokra és a növényekre ráruházza? Beszélhetünk-e a természeti erőforrások kisajátításáról vagy átalakításáról akkor, amikor a gazdálkodáshoz kapcsolódó tevékenységek valójában a bioszféra humanizált elemeivel való kapcsolatba lépés formái? Lehet-e egyáltalán "vadonnak" nevezni ezt az erdőt, amelyet az acsurárok ugyan alig érintenek, de amelyet ők mégis egy hatalmas kertnek tartanak, amelyet egy szellem gondosan művel? Ezer mérföldnyire távol Paul Verlaine „vad és hallgatag istenétől”, a természet itt nem egy transzcendens elem, és nem is egyszerűen szocializálandó tárgy. Sokkal inkább egy, az emberekkel társadalmi kapcsolatban álló szubjektum. Ez az erdő az otthon világának a kiterjesztése, amely valójában még a legelérhetetlenebb részein is háziassított (Descola 2013: 7).

Az ökológiai kutatások óhatatlan egyoldalúsága és ahistorikussága tovább erősítette azt az elképzelést, miszerint a nem-európai közösségek (vagyis a Másik képviselői) természetéhez és tájhoz való viszonya alapvetően eltérő, sőt, az szembeállítható az európai tájszemlélettel. A Másik tája tehát egyúttal másfajta tájként (leginkább *környezetként*) rögzült az antropológiában.

Azt a kérdést, hogy miképp másképp ez a táj, két fő elméleti keretben vizsgálta az antropológiai kutatás az elmúlt fél évszázadban. Az egyik keretet a fenomenológiai megközelítés szolgáltatta, amely szerint a másfajta táj/környezet az érzékelés, a vele való kapcsolatba lépés során jelenik meg másként a helyiek számára. A másik értelmezési irányt pedig a különféle ontotipológiai megközelítések jelentik. Az utóbbi értelmezés szellemében született munkák sokkal kevésbé az érzékelés aktusára, mintsem egy-egy világ létezőinek ontológiai státuszára összpontosítanak. Mielőtt tehát rátérnék arra, hogy miképp lehet egymás mellé helyezni, és nem egymással szembeállítani az eltérő tájszemléleteket, érdemes bemutatni azt, hogy miképpen mélyítette el e két iskola a tájra vonatkozó antropológiai diskurzusokat.

Fenomenológiai és ontológiai megközelítések az antropológia tájértelmezésben

A fenomenológiai megközelítések az elmúlt négy évtizedben egyre fontosabbá váltak az antropológiában. E kutatások jelentős mértékben hozzájárultak olyan témák előtérbe kerüléséhez, amelyekben a megélt tapasztalatok rendszerszerű vizsgálatára nyílt mód az antropológusok számára. A táj kutatás kapcsán a fenomenológiai megközelítést alkalmazó kutatások elsősorban az érzékszervi érzékelés megértésében (Geurts 2002; Howes 2003), a test és a környezet viszonyában (Csordas 1990) illetve a táj nyelvi és koncepcionális megragadásában hoztak friss szemléletet a kutatásba (Basso 1996).

A fenomenológiai megközelítés új keretbe helyezte a „benszülöttek szemszögét” megérteni kívánó antropológiai törekvést. A fenomenológiai leírás egyik központi célja ugyanis az, hogy destabilizálja azokat a reflektálatlan előfeltevéseket, amelyek az antropológus valósághoz fűződő kapcsolatát meghatározzák. A kutató természetes beállítódásának világát, amely nemcsak adottnak tűnik, de amely az érzékelés kereteit is megszabja, „zárójelbe kell tenni”. Minden, ami magától értetődőnek tűnik, amelyhez gondolkodása, érzékelése igazodik, el kell, hogy toljódjon akkor, amikor egy másik közösségben terepkutatást végez. „Fenomenológiai epoché”-nak nevezte Husserl azt a módszert, amellyel az egyén képes eltávolodni vagy elszakadni az ilyen előfeltevésektől (Zuh 2015: 132). Ennek elérése a fenomenológiai antropológia elsődleges feladata, és innen tovább lépve érthet meg egy adott közösséget.

A tapasztalat érzékszervi aspektusaira összpontosítani azonban nem jelent egyet azzal, hogy rövidlátó módon a szubjektív tapasztalatokra kell, hogy összpontosítson az antropológus. Sokkal inkább arra kell kísérletet tenni a kutatónak, hogy az interszubjektív valóságot megismerje. Mit is jelent ez? Az empirikus vizsgálat során (vagyis a terepmunka idején) az összes megtapasztalt tény pluralitására kell reflektálnia az antropológusnak, függetlenül attól, hogy miképp fogják fel és osztályozzák azokat az adott közösség tagjai. Nem rokonsági, környezetérzékelési és egyéb rendszereket kell (re)konstruálnia a terepmunka során a kutatónak, hanem a helyi interszubjektív életvilágokat kell megértenie (Jackson 2002: 7–8). Ehhez pedig a legmegfelelőbb munkamódszer a hosszútávú terepmunka, melynek során közös élmények, megosztott gondolatok jelenítik meg azt a helyi értelmezési teret, amelyen belül az antropológiai leírás formálódik.

Úgy is lehet fogalmazni, hogy ebben a megközelítésben nem az a kutatói kérdés, hogy miképp érzékelik a tájat egy-egy közösségben, hanem inkább az, hogy egy adott életvilágban mit érzékelnek, és milyen más jelenségekkel összekapcsolva valami olyanként a helyiek, amelyeket aztán az antropológiai eszmecserében a tájra vonatkozó diskurzusokba be lehet építeni. Ennek következtében előfordulhat az is, hogy a tájra vonatkozó elképzelések fókuszában nem a megszelídített, képpé formált természet, hanem éppen a termékenység áll (Devisch 1993). Más terepmunkák azt sugallják, hogy a közös életvilágban a táj az az értelmezési keret, ahol az ártalmak, betegségek laknak, vagy ahol ezen ártalmak egyes növényeket vagy állatokat imitálnak, megjelenítenek (Stang 2009: 47–48). De tájként értelmezhető az antropológiai irodalomban az az életvilág is, amely a reciprocitás tereként az egyes létezők közötti kapcsolatok agórájaként jelenik meg. Ez az agóra pedig nem más, mint az egymás mellett létező entitások jelenvaló léte, vagy ahogyan Deborah Van Heekeren fogalmaz: „egymás-mellett-való-léte” (Van Heekeren 2012: 7).

Ez a sokszínűség a nyelvi megragadásban is tükröződik: míg egyes nyelvekben a tájra vonatkozó kifejezések egy önálló szemantikai mezőt képeznek, addig más nyelvekben ez nincs így (Mark et al. 2011: 5).

A táj tehát igen változatos formákban jelenik meg a fenomenológiai antropológia szakirodalmában. De talán még pontosabb úgy fogalmazni, hogy azok a változatos gyakorlatok, verbalizált ismeretek és közös élmények, amelyeket a kutató a feldolgozás során a tájantropológiai kutatások kontextusába kíván helyezni, a helyi életvilágokban változatos területeket fognak át (Ingold 2000). Amennyiben tehát azt állítjuk, hogy a helyiek tájhoz való viszonyáról írnak a fenomenológiai irányultságú antropológiai munkák, akkor ezt a kijelentést annyiban pontosítani érdemes, hogy másképp érzékelt, más élményekkel és tapasztalatokkal teli „tájokról” van szó e munkákban. Vagyis felmerül az antropológiai kutatásban oly gyakran nehézségként felmerülő átadhatóság problémája. Fenomenológiai szempontból az élő test az egzisztencia nullapontja, amelyből kiindulva vagy amelyhez érkezve az egyén kapcsolatban áll a (kül)világgal, a tájjal. Az emberi test tehát a fenomenológiai antropológiában az etnográfia, a néprajzi leírás alapja is.

A kérdésre adott fenomenológiai válasz a valóság megoszthatóságában rejlik. Az egyes életvilágok olyan közösen belakható és megérthető terek (ez teszi egyáltalán lehetővé az antropológus munkáját), amelyekben kölcsönösen, tapasztalásra képes szubjektumokként ismerjük fel egymást. Az egyének tapasztalati világa tehát nem izolálódik, hanem lehetőséget ad szűkebb és tágabb körben nemcsak a társadalmi élet konstituálására, továbbá az arról szóló diskurzusok kialakítására. Kétségtelen azonban az, hogy a fenomenológiai antropológiai munkák nyelvezetére és műfajiságára jellemző a személyes hang(ok) megjelenítése, az egyéni (olykor nehezen kategorizálható) élmények, benyomások egyes szám első személyben való elmondása. Az átadhatóság kérdése így részben a kutató személyes textuális hitelének kérdésévé válik. Erre magyar nyelven kiváló példát hoz Régi Tamás kötete, amelyben az etiópiai murszik között végzett terepmunkájának (közös) tapasztalatait írja le (Régi 2018).

A különféle fenomenológiai megközelítések egyik közös alapvonása az, hogy a közös és kölcsönösen megosztott valóság érzékelésének, megtapasztalásának az alapját *a valóság ontológiai egységességének feltételezése* alapozza meg. Létezik tehát egy olyan közös háttér, amellyel eltérőképpen lehet kapcsolatba lépni. Ezzel szemben az ontológiai antropológia éppen ennek a közös alapnak a létét teszi mérlegre.⁴ Valóban csupán arról van-e szó – tesz fel a kérést az ontológiai kérdésekkel foglalkozó antropológusok – hogy másképp érzékelnek az eltérő közösségek tagjai valami olyasmit, ami a tudományos tudás számára nem, vagy másképpen meghatározott formában létezik? Vagy a kérdést más módon feltéve: lehet, hogy a tudományos kategóriáink (mint például a táj) nem alkalmasak arra, hogy a bármiféle közös megértésnek, közvetítésnek az alapját adják? Mi van akkor, ha nem léteznek közös, megosztott értelmezési keretek, sokkal inkább különálló világok és ontológiai rendszerek, amelyek között az antropológus így vagy úgy billeg, közvetít, vagy éppen kettéhasad.

4 Nagyon tanulságos Rodolfo Kusch filozófiájának Walter D. Mingolo általi bemutatásának példája. A fenomenológiai megközelítés radikálisan más, az európai szemlélettel inkongruens életvilágokkal szembeesítve óhatatlanul ontológiai színezetet ölt. A „mást érzékelek” kérdése könnyedén átítatódik a „más valóság áll rendelkezésre” gondolatával (Mignolo 2010: xxii–xxxii), ez pedig a valóság közös osztatlan egységének feltevését kérdőjelezi meg.

Az ontológiai antropológiai megközelítés kihívása tehát az, hogy miképp lehet kibontakoztatni a néprajzi anyagot, a különálló világokat a maguk legteljesebb formájában. Másképpen fogalmazva, miképp válhat a kutató képessé arra, hogy olyan világokat lásson meg, amelyeket korábban elképzelni sem tudott. Vagyis nemcsak a következtetéseiben, hanem az előfeltevéseiben is megszabaduljon saját világvégképétől. Azonban, ellentétben a fenomenológiai megközelítéssel, ez a megszabadulás, felfüggesztés nem ismeretelméleti jellegű eljárás, hanem ontológiai. Az ontológiai antropológia tehát nem a másképp érzékelés, látás kérdését teszi mérlegre, hanem az eltérő világok párhuzamos létezésének lehetőségét. Éppen emiatt az értelmezés útja is eltérő, nem a megértési kategóriák felülvizsgálatán keresztül jut el a kutató a terepmunka tapasztalatokig, hanem a terepmunka válik az új kategóriarendszerek forrásává (Holbraad és Pedersen 2017).

Am miképp jelentkeznek ezek a törekvések a tájra vonatkozó antropológiai kutatásokban? Elsőként is megváltozik a tájhoz tartozó entitások köre. Míg a fenomenológiai megközelítésekben az emberi érzékelés elsődlegessége, valamint az egyén és a külvilág kapcsolata nem kérdőjeleződik meg, addig az ontológiai antropológiai kutatásokban már az is kutatási kérdéssé válik, hogy ki és miképpen tekinthető érzékelő egyénnek, és ki tekinthető „embernek”. Egyáltalán, a táj egy ember által érzékelt jelenség-e, vagy nem? A nyugati és/vagy a (természet)tudományos megértési rendszerek provincializálásával az ontológiai megközelítések a táj fogalmának széleskörű átalakítására törekuszenek. Elsősorban arra, hogy a tájról szóló diskurzusokban ne csupán az ember(i érzékelés) és a vele szemben álló egyéb természeti, kulturális kontextusok álljanak (Pedersen 2003). Jelentős kérdés az is, hogy miből áll a táj: vajon entitások egy halmaza/csoportja, vagy pedig egy tér, amely így vagy úgy betölthető (Burenhult és Levinson 2009).

E diskurzusban az ember kikerül a tájról szóló kutatások középpontjából (De la Cadena 2010: 344–346). Nem (csak) ő érzékel, nem (csak) neki vannak érzései, jogai és ágenciája, és végül nem csak az ő szemszögére reflektál az etnográfiai anyag (Kohn 2013). Nemcsak arról van szó, hogy máshol húzódnak a kategoriális határok, hanem arról is, hogy a helyi ontológiák olykor arra sem adnak lehetőséget, hogy a kutató meghatározza, ki számít embernek és ki nem (Willerslev 2004). Ennek következtében az ontológiai antropológiai megközelítések különösen népszerűek azokban a tájra vonatkozó diskurzusokban, amelyek az antropocén éra változásaira kívánnak reflektálni. A legfontosabb hozadéka a táj kutatásban e megközelítésnek pedig az, hogy mérlegre kerül a tudományos eszmecserében elterjedt tájfogalmak hatóköre, érvényessége, illetve az, hogy mi az ember helye és szerepe e folyamatban.

Hasonlóan a fenomenológiai megközelítésekhez, az ontológiai antropológia megoldási javaslatai is számos nehézséggel küzdenek. Az egyik ezek közül az, hogy az etnográfiai által feltárt ontológiai rendszerek gyakran zárt, diszkrét rendszerekként jelennek meg az elemzésekben, és használatuk során egyre hasonlatosabbá válnak a kultúra fogalmához (Carrithers et al. 2010). További nehézséget jelent az is, hogy az antropológusok valamilyen rendszerszerűséget kívánnak (re)konstruálni a terepmunka-élményekből, amely által ontotipológiai változatokat hoznak létre. E változatok aztán hasonlóan merev, monolit

szerkezeteket alkotnak, mint a kutatások során kritizált nyugati/tudományos/angolszász kategóriarendszerek (Descola 2013). Pedig sokszor éppen a helyi ontológiák fluiditása számolja fel annak a lehetőségét is, hogy rendszerszerűen lehessen szemlélni az egyes létezők kategóriáit (Viveiros de Castro 2014).

A mások tája és a mi tájunk

E rövid szemle végén érdemes számba venni azt, hogy mi is az antropológiai kutatások (iskolák és módszerek szerint eltérő) hozzájárulása a táj fogalmát érintő eszmecserékhez. Az egyik legfontosabb ezek közül az, hogy rámutattak az európai tájfogalom kontingenciájára. Ez egyben azt is jelentette, hogy az antropológiai elemzések leggyakrabban frontális összevetések létrehozására törekedtek, amelyben az egyik oldalon a saját, a másik oldalon pedig az „idegen” tájra/környezetre vonatkozó elképzelések álltak (Candea 2018b). A frontális összevetések egyik legnagyobb csapdája azonban az, hogy míg az egyik oldalon egy viszonylag jól megragadható terepmunka-élmény és empirikus bázis áll, addig a másik oldalon álló – és egyben felfüggesztendő, kritizálendő – európai tájfogalommal kapcsolatban nem rendelkeznek ilyen reflektált élményekkel a kutatók. Amikor tehát a Másik tája szembe kerül az európai tájjal, akkor a viszony óhatatlanul féloldalas marad. Nem két jelenség kerül összehasonlításra, hanem az egyik jelenség fényében jelenik meg a Másik.

Az antropológiai modellek és azok fogalmi keretei nemcsak azt határozzák meg ugyanis, hogy milyen jelenségekre és viszonyokra terjed ki a kutató figyelme, hanem azt is, hogy az egyes etnográfiai értelmezése, és az azt követő összevetés milyen irányt vesz. Ez azért is különösen problematikus, mivel a nagy antropológiai modellek létrehozása során rendszerint statisztikailag inszignifikáns vagy számosíthatatlan/összevetetetlen jelenségek értelmezésére támaszkodnak a teoretikusok – így az anomáliák, a ki nem bontott jelenségek szerepét és súlyát nehéz megítélni. A tájra és a környezetre vonatkozó elképzelések és gyakorlatok különbségeinek feltárása, a mi és a Másik tája közötti különbség megragadása, amint az a fentiekből kiderült, iskolák, módszerek és korok szerint eltérő eredményekre vezetett. Az egyetlen állandó elem az volt, hogy mindez alapvetően eltér az európai kategóriarendszerektől.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a radikálisan más tájak feltárása részben a radikálisan más Másik képéről, meg az antropológia közvetítői szerepéről is szól. A nem-európai népek tájai rendre valamilyen különbségre, eltérésre hívták fel a figyelmet. Még hozzá egy olyan különbségre, amely az adott kor európai szellemi áramlataiban központi helyet foglalt el. Azáltal, hogy a táj fogalma, és annak európai háttere így vagy úgy, de központi szerepet kapott e diskurzusokban, a Másik tája egyfajta görbetükörként jelent meg. Ha végigtekintünk ezen a rövid (és teljességre nem törekvő) szemlén, jól látható az, hogy a táj fogalmára vonatkozóan milyen különbségek feltárására törekedtek az egyes szerzők.

1. táblázat. A táj és a Másik értelmezése egyes antropológiai megközelítések szerint

Völkerkunde	Ökológiai antropológia	Fenomenológiai antropológia	Ontológiai antropológia
Civilizációs különbség	Adaptációs különbség	Episztemológiai különbség	Létezők közötti különbség

Forrás: saját szerkesztés

Azonban a Mi és a Másik szembeállítása, valamint a különbségek feltárására való törekvés a táj fogalmának megértése kapcsán olykor egyoldalú képet nyújtott arról, hogy mi lehet az antropológiai megértés szerepe a tudományos diskurzusokban. A Mi és a Másik különbségében nincsenek elvágólagos határok. Nem csupán különbségek, hanem átmenetek, kapcsolatok és határterületek is léteznek. Az antropológiai Mi jelentős határzónával rendelkezik, amelyben már a tudományos félperiférián dolgozó közép-európai kutatók helyzete is kétséges. Ahogy Michal Buchowski fogalmaz, ez az antropológia szürkületi zónája (Buchowski 2014).

Az út az antropológia vezető műhelyei és egy szibériai vadászkunyhó vagy egy új-guineai hosszúház között nemcsak hosszú, de közbülső állomások sokaságát tartalmazza. Ezen osztott terekben pedig különféle megszólalások, értelmezések, élmények egymásra hatva formálják azt, amelyet Joao Pina-Cabral „antropológiai ökumenének” nevez (Pina-Cabral 2018). Nem két távoli zárt rendszer között közvetít az antropológus, hanem egy olyan térben szólal meg, ahol sokan, sokféleképpen hallatják a hangjukat. A bennszülött egy relatív helyzet, nem egy kategória (Viveiros de Castro 2013). Az antropológiai ökumené megteremtésének célja az, hogy az antropológus Másika helyett ne csak egy, hipotetikus kutatói Mi beszéljen, és e hang ne feltétlenül a kontrasztív etnográfákra összpontosítson.

Számos analitikus fogalom létét kérdőjelezte meg a tájra vonatkozó antropológiai kutatás – a legfontosabbat azonban, amely mindegyik iskola eszköztárának így vagy úgy a sajátja, tehát a „Másik”-at ugyanakkor jellemzően adottságként és nem problémaként kezelte. Pedig a Másik feltételezése is egy kontingencia. Számos antropológiai munka mutat rá arra, hogy az idegenség igenis befogadható, és egyfajta önzonosságként is kezelhető. A nem a Mi-vel szembenálló, hanem a MI-vel együtt létező entitás, amely inkább ellenségként, és rokonként és egyben isteniként jelenik meg (Viveiros de Castro 1992). Vagyis, az antropológiai gondolkodásban a Másik fogalmával kapcsolatban megkövetelt szempontok nem érvényesülnek maradéktalanul egy sereg etnográfában. A Másik és a Másik másféle tája tehát egy kontingencia.

A tájakra vonatkozó kortárs antropológiai kutatások élesen világítanak rá erre a problémára. Akár több csoport is használhatja ugyanazt a fizikai teret, és egyszerre, ugyanarra a területre eltérő értelmezések, gyakorlatok és tájak íródhatnak rá. Ezek némelyike közelebb áll a kutatói Mi-hez, némelyike távolabb. Egy-egy tájnak ekképpen több képe, több életvilága és több verbális megjelenítése van. Ezek olykor egy időben (Tilley és Cameron-Daum 2017), olykor időben eltolódva (Cruikshank 2005) íródnak rá a fizikai tér ugyanazon darabjára. Tehát hol közelebb, hol távolabb állnak az azonos földrajzi helyhez

köthető tájak egymáshoz. És olykor e tájak hatnak is egymásra. Kapcsolatba lépnek egymással, olykor közelebb kerülnek, máskor pedig eltávolodnak. Hasonlóan a társadalmi és kulturális jelenségek többségéhez, a tájra vonatkozó polifón elképzeléseket is talán gyümölcsözőbb egymással szembenálló diszkrét entitások helyett egymáshoz kapcsolódó vonalakként szemlélni, és ekképpen is beszélni róluk (Ingold 2014).

Nem egymástól független átjárhatatlan fogalmak egymásmellettségéről van tehát szó, hanem sokkal inkább egymással hol erősebben, hol gyengébben kapcsolatban álló tájakról, képzetekről és gyakorlatokról. Az antropológia történetén végighúzó gondolat, miszerint a Másik tája alapvetően más táj, sokkal inkább az antropológia Másikról kialakított képéről ad számot, mintsem a táj(ak)ra vonatkozó változatos és egymással kapcsolatban álló elképzelésekről. Azt, hogy e kapcsolatokat miképp lehet feltárni, és a Tim Ingold javasolta összekapcsolódó szálakat miképp lehet egymással való összefonódottságában szemlélni, a tájantropológia egyik fontos kihívása. Jakutiai kutatásaim kapcsán én is arra tettem kísérletet, hogy ugyanazon területet két különálló ontológiai szerint szemléljem és használjam – együtt a helyiekkel, akik szintén nem egyetlen egységes rendszer szerint lakták be egy közép-jakutiai tóvidék tájait (Mészáros 2020).

Hivatkozott irodalom

- Basso, Keith H. (1996): *Wisdom Sits in Places: Landscape and Language Among the Western Apache*. Santa Fé: University of New Mexico.
- Burge, Tyler (1993): Concepts, Definitions, and Meaning. *Metaphilosophy* 24(4): 309–325. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.1993.tb00198.x>
- Anderson, Eugene Newton (1996): *Ecologies of the Heart: Emotion, Belief, and the Environment*. New York: Oxford University Press.
- Andrásfalvy Bertalan (1980): Néprajzi csoport, kistáj és régió. *Népi Kultúra – Népi társadalom* 11–12: 39–58.
- Balée, William (1994): *Footprints of the Forest: Kalapor Ethnobotany*. New York: Columbia University Press.
- Berr, Karsten és Olaf Kühne (2020): "Und das ungeheure Bild der Landschaft..." *The Genesis of Landscape Understanding in the German-speaking Regions*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Brown, Tony C. (2012): *The Primitive, the Aesthetic, and the Savage. An Enlightenment Problematic*. Ann Arbor: University of Minnesota Press.
- Buchowski, Michal (2014): Twilight Zone Anthropologies: The Case of Central Europe. *Cargo* 12(1–2): 7–18.
- Burenhult, Niclas és Stephen C. Levinson (2008): Language and Landscape: a Cross-Linguistic Perspective. *Language Sciences* 30(2–3): 135–150. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2006.12.028>
- Candea, Matei (2018a): *Comparison in Anthropology. The Impossible Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Candea, Matei (2018b): Going Full Frontal: Two Modalities of Comparison in Social Anthropology. In *Regimes of Comparatism: Frameworks of Comparison in History, Religion and Anthropology*. Renaud Gagné, Simon Goldhill és Geoffrey Lloyd (szerk.). Leiden: Brill, 343–371. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004387638_011
- Carrithers, Michael, Matei Candea, Karen Sykes, Martin Holbraad és Soumhya Venkatesan (2010): Ontology Is Just Another Word for Culture: Motion Tabled at the 2008 Meeting of the Group for Debates in Anthropological Theory, University of Manchester. *Critique of Anthropology* 30(2): 152–200. DOI: <https://doi.org/10.1177/0308275X09364070>
- Chua, Liana és Nayanika Mathur (2018): Introduction. Who are 'We'. In *Who are 'we'? Reimagining alterity and affinity in anthropology*. Liana Chua és Nayanika Mathur (szerk.). New York: Berghahn Books, 1–35.
- Cosgrove, Denis (1984): *Social Formation and Symbolic Landscape*. London: Croom Helm.
- Cosgrove, Denis (2004): Landscape and Landschaft. "Spatial Turn in History" Symposium, German Historical Institute, lecture delivered February 19, 2004. *GHI Bulletin* 35. 57–71. Interneten: <https://is.cuni.cz/studium/predmety/index.php?do=download&did=130419&kod=JTB221> (letöltve: 2023. április 18.).

- Cosgrove, Denis (2008): *Geography and Vision. Seeing, Imagining and Representing the World*. London: Tauris.
- Cosgrove, Denis és Daniels, Stephen (1988): Introduction: Iconography and Landscape. In *The Iconography of Landscape*. Denis Cosgrove és Stephen Daniels (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 1–10.
- Crate, Susan Alexandra (2021): *Once Upon the Permafrost: Knowing Culture and Climate Change in Siberia*. Tucson: University of Arizona Press.
- Cruikshank, Julie (2005): *Do Glaciers Listen? Local Knowledge, Colonial Encounters, and Social Imagination*. Vancouver: UBC Press.
- Csordas, Thomas J. (1990): Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* 18(1): 5–47. Interneten: <https://www.jstor.org/stable/640395> (letöltve: 2023. április 18.).
- Danilov Jurij Georgievich, Aleksandr Nikolaevich Fedorov, Zhanna Fedorovna Degteva, Aleksey Nikolaevich Gorohov, Stepan Prokopjevich Varlamov és Jurij Andreevich Murzin (2016): *Landshafty Jakutii*. Jakutsk: Izdatel'skij dom SVFU.
- De La Cadena, Marisol (2010): Indigenous Cosmopolitics in the Andes: Conceptual Reflections beyond Politics. *Cultural Anthropology* 25(2): 334–370. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2010.01061.x>
- De Pina-Cabral, João (2018): Towards an Ecumenical Anthropology. In *Who are 'We'? Reimagining Alterity and Affinity in Anthropology*. Liana Chua és Nayanika Mathur (szerk.). Oxford: Berghahn, 207–232. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvw049n2>
- Descola, Philippe (1994): *In the Society of Nature: A Native Ecology in Amazonia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Descola, Philippe (2013): *Beyond Nature and Culture*. Chicago: Chicago University Press.
- Devisch, René (1993): *Weaving the Threads of Life. The Khita Gyn-Eco-Logical Healing Cult among the Yaka*. Chicago: Chicago University Press.
- Dwyer, Peter D. (1996): The Invention of Nature. In *Redefining Nature: Ecology, Culture and Domestication*. Roy Ellen és Katsuyoshi Fukui (szerk.). Oxford: Berghahn, 157–186.
- Ellingson, Terry Jay (2001): *The Myth of the Noble Savage*. Berkeley: University of California Press.
- Evans-Pritchard, Edward Evans (1963): *The Comparative Method in Social Anthropology*. London: Athlone Press.
- Förster Frank, Ralph Großmann, Karina Iwe, Hanno Kinkel, Annegret Larsen, Uta Lungershausen, Chiara Matarese, Philipp Meurer, Oliver Nelle, Vincent Robin és Michael Teichmann (2012): What is Landscape? Towards a Common Concept within an Interdisciplinary Research Environment. *eTopoi. Journal for Ancient Studies*, Special Volume 3: 169–179. DOI: <https://doi.org/10.17171/5-3-25>
- Geurts, Kathryn (2002): *Culture and the Senses: Bodily Ways of Knowing in an African Community*. Berkeley: University of California Press
- Gibson, James J. (1979): *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Graeber, David –Wengrow, David (2021): *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Granö, Johannes Gabriel (1997): *Pure Geography*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hall, Stuart (1992): The West and the Rest: Discourse and Power. In *Formations of Modernity*. Stuart Hall és Bram Gieben (szerk.). Cambridge: Polity Press, 275–320.
- Hirsch, Eric (1995): Introduction: Landscape: Between Place and Space. In *The anthropology of landscape: perspectives on place and space*. Eric Hirsch és Michael O'Hanlon (szerk.). Oxford: Clarendon Press, 1–30.
- Holbraad, Martin és Pedersen Morten (2017): *The Ontological Turn. An Anthropological Exposition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howes, David (2003): *Sensual Relations: Engaging the Senses in Culture and Social Theory*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Husserl, Edmund (1998): *Az európai tudományok válsága I–II*. Budapest: Atlantisz.
- Ingold Tim (2016): *Lines. A Brief History*. London: Routledge.
- Ingold, Tim (1993): The Temporality of the Landscape. *World Archaeology* 25(2): 152–174. Interneten: <https://www.jstor.org/stable/124811> (letöltve: 2023. április 17.).
- Ingold, Tim (2000): *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling, and Skill*. London: Routledge.
- Jackson, Michael D. (2021): The Life Course of Concepts. In *Living With Concepts. Anthropology in the Grip of Reality*. Andrew Brandel és Marco Motta (szerk.). New York: Fordham University Press, 197–214.
- Katamura, Fumitaka Masami Fukuda, Nikolai P. Bosikov, Roman V. Desyatkin, Toshio Nakamura és Jun Moriizumi (2006): Thermokarst Formation and Vegetation Dynamics Inferred from a Palynological Study in Central Yakutia, Eastern Siberia, Russia. *Arctic, Antarctic, and Alpine Research* 38(4): 561–570.
- Kohn, Eduardo (2013): *How Forests Think. Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley: University of Californai Press.

- Kwa, Chunglin (2005): Alexander von Humboldt's invention of the natural landscape. *The European Legacy* 10(2): 149–162. DOI: <https://doi.org/10.1080/1084877052000330084>
- Leistle, Bernhardt (2016): Responsivity and (Some) Other Approaches to Alterity. *Anthropological Theory* 16(1): 48–74. DOI: <https://doi.org/10.1177/1463499616628761>
- LiPuma, Edward (1998): Modernity and Forms of Personhood in Melanesia. In *Bodies and Persons: Comparative Views from Africa and Melanesia*. Michael Lambek és Andrew Strathern (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 53–79.
- Löchte, Anne (2005): *Johann Gottfried Herder: Kulturtheorie und Humanitätsidee der „Ideen“, Humanitätsbriefe und Adrastea*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Malinowski, Bronislaw (1974): *Magic, Science and Religion*. London: Souvenir Press.
- Mark, David M., Andrew G. Turk, Niclas Burenhult és David Stea (2011): Landscape in Language: An Introduction. In *Landscape in Language. Transdisciplinary perspectives*. David M. Mark, Andrew G. Turk, Niclas Burenhult és David Stea (szerk.). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–24.
- Mészáros Csaba (2019): A táj antropológiai értelmezésének kérdései. *Néprajzi Látóhatár* 28(1–2): 16–40.
- Mészáros, Csaba (2020): Multiplicity of Ontologies: Lakes and Humans in Siberia. *Philosophy of the Social Sciences* 50(6): 523–542. DOI: <https://doi.org/10.1177/0048393120917922>
- Mignolo, Walter D. (2010): Introduction, Immigrant Consciousness. In *Rodolfo Kusch. Indigenous and Popular Thinking in América*. Walter D. Mignolo (szerk.). Durham: Duke University Press, 13–54.
- Moore, Jerry D. (2012): *Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists*. Lanham: AltaMira.
- Paládi-Kovács Attila (2011): Kistáj, járás, kistérség – egy etnográfus szemével. *Tér és Társadalom* 25(3): 141–153.
- Pedersen, Morten Axel (2003): Networking the Landscape. Place, Power and Decision Making in Northern Mongolia. In *Imagining Nature. Practises of Cosmology and Identity*. Andreas Roepstorff, Nils Bubandt és Kalevi Kull (szerk.). Aarhus: Aarhus University Press, 238–259.
- Praet, Istvan (2014): *Animism and the Question of Life*. London: Routledge.
- Radnóti Sándor (2022): *A táj keletkezéstörténete. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”*. Budapest: Atlantisz.
- Ram, Kalpana (2016): Moods and Methods: Heidegger and Merleau-Ponty on Emotion and Understanding. In *Phenomenology in Anthropology: A Sense of Perspective*. Kalpana Ram és Christopher Houston (szerk.). Bloomington: Indiana University Press, 29–49.
- Rappaport, Roy A. (1967): *Pigs for the Ancestors: Ritual in the Ecology of a New Guinea People*. New Haven – London: Yale University Press.
- Rapport, Nigel és Joanna Overing (2000): *Social and Cultural Anthropology The Key Concepts*. London: Routledge.
- Ratzel, Friedrich (1885): *Völkerkunde. Erster Band. Die Naturvölker Afrikas*. Leipzig: Verlag des Bibliographischen Instituts.
- Ratzel, Friedrich (1909): *Antropogeographie. Band 1*. Stuttgart: J. Engelhorn.
- Sack, David Robert (1973): A Concept of Physical Space in Geography. *Geographical Analysis* 5: 16–34.
- Sahlins, Marshall D. (2013): *What Kinship Is – And Is Not*. Chicago: Chicago University Press.
- Schleicher Vera (2018): *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest: LHarmattan.
- Shore, Bradd (2014): A View from the Islands: Spatial Cognition in the Western Pacific. *Ethos* 42(3): 376–397. Interneten: <https://www.jstor.org/stable/24029892> (letöltve: 2023. április 17.).
- Sivado, Akos (2015): The Shape of Things to Come? Reflections on the Ontological Turn in Anthropology. *Philosophy of the Social Sciences* 45(1): 83–99. DOI: <https://doi.org/10.1177/0048393114524830>
- Somhegyi, Zoltán (2011): *A kifürkészhetetlen Túlnan. A tájkép a német romantikában*. Budapest: Kijárat.
- Speth, William W. (1978): The Anthropogeographic Theory of Franz Boas. *Anthropos* 73(1–2): 1–31.
- Stang, Carla (2009): *A Walk to the River in Amazonia. Ordinary Reality for the Mehinaku Indians*. London: Berghahn.
- Steward, Julian (2016): The Concept and Method of Cultural Ecology. In *The Environment in Anthropology (Second Edition): A Reader in Ecology, Culture, and Sustainable Living*. Nora Haenn, Allison Harnish és Richard Wilk (szerk.). New York: New York University Press, 12–17. DOI: <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479862689.003.0005>
- Susan Crate, Mathias Ulrich, Otto Habeck, Aleksey R. Desyatkin, Roman V. Desyatkin, Aleksander N. Fedorov, Tetsuya Hiyama, Yoshihiro Iijima, Stanislav Ksenofontov, Csaba Mészáros és Hiroki Takakura (2017): Permafrost Livelihoods: A Transdisciplinary Review and Analysis of Thermokarst-Based Systems of Indigenous Land Use. *Anthropocene* 18: 89–104. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ancene.2017.06.001>
- Taylor, Janelle S. (2005): Surfacing the Body Interior. *Annual Review of Anthropology* 34: 741–756. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.33.070203.144004>

- Tilley, Christopher és Kate Cameron-Daum (2017): *An Anthropology of Landscape. The Extraordinary in the Ordinary*. London: University College London Press.
- Telbisz Tamás és Nagy Balázs (2008): Termokarsztos mélyedések vizsgálata töbörmorfológiai módszerekkel, űrfelvételek alapján. *Karsztfelődés* 13: 215–238.
- Van Heekeren, Deborah (2012): *The Shark Warrior of Alewai: A Phenomenology of Melanesian Identity*. Wantage: Sean Kingston Publishing.
- Viveiros de Castro, Eduardo (1992): *From the Enemy's Point of View. Humanity and Divinity in an Amazonian Society*. Chicago: Chicago University Press.
- Viveiros de Castro, Eduardo (2013): The Relative Native. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 3(3): 473–502. DOI: <https://doi.org/10.14318/hau3.3.032>
- Viveiros De Castro, Eduardo (2014): *Cannibal Metaphysics*. University of Minnesota Press. Interneten: <https://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctt17xr4vt> (letöltve: 2023. április 17.).
- Waldenfels, Bernhard (2011): *Phenomenology of the Alien. Basic Concepts*. Evanston: Northwestern University Press.
- Wiens, John A. (1995): Landscape Mosaics and Ecological Theory. In *Mosaic Landscapes and Ecological Processes*. Lennart Hansson, Lenore Fahrig és G. W. Merriam (szerk.). London: Chapman and Hall, 1–26.
- Willerslev, Rane (2004): Not Animal, Not Not-Animal: Hunting, Imitation and Empathetic Knowledge Among the Siberian Yukaghirs. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 10(3): 629–652. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2004.00205.x>
- Wilson, Michael C. (2019): Heritage Landscapes Compared/Contrasted, Contested/Interpreted, Lost/Won. *Reviews in Anthropology* 48(2): 59–87. DOI: <https://doi.org/10.1080/00938157.2019.1631023>
- Zuh Deodáth (2015): *Edmund Husserl ismeretfilozófája*. Budapest: L'Harmattan, Magyar Daseinanalitikai Egyesület.

Mészáros Csaba

etnológus, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet (Budapest)

Demeter Gábor

Ha térkép nincs...

A történeti földhasználat rekonstrukciós lehetőségei a 18–19. században adatbázisok, GIS-módszerek segítségével

Absztrakt: Vajon hogyan segíthet a történettudomány a földhasználat országos szintű rekonstrukciójában, ha a vizsgált korból nem maradt fenn térkép, vagy a fennmaradtak elemzése a klasszikus földrajzi és GIS módszerekkel éveket venne igénybe? A katonai felvételezések ugyan ma már könnyen hozzáférhetőek vetületbe húzva, ám az eredeti szelvények hiányosságai miatt tömeges kiértékelésük korlátokba ütközik. A Konkoly-Gyuró Éva által vezetett kutatás 2 km-es sűrűségű rácshálót vetített az országterületre, így generált általános átnézeti képet a földhasználat változásairól 1850–1930 között. A 18. század végi első katonai felvételezés kiértékelését azonban ők sem kísérelték meg. Egy áthidaló megoldással azonban legalább a települések földhasználatának relatív különbségei megjeleníthetők településszinten az egész országterületre – a fennmaradt 1786 kancelláriai összeírás tartalmazza a jobbágyok szántóföldjeinek nagyságát (ekkor az urasági föld még alárendelt) és a rét kiterjedését. A telekméret pedig megyénként változott, miként a hozzá rendelt rét aránya sem volt állandó, hanem a természeti adottságokkal harmonizált. Megadható tehát a rét szántóhoz viszonyított nagysága, illetve az egy főre jutó kiterjedése. S bár az összeírások hiányosak, ez a két elem, a rét és szántó az 1720-as összeírásban is állandó, tehát a változás (relatív) nagysága és iránya is nyomon követhető a század során. Így egy adatbázis (*GISa Hungarorum*) segítségével, jelentős korlátokkal ugyan, de rekonstruálhatók a térképi ábrázolások nélküli korok viszonyai is. A lokális különbségek pedig a helyi társadalomfejlődés eltérő útjaira is rávilágítanak.

Kulcsszavak: GIS történeti hasznosítása, térképek, földhasznosítás, adatbázisok, 18–19. század

Problémák, források és módszertani megfontolások

A tájhasznosítás történetének kutatása számos diszciplína számára produkálhat hasznos eredményeket, melyek az alap kutatásokon túl (történeti demográfia, társadalom- és gazdaságtörténet, környezettörténet, történeti földrajz, néprajz stb.) akár gyakorlati hasznossággal is bírhatnak a mai agrártervezésben, s az ökológiailag fenntartható, diverz gazdálkodáson túl a természet- és környezetvédelem (tájrehabilitáció) agendáját is érintik. A történeti, néprajzi forrásanyag – benne a térképi állomány, melynek névrajzi adatai éppen olyan értékesek, mint a síkrajzi része – segít az egykori tudás és állapotok rekonstrukciójában, és analógiákat, tapasztalatokat szolgáltat (akár a történeti beavatkozások következményeinek elemzése révén) a mai viszonyokat, teendőket illetően.

De mi a helyzet akkor, ha hiányoznak a szükséges térképek – hogyan pótolható e tudásbázis más források segítségével? Konkrétan: *hogyan segíthet a történettudomány a földhasználat országos szintű rekonstrukciójában, ha a vizsgált korból nem maradt fenn térkép, vagy a fennmaradtak elemzése a klasszikus földrajzi és GIS módszerekkel¹ éveket venne igénybe?* A katonai felvételezések ugyan ma már könnyen hozzáférhetőek vetületbe húzva,² ám az eredeti szelvények hiányosságai miatt tömeges kiértékelésük korlátokba ütközik. Itt nem elsősorban a geodéziai pontatlanságok szerepét emeljük ki, hanem azt, hogy a szelvényezés és felvételezés sajátosságai miatt a jelkulcs nem egységes, így a térképek tömeges szoftveres kiértékelése kísérleti fázisban van. A gyakorlatban nemcsak az a probléma, hogy az azonos használat típusra utaló foltok pixeljeinek RGB³ értéke nem azonos, de az is, hogy az időben hosszúra nyúlt, így nem azonos időhorizontra, sőt nem azonos aspektusra vonatkozó felvételezés során a nagyszámú felvételező eltérően értékelte például a vízjárta területek kiterjedését, jellegét, így még szomszédos szelvényeken is találhatunk nyilvánvaló ellentmondásokat. A nyomásos földművelés esetén pedig alapvető problémát jelent a pihentetett szántók többcélú – például legeltetéses – hasznosítása, miként a 19. század végi országos szabályozások előtt az erdők jó része is legeltetés alatt állt.

A probléma kezelése érdekében a Konkoly-Gyuró Éva által vezetett hazai kutatás 2 km-es sűrűségű rácshálót vetített az országterületre, így generált általános átnézeti képet a földhasználat változásairól 1840–1940 között (Lieskovský et al. 2018; Demeter et al. 2020). Módszerük kontrolljaként diverz síkvidéki – ti. nem az erdőterületek azonosítása a legnagyobb probléma – tanulóterületeket vektorizáltak (Bodrogköz, Fertő-Hanság, Hortobágy). Ez a módszer máig a legelterjedtebb a kataszteri/települési szintű részletesség igénye esetén. Az automatizált vektorizálás és az automatizált színfelismerés azonban még a mesterséges intelligencia (AI), a *machine learning* algoritmusok segítségével is kísérleti fázisban van. A probléma érzékeltetésére egy analógia: ugyanazzal kell megküzdenie ezeknek a szoftvereknek és programozóknak, mint az írásfelismerő szoftvereknek (mint amilyen a történeti szövegek esetében vezető szerepre törő *transkribusnak*):⁴ a mesterséges

* Készült az MTA BTK Lendület „Tíz Generáció” Kutatócsoport támogatásával.

1 Geographic Information System – térinformatikai rendszer, melynek speciális formátumú vektoros alaptérképei lehetővé teszik adatállományok automatikus felcsoportolását a vizualizált területi entitásokhoz és azok kiértékelését.

2 Lásd például: www.mapire.eu (letöltve: 2022. dec. 23.).

3 Red, Green, Blue – három alapszín, melyből az összes számítógépes szín kikeverhető.

4 Lásd: <https://readcoop.eu/transkribus/> (letöltve: 2022. dec. 23.).

intelligencia megbízható eredményre csak akkor vezet, ha nagy mennyiségű előzetesen feldolgozott anyagra támaszkodhat.

Az általuk kidolgozott módszer pontossága meghaladja a 90%-ot, tehát alkalmas az országos kép rekonstrukciójára. Azonban az 1840–1940 közötti változásokat mindössze két időhorizontra vonatkozóan sikerül megragadni, hiszen a második katonai felvételezés közel negyven éven át tartott, tehát mire elkészült, lényegében el is avult, 1920 után pedig a határváltozások miatt a felvételezések sem egységesek, az időpontról nem is beszélve.

A 18. század végi első katonai felvételezés kiértékelését éppen a mondott problémák (eltérő jelkulcs, vetületi rendszer hiányossága) egyelőre nem kísérelték meg a fent vázolt automatikus mintavételezéssel. II. József jobb felbontású (de jelkulcsában nem feltétlenül egységesebb) kataszteri felvételezése pedig csupán néhány száz településre maradt fenn a rendi ellenállás miatt (Dávid 1960, újakat talált: Rózsa 2021). A későbbi kataszteri térképekkel pedig – éppen jobb felbontásuk, nagyobb pontosságuk miatt – nagy számuk miatt van probléma. Jellemző módon még a nagy online térképi adatbázisok, mint a *Mapire* sem tudja mindenütt azonos időhorizontból reprodukálni a földhasználatot még a későbbi, 1860-as évekbeli kataszteri felvételezés esetében sem.⁵ A 18. század elejéről, a török kiűzése utáni kor állapotairól pedig még átnézeti, kis felbontású, megbízható és generalizált térképek sem maradtak fenn, az első katonai felvételezés szelvényeiből generalizált térképek pedig vagy a községhatárokat nem jelenítik meg (Neu 1786), vagy a jelkulcsuk nem megfelelő (például: szimbólumok használata színek helyett; vagy a magassági és lejtéviszonyok jelkulcsának szuperponálódása a területhasználattal okoz nehézséget).

A földhasználat állapotrajzának tehát számos korlátja van a 18. században. Egy áthidaló megoldással azonban legalább a települések földhasználatának relatív különbségei, valamint e lokális különbözőségek változásai is megjeleníthetők településszinten az egész országterületre – mindaddig, míg megszületik az áttörés a képfeldolgozási technikákban. Sőt, a módszer előnye, hogy szisztematikus adatfelvételezés esetén olyan korszakokra is támpontot nyújt, ahonnan térképes forrás nem áll rendelkezésre. Kérdés persze, hogy a prestatisztikus korból milyen minőségű és mennyiségű adat teszi ezt lehetővé, illetve, hogy mik a rekonstrukció korlátai.

Jelen tanulmányban tehát a 18. századi települési földhasználat országos képének és változásának kirajzolására teszünk kísérletet, egy olyan korból, ahol ilyen léptékű térkép vagy nincs, vagy a térkép kiértékelési nehézségei miatt annak elemzése nem lehetséges. Etalonként a fent említett Konkoly-Gyuró Éva vezette vizsgálatot tekintjük (Lieskovský et al. 2018): területi felbontásban ennél jobbat adathiány miatt nem tudunk produkálni, a földhasznosítás kategóriáinak száma is kisebb, a statisztikai adatok továbbá nem mutatják a változások irányát, azaz nem dönthető el belőlük mindig, hogy például a szántóföldek növekedése milyen, korábban más felszínborítású területek átalakulásának eredménye. Ellenben vizualizálható válik – minden alább ismerttetendő korlát mellett – egy olyan kor, melyről korábban hasonló rálátásunk nem volt, ráadásul két konkrét időpontban.

A rekonstrukció alapja, az 1786-os kancelláriai összeírás (MNL OL 3688/1786; az 1767-es úrbérrendezés területileg bővített, frissített, településszintre aggregált anyaga:

⁵ Mindez a lokális léptékű vizsgálatoknál problémás: Ózd környékén például a honlapon az 1860-as év keveredik az 1890-es évek – más jelkulcsú – felvételezésével, noha a levéltári anyag hozzáférhető 1860-ra.

Fónagy 2013)⁶ a jobbágyok szántóföldjeinek nagyságát és a telki rétállomány kiterjedését tartalmazza. A telekméret megyénként változott, miként a hozzárendelt rét aránya sem volt állandó, hanem a természeti adottságokkal harmonizált, így áttételesen utalt az össze nem írt állatállomány és a közhasznonvétü földnek minősülő legelők nagyságára is. Megadható tehát a század végén a jobbágyi rét szántóhoz viszonyított nagysága, illetve az egy főre jutó kiterjedése (sajnos Erdély nélkül). S bár az az 1720-as összeírás (MNL OL N79: *Regnicolaris conscriptio*; Acsády 1896)⁷ hiányosabb, ez a két elem, a rét és szántó is állandó, tehát még a változás (relatív) nagysága és iránya is nyomon követhető a század során. Kiegészítésként az 1720-as termékenység, az 1786-os földminőségi osztályok térképét is rekonstruáljuk.⁸ Az egy főre jutó földnagyság kombinálva a földminőséggel körülbelül az egyetlen lehetőség az agrárpotenciál országos, településszintű differenciáinak megragadására a század végén. Kiegészítésként a Vályi András (1796) által írt országismertetésben említett „elsődleges fogyatkozások” (miért nem első osztályú a szántó az adott településen) térképre vitele is segíthet az országos és regionális problémák azonosításában (ez is Erdély nélkül). Az itt említett, prestatisztikus korból származó, tehát korántsem teljes (sem területileg, sem társadalmilag), sem egységes adathalmazokat harmonizálva adatbázisba rendeztük (*GISta Hungarorum*),⁹ a települések azonosítása után az adatokat térképhez csatoltuk és ArcGIS szoftver segítségével ábrázoltuk¹⁰ pont vagy folt típusú kartogramokon.

Hangsúlyozandó, hogy mindkét összeírásból hiányoznak a közjóságnak minősülő erdők és legelők, e hasznosítási módok illusztrálására tehát nincs mód, valamint hiányzik az urasági szántóállomány is. Ez utóbbi ekkor legfeljebb a jobbágyi földek felét érthette el (Berlász 1958: 40, 61; ez a mezőgazdaságilag hasznos földterület 10%-a), a jobbágyi és zselléri földek nagysága a művelt terület (erdőket, legelőket is ideértve) 20%-át tette ki (Fónagy 2013: 18–19). Az 1786-os összeírásból a közigazgatásilag külön kezelt Erdély ugyancsak hiányzik. Az 1720-as összeírást a szakirodalom pontatlannak tartja (Dányi 1962; Perjés 1968; Faragó 1996) – viszont jobb nincs, mert a sokkal pontosabb 1728-as összeírás félbeszakadt, 13 megyére van csak meg. Az illusztrált indikátor, a rét/szántó arány, mint arányszám viszont *csökkenti az összeírás pontatlan abszolútértékeiből fakadó esetleges extrémításokat*. Ha feltételezzük, hogy a tévedések, kihagyások mértéke megyénként hasonló (ami persze nem teljesen igaz), akkor a *pillanatfelvételek lokális különbségei* a helyi társadalomfejlődés eltérő útjaira, az állattartás és a szántóföldi művelés egymáshoz viszonyított jelentőségére, ennek *időbeli változására, valamint az életkörülményekre és birtokaprózódás fokára is rávilágítanak a századelő és századvég összehasonlítása esetén*.

6 Interneten, térképhez párosítva a településeket: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/> (letöltve: 2023. febr. 21.).

7 Lásd: www.adatbazisokonline.mnl.gov.hu (letöltve: 2022. dec. 23.).

8 1786-ból nincs termékenységszám, mert az adó alapja a föld, majd az egy termelőre jutó föld volt, nem pedig a hozam, éppen ennek változását célozta volna II. József meghíúsult kataszteri felvételezése (Szántay 2014a, 2014b).

9 Az adatbázis részletes leírását és adatait lásd: www.gistory.hu (letöltve: 2022. dec. 23.). A 19–20. századi adatokat tartalmazó adatbázis kibővítését az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport tette lehetővé.

10 Az 1:144 000-es léptékű új alaptérképet az NKFI 132723, „Négyzetkataszter”: A magyarországi kataszteri felmérés térkép- és iratanyagának katasztere, 1850–1918 című, Reisz T. Csaba vezette projekt keretében Németh Gábor készítette és húzta vetületbe (eltérése a webes térképpállományok közigazgatási határaitól a centrumban elenyésző, a peremek felé 50 m-re nő).

(Amennyiben mérhető a földeken élő lakosság – e problémára még visszatérünk). A két összeírás előnye ugyanis, hogy időben pontoszerű (nagyjából azonos időre vonatkozik az ország minden területén), azonosak a földhasználati és nagyjából a társadalmi kategóriák is (1720-ban a házatlan zsellérek¹¹ kimaradtak, 1786-ban bent vannak; 1720-ban a jobbágyság mellett bizonyos polgári és szabados elemek is összeírásra kerültek, sokszor a teljesség igénye nélkül, 1786-ban nem), azonosak a mértékegységek és viszonylag kicsi, két generáció az eltelt idő. Így az időbeli és térbeli összehasonlítást csak a forrás saját pontatlansága korlátozza.

A fentiek fényében nyilvánvaló, hogy az összeírásokból kapott kép pontatlan, a kérdés nem az, hogy a pontatlanság mekkora (mert ezt sohasem fogjuk megtudni), hanem, hogy miképp viszonyul a többi forrás pontatlanságához. Azaz, az első katonai felvételezés térképállománya mennyivel pontosabb, mint a vele nagyjából egykorú 1786-os összeírás? (Az 1720-as összeírás esetében pedig még ilyen kontrollunk sincs.) Ha az 1786-os összeírás használhatatlan, akkor mégiscsak megérné az első katonai felvételezés adatainak kinyerésére vonatkozó erőfeszítések növelése (még ha ez költséges is).

Hasonló megfontolás vezette Rózsa Sándort, mikor 2022-es doktori disszertációjában górcső alá vette kataszteri felvételezés fennmaradt anyagát és összehasonlította a katonai felvételezés általa vektorizált területhasználati adataival néhány nagykunvárosi településen. Esetében egyértelmű volt, hogy *a katonai felvételezés térképi adatai pontatlanabbak, mint a fennmaradt statisztikai adatsor. Még az 1720-as adatsor (ekkor jobbágyságként írták össze a térség lakosainak nagy részét) is közelebb áll a pontos kataszteri adatokhoz, mint az azzal egykorú 1786-as katonai térképezés, és az eltérés oka nem lehet a nagybirtok kiterjedése 1780-as években, hiszen az elenyésző volt a példaként bemutatott nagykun településeken (Rózsa 2022).*

Végeredményben tehát a jobbágyösszeírások nem tekinthetők pontatlanabbnak, mint a térképi adatok, hiszen az úrbéres föld méretéhez szabták a robot, az ajándékok és részben az állami adók nagyságát is 1786-ban. Ez viszont a földesurat ugyanúgy érdekelttette a pontos adatfelvételezésben, legalább a századvégi felvételezésben, mint az államot.

A jobbágyi földhasználat regionális differenciái és azok változása 1720–1786 között

Az adatbázisok alapján felvázolható a *telki állományú rét szántóhoz viszonyított aránya* 1720-ban és 1786-ban (1. és 2. ábra). Noha a rétváltoztatás nagyságát sokszor a telki állományú szántó méretéhez rögzítve adták meg, ez regionálisan differenciált képet mutatott, és időben is változott.¹² Pontosabb, több területhasználati kategóriát figyelembe vevő kép a földhasználatra az említett adathiányok miatt nem adható. A rét szántóhoz mért aránya proxy változóként az állattartás jelentőségére is utalhat (más adatsorok híján). Az arányszámításnál figyelembe kell venni, hogy a rétek kiterjedését az átlag 800 négyszögöles kaszásban, a szántókat pedig 1200 négyszögöles köblös földben (a vetőmagigény

¹¹ Helyesen: „földnélküli”, *subinquinilini*.

¹² Wellmann (1989) az 51. oldalon az 1730-as évek előtt betelepülőknél juttatott 30 hold szántó és 8 kaszásnyi (azaz 6 hold) földről ír, az 1750-es 60-as években 25 hold szántó és 6 hold rétről (Wellmann 1989: 55). Az előbbi esetben 16%, az utóbbiban 20% a rét részesedése a szőlő nélküli telki állományból.

alapján, ez kb. egy magyar hold)¹³ adták meg, tehát a rét nagyságát át kellett konvertálni magyar holdra.

A kapott eredmények alapján különösen magas volt a rétek aránya Zalában, Árvában, Kárpátalján, Biharban (a szántó nagyságához mérten 40% feletti), a Csallóközben, Veszprémben és Pozsony nyugati részén. Kifejezetten alacsony értéket kapunk Magyarország nyugati részén és a Felvidék északnyugati részén (20% alatti), tehát itt a szántó dominált, miként az újratelepített Bácskában is. 1720-ból Erdélyre is van adatunk: Észak-Erdély, a Kükküllök-mente és Fogaras területén tömegesen magasabb volt a rétek aránya az országos átlagnál. Szászföld, Kolozs megye, Hunyad és Maroszlók területén viszont kicsi volt a telki állományú rét aránya az összeírás szerint, tehát nem az állattartás dominált.

1786-ban a kép alapvetően nem változott, azonban Zalában csökkent, Somogyban és Baranyában és Zólyom térségében pedig nőtt a rétek szántókhoz mért aránya. A helyzet nem változott a Dunántúl északi részén és a Felvidék nyugati, északnyugati területein sem, ahol továbbra is erőteljes szántó-dominancia volt megfigyelhető. A Bácskában ellenben nőtt a rétek aránya a korábbihoz képest. A Csallóközben továbbra is magas volt a rétek aránya. Az ország keleti felében, a hegységkeretben tömegesen fordultak elő 30% közeli-feletti értékek Máramarostól Biharig, Zempléntől a Bodrogekig. Ezzel szemben a Kárpátok nyugati hegykoszorújában a rétek szántókhoz mért gyakorisági értéke csupán 5–10% körül volt. Ugyanez érvényes a Dunántúli- és Északi-középhegységre is (ennek északi előterében több rét volt, mint a délin, ami jól rámutat a napsugárzás és páratartalom égtáji törvényszerűségeire), míg a Szlovák-érchegység területén, szemben Szepes és Sáros viszonyaival, újfent gyakoribb a rétek előfordulása. Ez utóbbi felvételezést megbízhatóbbnak, pontosabbnak tekinthetjük, nemcsak az előző rész végén írtak miatt.¹⁴

Megadhatjuk ugyanígy a *szántó- és rétnagyság egy összeírt adózóra jutó* regionális eltéréseit is (3–4 és 5–6. ábra). Kifejezetten kicsi volt a telki rétek mérete az ország nyugati és északnyugati, töröktől kevésbé háborgatott, így vélhetően¹⁵ túlnépesedett területeken. Ez 1786-ra sem változott meg. Ugyanitt azonban az egy telkes jobbágyra jutó szántó mérete is kicsi volt, kisebb, mint az ország többi területén 1786-ban (Erdélyre nincs adat), ami valóban demográfiai nyomásra utal, hiszen az itt lévő földek még csak különösebben jók sem voltak.¹⁶

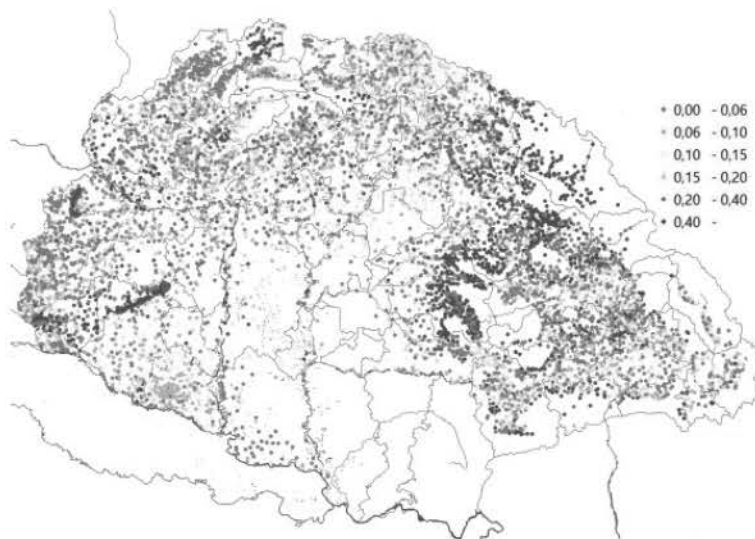
13 Másféppen két pozsonyi mérő vagy 125 liter.

14 1728-ban új felvételezést kezdtek, mely az az 1720-asnál sokkal részletesebben kimunkált volt, sajnos azonban csak 13 megyére maradt fenn. Az két összeírás közös halmazának összevetéséből megállapítható, hogy az összeírtak száma és a földnagyság is több mint duplájára emelkedett (megyéenként eltérő mértékben), miközben ugyanúgy a telki állományi írták össze (Perjés 1968: 1037–1045).

15 A demográfiai viszonyok regionális eltéréseivel a *Demográfiai mutatók* című rész foglalkozik részletesen. Lásd még: Demeter (2022).

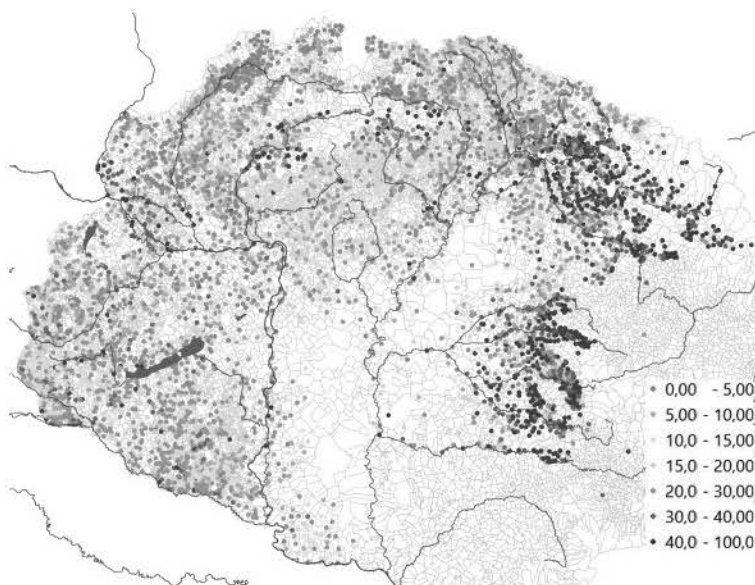
16 A viszonyítási alap, telkes jobbágy vs. összes úrbéres kapcsán a következő megfontolások tehetőek. 1720-ban 3 megyében csak az összes úrbéres számát adták meg (Acsády 1896), így a nagyobb terület bevonása érdekében az összehasonlításoknál az összes összeírt számát vettük alapul. A telki állomány nélküli csoportok (zsellérek) bevétele azonban inkább a demográfiai nyomás közelítésére alkalmas, módszertanilag korrektebb lenne a telki állomány telkes jobbágyokra jutó értékének használata. Mivel azonban valamennyi földje a zselléreknek is volt, 1720-ban viszont a házatlan zselléreket nem is írták össze (ellenben 1786-ban igen), így még helyesebb 1720-ban az összes összeírt, 1786-ban pedig a telkes jobbágyok és házas zsellérek összegének használata (a házatlanok kizárásával).

1. ábra. A telki állományú rétek aránya a szántókhoz mérve 1720-ban, településenként (1=100%)¹⁷



Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896) adatai alapján

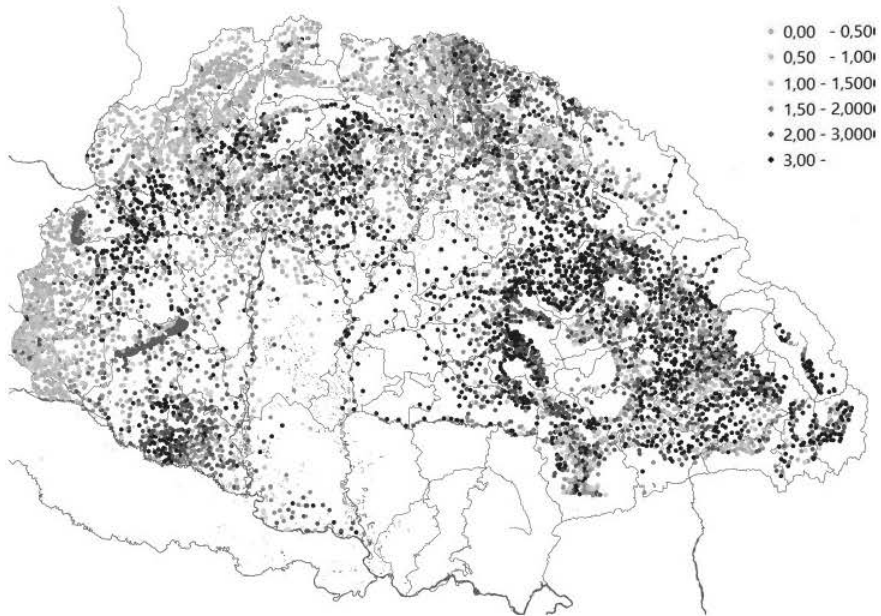
2. ábra. A telki állományú rétek aránya a szántókhoz mérve 1786-ban, településenként (1=100%)



Forrás: saját szerkesztés az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

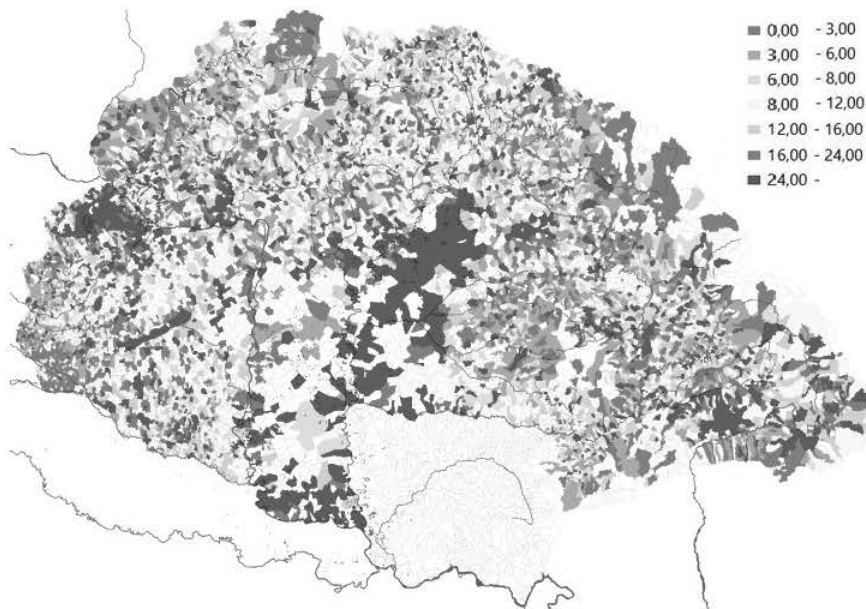
¹⁷ Technikai okok miatt 1910-es megyehatárok kerültek feltüntetésre.

3. ábra. Egy összeírtra jutó telki állományú rét nagysága kaszásban 1720-ban, településenként



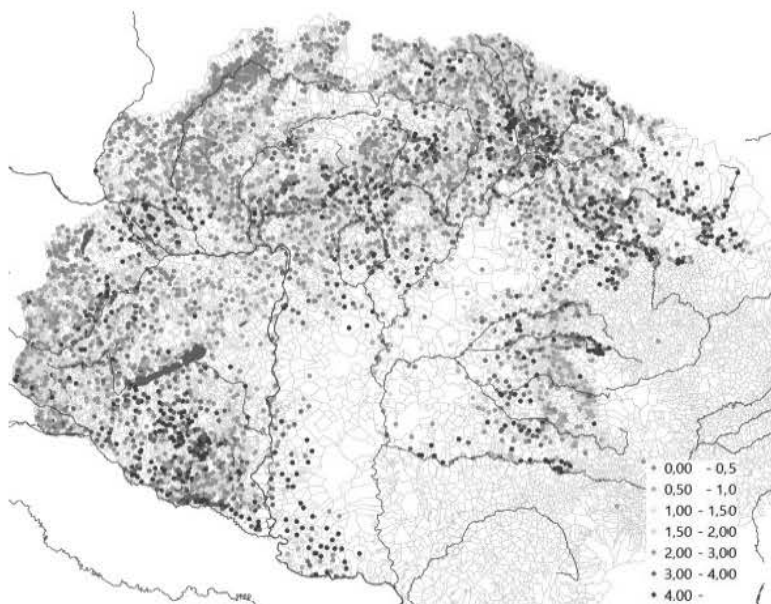
Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896) adatai alapján

4. ábra. Egy összeírtra jutó telki állományú szántó föld nagysága köblös földben 1720-ban, településenként



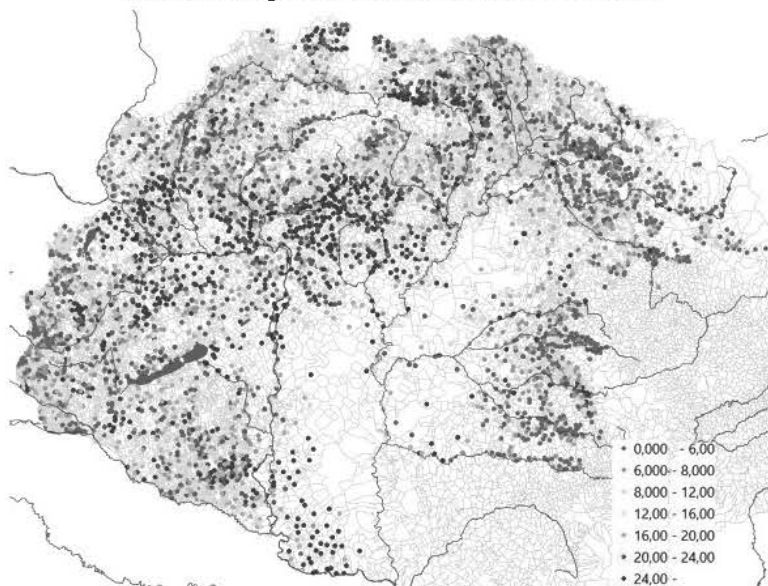
Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896) adatai alapján

5. ábra. Egy úrbéresre jutó telki állományú rét 1786-ban (holdban megadva), településenként



Forrás: saját szerkesztés az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

6. ábra. Egy teljes jobbágyra jutó átlagos telki szántóföld (irtással, pótlással és beltelekkel) 1786-ban, településenként (köblös földben, holdban)



Forrás: saját szerkesztés az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

Az állapotrajz mellett lehetőség nyílik a változások területi mintázatának nyomon követésére is, éppúgy, mint a Konkoly-Gyuró Éva által vezetett, 1840–1940 közötti időszakra vonatkozó kutatásokban. Az összeírt telki állományú rétek 1786-ban és 1720-ban mért kiterjedésének változása viszonylag könnyen számítható, hiszen a mértékegység (kaszás) azonos. A szántó esetében ezt az összevetést nehezíti, hogy 1786-ban az irtás mellett a beltelek és a pótlás mérete is szerepel, míg ez utóbbi kettő 1720-ban nem. Ráadásul ki kellett zárni, hogy az 1786-os adatok esetleg kataszteri holdban vannak megadva, mint a kataszteri felvételezésnél. Az egy úrbéresre vetített értékek esetében pedig az említett összeírási problémák miatt a zselléreket is be kellett venni.

Az 1720–1786 közötti változás mértéke az extenzivitás foka mellett legalább annyira az 1720-as összeírás pontatlanságára is utalhat. Így a számadatok inkább a változás jellegére utalnak, mint konkrét nagyságára, illetve a környező területeken mért változásokhoz képest definiálhatók egy relatív, ordinális skálán (nagyobb–kisebb).

Jelentősen nőtt az összeírt rétek mérete Abaúj, Árva, Liptó, Közép-Zemplén, Máramaros, Kelet-Szatmár, Dél-Borsod és a Felső-Tisza mentén, továbbá Dél-Bihar, Arad, a Duna déli szakasza, a baranyai háromszög területén, a Muraközben, Somogyban és Tolnában, valamint Vas és Zala jó részén, és Dél-Trencsénben. Egyértelműen nem nőtt a rétek kiterjedése a Kisalföldön, Fejérben (nagybirtok), Sopronban és Mosonban (Bécs ellátása), Dél-Hevesben, Barsban és Nyitrán, valamint az Alföldön Hajdú megye, a Közép-Tiszavidék és a Hármas-Körös területén. Szintén ilyen volt Nyugat-Szatmár és Dél-Bihar egy része – ez utóbbi esetben egyértelműen a túlnépesedés az oka ennek a szűk, de nedves völgyekben (7. ábra).

Célszerű tehát megnézni az összeírt szántók nagyságának változását és a két térkép alapján levonni a következtetést az állattartás és szemtermelés viszonya, illetve a túlnépesedés között (8. ábra). Dél-Biharban például nőtt a szántóterület is, a Kisalföldön, a Hármas-Körösönél és a Tisza-mentén viszont alig, pedig itt a rétállomány sem nőtt. Dél-Borsodban nőtt az összeírt szántók kiterjedése is (véltetően nem csak a kismemesi falvak pontosabb összeírásának köszönhetően). A Muraközben és Aradban (a Maros völgyét kivéve) a rét mellett az összeírt szántók kiterjedése is nőtt. Kiugró növekedést mutatott Zala és Kelet-Baranya, Máramaros, Árva, Liptó (ez utóbbi három megyében a szántók kiterjedése is nőtt), Kelet-Trencsén, Abaúj, Nógrád (itt a rét nem nőtt), Pest és Bács (itt a rét is nőtt, ami ugyancsak általános extenzivitásra utal) és Szepes (itt a rétméret is nőtt abszolút értékben). Nem nőtt lényegesen az összeírt szántók kiterjedése Vas, Nyitra és Bars vármegyékben (az utóbbi két helyen a rété sem, ami az extenzivitás korlátaira utal, míg Vasban viszont az összeírt rétek területe megnőtt 1786-ra 1720-hoz képest (az azonban nem tudható, hogy ennek hány százaléka volt tényleges növekedés)). A hegységkelettel szemben nem emelkedett az összeírt szántók kiterjedése a Maros alföldi ártere mentén, de Ung és Bereg területén sem. Nem növekedett az összeírt szántók területe a Sárreuten, Beregi-Tiszaháton, Kisalföldön, míg az Andrásfalvy Bertalan által a szabályozások okozta korai károk és a fokgazdálkodás példjaként említett Sárköz területén már inkább (Andrásfalvy 1973). A Hanság és a Rábaköz lecsapolása körüli vita (Horváth 2013: 152–201) nem vezetett végül teljes szabályozáshoz, itt a szántók nem is növekedtek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rétek kiterjedése nőtt volna. A Hanság térségében nem

nőtt jelentősen a rétek mérete, bár arányuk enyhén emelkedett. Csallóköz–Pozsony–Nyitra térségében nem nőtt egyik sem.

A változás volumene pontosítható, ha a növekedést az összeírt agrármunkaerőhöz (úrbéresekhez) képest viszonyítjuk (9-10. ábra). Nőtt az összeírt telki szántóállomány egy úrbéresre jutó mérete (Horváth 2013) a Muraközben és a Vend-vidéken, valamint Zala településein is. Hasonlóképpen javult a helyzet más földrajzi perifériákon, mint Máramaros, Sáros, Liptó, Szepes, Árva, de a középhegységi övezetben is (Mecsek, Nógrád, Hont, Dél-Gömör), a Borsodi Mezőségben, Szabolcsban és Szatmárban. Csökkent viszont a Közép- és Dél-Tisza mentén (a Tiszazugot kivéve), Mosonban, Sopronban és Észak-Gömörben, Arad, Dél-Bihar területén és a Dráva mentén, de a Garam völgyében és Bereg-Zemplén területén is.

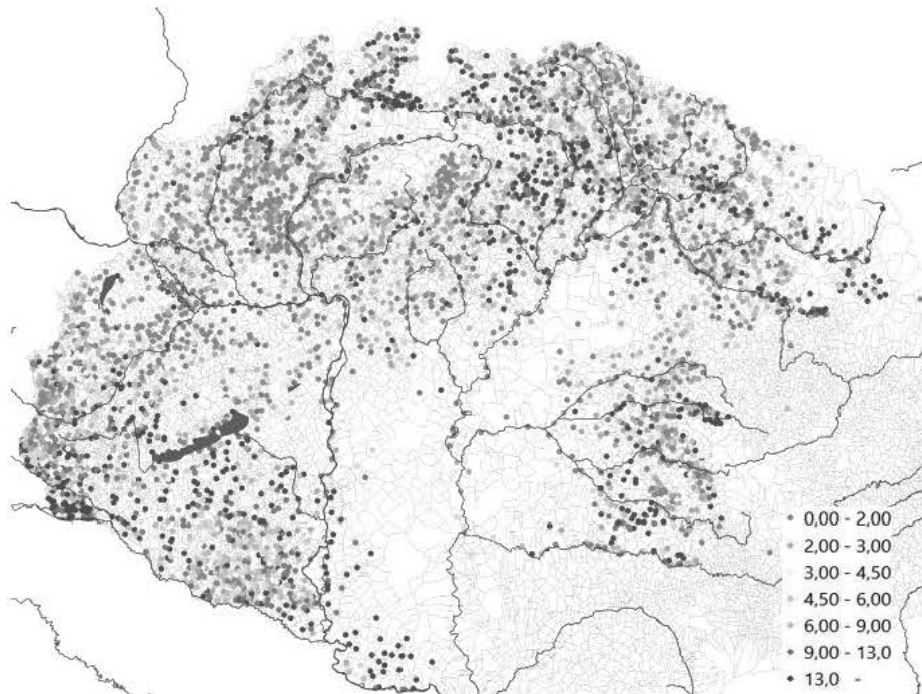
Az egy úrbéresbe jutó összeírt rét nagyságának csökkenése (10. ábra) a 18. században egyértelmű volt Gömörben és a Kisalföldön, a Dunántúli-középhegységben és Dél-Biharban, Sopronban, Mosonban, Fejériben és a Tiszántúl településein, a Hevesi-sík területén, a borsodi Mezőségben (itt sokszor a réteket/legelőket alakították át szántóvá a kevésbé jó minőségű területeken is) és a Nyugati-Kárpátok számos területén, továbbá Nyitra vármegyében is. Itt szintén a demográfiai telítettségre utal a változás: Nyitrában az egy földművesre jutó szántók mérete is csökkent, miként Észak-Zemplénben is a terület relatív túlnépesedésének és eltartóképességének korlátait jelzi a kettős hanyatlás.

Az összeírt rét szántókhoz mért százalékos arányának regionális differenciáinak feltárása (1-2. ábra) mellett ennek 1720–1786 közötti százalékpontos változása is vizsgálható (11. ábra). Az összeírt rétek gyakoriságának százalékpontos változását (Erdély nélkül) bemutató térképen csökkent a rétek relatív súlya Máramaros északi részén, a Felvidék nyugati részén, az Északi- és Dunántúli-középhegység területén, Dél-Bihar bizonyos részein (másutt pedig nőtt), Közép-Zalában, Szatmárban, Szepes és Sáros területén, Árva egészén, Nógrád és Gömör északi részén (a három megyében sok volt az uradalom is), a Duna Paksig terjedő sávjában és a Csallóköz–Pozsony zónában. Növekedett viszont a rétek szántókhoz viszonyított százalékos gyakorisága a Dráva mentén, Somogyban, a Rába és mellékfolyói jelentős szakaszain, Tolna és Vas nagy részén, Liptóban, Zólyomban, valamint Kárpátalján, Arad-Csongrád-Csanád térségében a Maros mentén, illetve a Garam felső szakaszán a Szamos-Kraszna-Tisza térségében.

Mivel csak két földhasználati kategóriát vizsgáltunk, így a rétek részarány-változásának komplementereként tekinthetünk a szántók részarányának változására. Így Árva, Pozsony, Máramaros esetében a szántók rétekhez mért gyakorisága is nőtt, míg a Bácskában, Arad, Bihar, Somogy és Baranya valamint Tolna és Vas esetében térvésztes figyelhető meg. Feltűnő ez utóbbi jelenség geográfiája, hiszen főként a folyók mentén volt jelentős (Kárpátalját leszámítva), míg a dombságokon, alacsony középhegységeken, a Vend-vidéktől a Belső-kárpáti-vonulatig (mind vulkáni, mind mészkőtérzíneken), a Lajta-hegységben, de a Kisalföldet északról határoló hegységek esetében is a szántók részesedésének növekedésével kell számolnunk. Ugyanez érvényes a Kisalföld folyóparttól távolabbi régióira, ellenben a Rába mentén egyértelmű a szántók növekedésének leállása, térvésztes. További vizsgálatot igényel, hogy a kiindulási értékek pontatlansága-e az oka, vagy az, hogy

1720-ból kevesebb a rétre vonatkozó adat (6670 vs. 8230), mint 1786-ból, ami nyilván torzítja a szántók részesedését is; vagy a század végi feltételezett klímaváltozás tehető felelőssé a speciális mintázatért,¹⁸ esetleg az állattartás ideiglenes erősödése. (Mindhárom elképzelés reális lehet.)

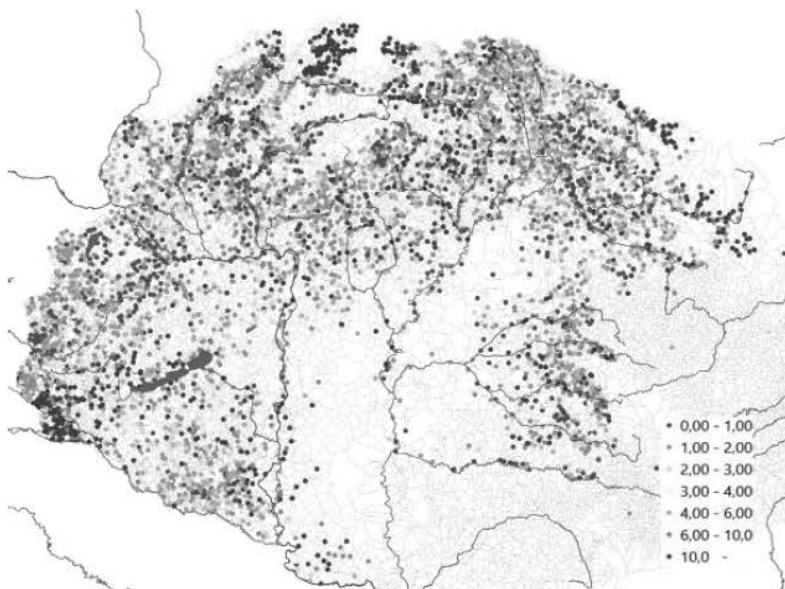
7. ábra. Az összeírt telki rétállomány kiterjedésének változása, 1786/1720 (agrártermelők nélkül)



Forrás: saját szerkesztés Aczádi (1896) és az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

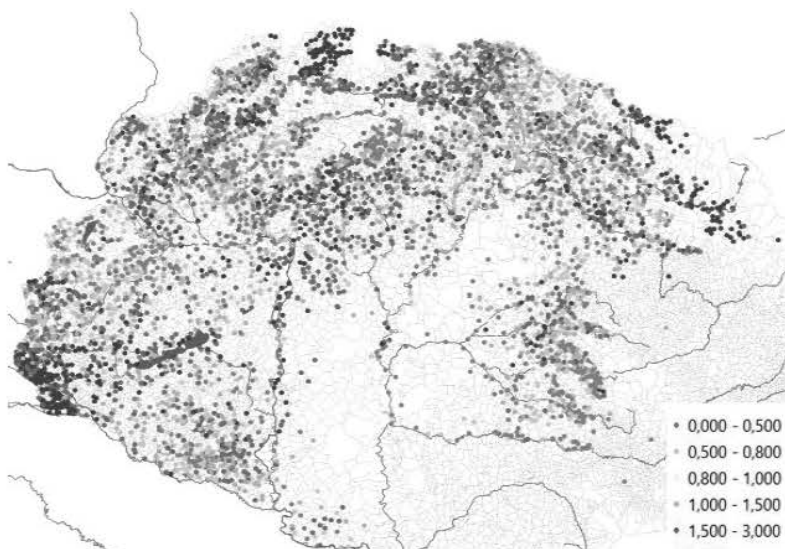
18 1730 és 1780 között relatíve stabil volt az éghajlat, s általában véve csapadékosabb, mint a későbbiekben, ami kedvezett az állattartásnak; másfelől, a nyarak kevésbé voltak forrók, aszályosak, ami pedig a gabonatermésnek tett jót. A 18. század második felében növekedett az aszály gyakorisága. A 18–19. század fordulóján 1,3 °C fokos lehűlés kezdődött az erősödő vulkáni tevékenység miatt (a Laki kitörése 1783-ban), ami szintén nem kedvezett a gabonának. Kern Zoltán téli adatsora és Rácz Lajos számításai között ($r = 0,67$) erős pozitív összefüggés állapítható meg az 1720-tól 1780-ig tartó intervallumban Szilágyi Zsolt számításai szerint (2022). Lásd: Kern (2010: 83), Rácz (1999, 2021: 161–196).

8. ábra. Az összeírt telki szántóterület nagyságának változása, 1786/1720
(agrártermelők nélkül)



Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896) és az MNL OL A 39, 3688/1786 alapján

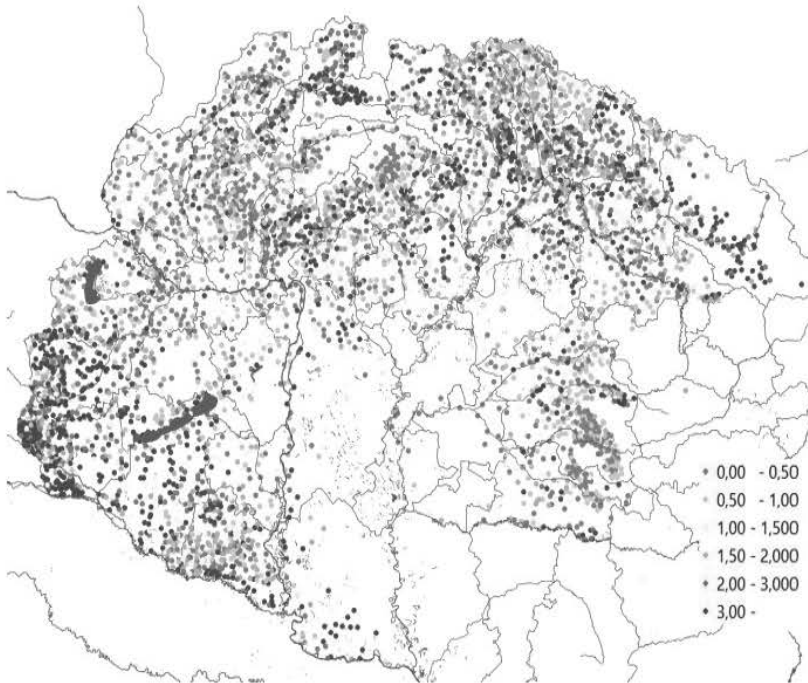
9. ábra. Az egy úrbéresre¹⁹ jutó összeírt telki, irtás és pótlás szántóföldek méretének változása
1720-hoz képest 1786-ig (1720=1; magyar holdra számítva)



Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896) és az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

¹⁹ Bár helyesebb volna a telki állományt a telkes parasztság számához viszonyítani, de az említett három megye kiesése miatt ezt nem érdemes megkérdőjelezni.

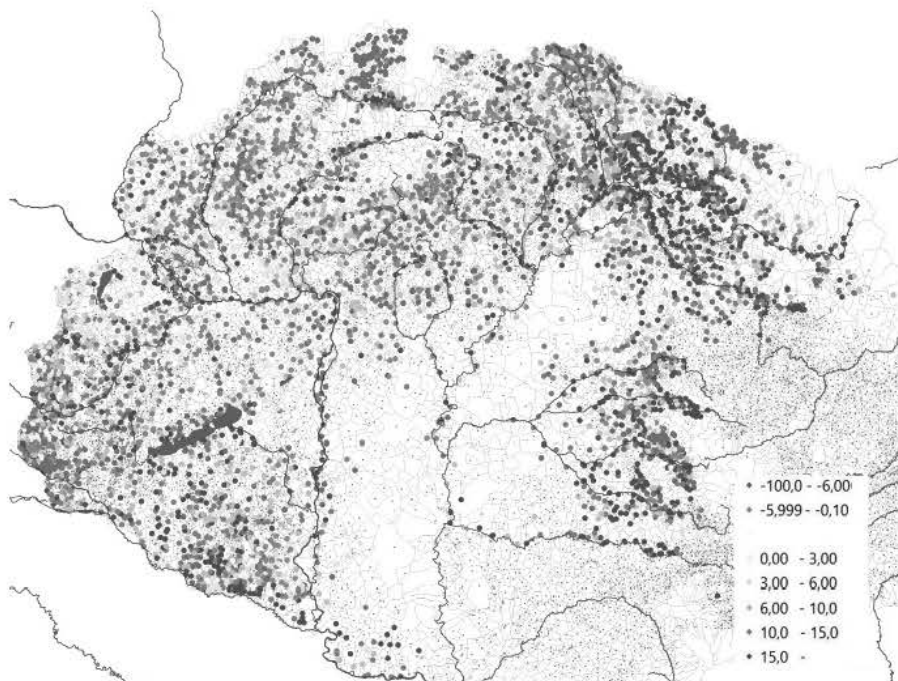
10. ábra. Az egy összeírt úrbéresre jutó összeírt rét nagyságának változása 1720-hoz képest 1786-ig (1720=1; kapásban)²⁰



Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896) és az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján.

²⁰ Az adatbázis összesített adatai szerint 1720-ban 2,1 kaszás rét jutott egy jobbágyra és összeírt zsellérre együtt (ez utóbbiak száma azonban hiányos). 1786-ban egy jobbágyra 3,27 kaszás rét, egy zsellérre 0,28 kaszás irtárrét jutott. A rétek átlagos növekedése tehát legalább másfélszeres az összeíráások adatai alapján. 1720-ban 1,45 kapás irtás jutott egy zsellérre, de az a telkesnek is járt volna, tehát az átlag némivel kisebb. 1786-ban a pótlás és irtás nagysága (a jobbágyokat is beszámítva) 1 hold volt egy földművesre.

11. ábra. Rétek százalékpontos változásának mintázata a telki állományban (1786%–1720%)²¹



Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896) és az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

Demográfiai mutatók

A területhasználat kapcsán láthattuk, hogy az egy összeírtra jutó úrbéri szántók és rétek nagysága is megadható, mely a földminőséggel együtt a terület eltartóképességének háttéréről is képet ad. Külön ábrázolható az összeírt földművesek (úrbérek) számának változása és regionális differenciái 1720 és 1786 között (akárcsak a telkes jobbágyoké), annak minden pontatlanságával. Az ország lélekszámának növekedését 1720–1786 között 2–2,3-szeresre teszik, az úrbérek (felnőtt férfiak) száma viszont közel háromszorosára nőtt.²² Tekintettel arra, hogy a növekmény zömét ők tették ki (mivel a társadalom döntő részét is ők alkották), azt kell feltételeznünk, hogy az 1720-as összeírás pontatlan.²³ Így a két időpont közötti növekedés differenciáit bemutató térképet is ennek fényében, fenntartásokkal kell kezelni, hiszen nem két népszámlálást vetettünk össze. Ezek alapján

21 A rétek valahány százalékpontos növekedése értelemszerűen a szántók csökkenését vonja maga után, nem lévén több földhasználati kategória az összevetésben.

22 Az 1786-ra zömmel jobbágygá váló szabadosokat is beleértve az 1720-as vizsgálati halmazba, a növekedés 2,8-szeres.

23 1720-ban a (háztalan) zsellérek összeírása hiányos, de e hiányt valamennyire kompenzálhatja a jobbágytelken élő nemesség, szabadosok, mezővárosiak bevétele a halmazba. Azt nem tudni, hogy e pontatlanság egyenletesen vagy területileg koncentráltan jelentkezett-e.

az országos növekedést jócskán alulmúlta a Rába–Ipoly tengelytől nyugatra, az alföldi-dombsági térszíneken élő népesség növekedése. Hasonló tömb figyelhető meg Zemplén, Szabolcs, Bereg, Ugocsa és Máramaros térségében. Ezzel szemben Dél-Bihar és Arad, az alföldi Körös-vidék, Bácska és Tolna Pakstól délre, a hegyvidéki Szepes, Sáros, Szatmár, továbbá Abaúj és Borsod déli fele jelentős növekedést mutatott, miként az észak–dél-nyugati irányú középhegységi tengely is inkább a népességnövekedéssel jellemezhető területek közé tartozott.

A szakirodalom máig bizonytalan a 1720–1785 közötti népességnövekedés mértékével és forrásával kapcsolatban a kiindulási 1720-as érték pontatlanságai miatt.²⁴ Ha azonban eleresztjük a probléma számszerűsítését, és megelégszünk azzal, hogy a 18. század végi állapotokat viszonylag pontosnak feltételezve a növekedés *relatív, szomszédos régiókhoz hasonlított nagyságára fókuszálunk*, akkor a térkép (12. ábra) segítségével legalább a növekedés területi differenciáltságáról képet kapunk. Mindez további vizsgálatokkal (például a földmennyiséggel párba állítva) megmutatja a relatív túlnépesedéssel küzdő területek elhelyezkedését. Önmagában pedig – elfogadva a 18. századi, fejlettségre vonatkozó kameralista álláspontokat, mely szerint a nagy népességnövekedés²⁵ fejlettséget jelez – a térkép megmutatja, hogy mely területek mutattak dinamikus fejlődést és melyek stagnáltak.

A kiindulási értékek bizonytalansága miatt a vizsgálatot érdemes megismételni más 1720-as és 1785-ös indikátorok kiválasztásával. Az előző indikátorpárhoz hasonló proxy lehet az 1785-ös felnőtt férfiak (házas és nem házas) és az 1720-as összes összeírt (mind felnőtt férfi adóalany) hányadosa. Itt is a későbbi, a hivatalos népszámlálási adatsorból való adat a biztosabb. Noha az így kapott növekedési értékek a valóságostól még jobban elrugaszkodnak, de cserébe Erdélyt is be tudjuk illeszteni a képbe (13. ábra). A két térkép területi mintázatának összevetése további megbízhatósági kontrollt jelenthet.²⁶

Ha tehát a népességnövekedést ábrázoló térképet kombináljuk az összeírt szántóterület változásával, akkor lehetőség nyílik az abszolút földhiányos területek vázolására (Erdély nélkül). Az országosan összeírt telki állomány mérete 1720–1786 között, Erdély nélkül számítva két és félszeresére nőtt, az ország lakossága Erdellyel pedig több, mint a kétszeresére. Az egy telkesre jutó telki szántó állomány (Erdély nélkül) enyhén csökkent (14,6 holdról 12,6 holdra), miközben a zsellérek száma megtízszereződött²⁷ az összeírás szerint, a jobbágyság száma pedig megháromszorozódott (1. táblázat). A regionális mintát tekintve nőtt például a népesség és csökkent a szántók nagysága Szatmár és Ung–Bereg határán, Szabolcs egyes részein, nagyobb demográfiai nyomást eredményezve. Csökkent a szántók nagysága és nem nőtt számottevően a lakosság Pozsonytól Muraközig, továbbá a Garam mentén. Erősen nőtt a népesség, de a szántók kiterjedése is Nógrádban és a Bácskában, de Trencsén és Árva területén is, egészen Sárosig, Szepesig, Zemplénig.

²⁴ Van 4 és 5 milliós becslés is.

²⁵ Tehát nem az állapotot jelző nagy népsűrűség, mert az földhiánnyal kombinálódva és demográfiai nyomást eredményezve rossz életminőséget és elvándorlást indikál. Az állapotjelző népsűrűséggel szemben a folyamatjelző népességnövekedés megbízhatóbb indikátor, bár kétségtelen tény, hogy a nagy szegénység is eredményezhet nagy szaporulatot.

²⁶ Az 1720-as indikátor ugyan mindkét esetben közös (és nem tudható, mennyire torzít), de a másik indikátor két eltérő összeírásból származik.

²⁷ Ez az 1720-as összeírás említett pontatlanságából ered, nem valós növekmény.

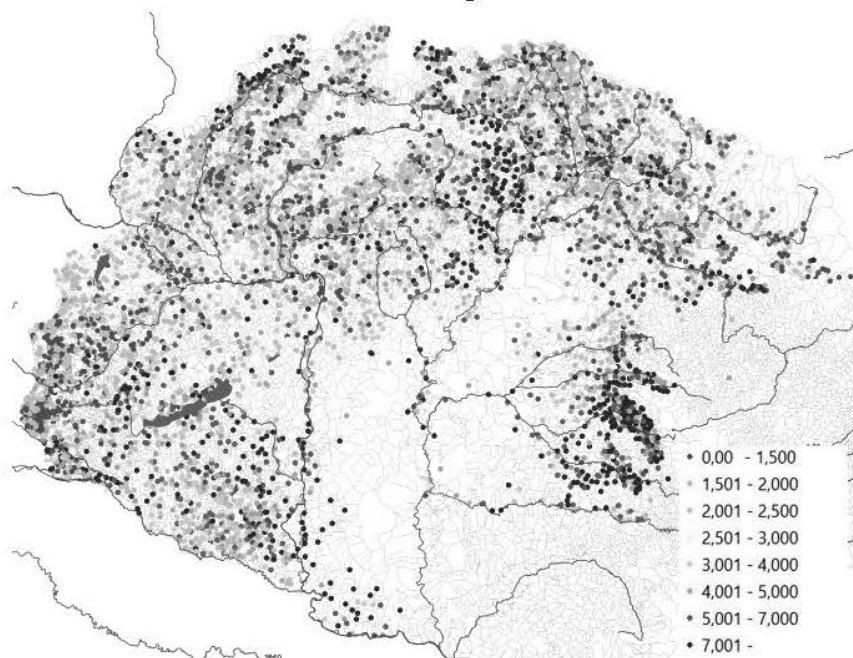
Dél-Biharban ennél kisebb volt a szántók növekedése (a réteké viszont kiemelkedő volt). A Muraközben pedig nőtt a szántók kiterjedése, míg a lakosság alig, ami javuló kilátásokkal kecsegtette az egyébként alulfejlett, problémás térséget.

1. táblázat. A szántóterületek (hold) és az úrbéres lakosság növekedése országos kitekintésben 1720–1786 között (kerekítve)

	Telki szántó (kerekítve)	Irtás szántó (kerekítve)	Jobbágy	Zsellér	Összes úrbéres	Lakosság	Hold / jobbágy
1720, Erdélyel	2500000	47000	157000	33000	190000	4 000 000	15,9
1720, Erdély nélkül	1600000	44000	109000	18000	127000		14,6
1720, Erdély	900000	3000	48000	15000	63000		18,75
1786 Erdélyel			393000	195000	588000	8 500 000	
1786 Erdély nélkül	4043000	170000	320 000	180 000	500000		12,6

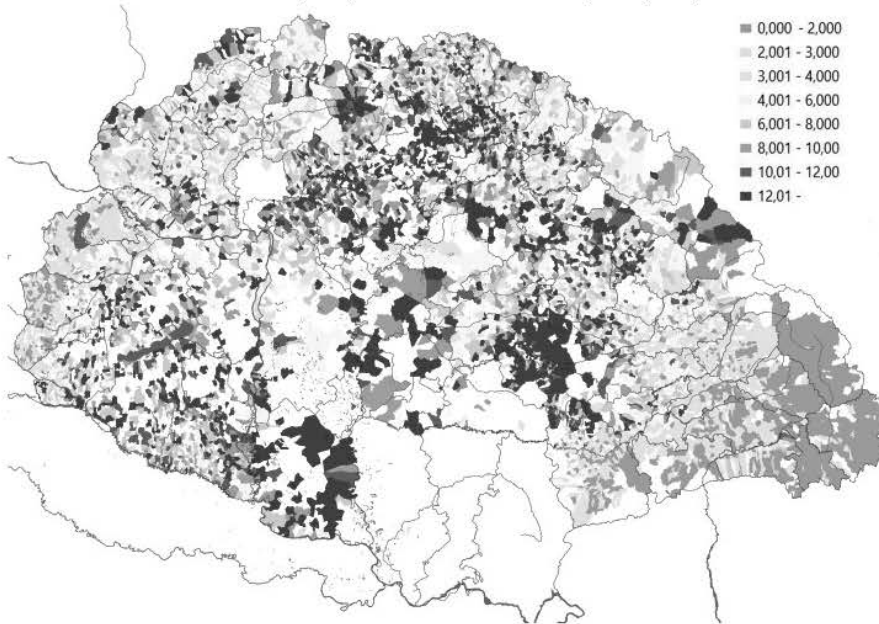
Forrás: saját számítás Acsády 1896 és az MNL OL A39 3688/1786 alapján

12. ábra. A népességnövekedés regionális differenciáinak proxyja I. Az összeírtak létszámváltozásának regionális differenciái 1786/1720



Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896) és az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

13. ábra. A népességnövekedés regionális differenciáinak proxyja II.
A házas férfiak (1785)²⁸ és az összes összeírt (1720) hányadosa



Forrás: saját szerkesztés Acsády (1896), Népszámlálás (1960), Pótlás (1975), és Népszámlálás (1996) adatai alapján

Földminőség, hozam, demográfiai nyomás

Noha 1720 esetében a felmérés csak 6500 településre szolgáltatott értelmezhető adatot, a nyomás és a termékenység kombinációjával bővíthetjük a mezőgazdaság jellegére vonatkozó térképes információinkat, igaz azon az áron, hogy miután egyesítettük a korábbi adatbázissal, a közös halmaz mindössze 5900 településre olvadt le, az Erdély nélküli településállománynak is alig felét adva. A kieső települések eloszlása azonban nagyjából egyenletes, így nem keletkeztek új, nagy üres foltok a térképeken. A földre vonatkozó indikátorok nem mutattak korrelációt a többi indikátorral, még az 1786-os földminőséggel sem,²⁹ tehát független változónak tekinthető mind a nyomás, mind a termékenység. A nyomások száma és termékenység alapján kombinált 1720-as mezőgazdasági potenciáltérképet (Erdély nélkül, az Alföldön lyukakkal) a 14. ábrán láthatjuk. A 15. ábra pedig a rajta élő munkaerővel kombinálja a 14. ábrán látható agrárpotenciált. Kedvezőtlen agrárpotenciál jellemezte a Muraközt, Zala jó részét, az Alpokalját, Máramarost és Szilágyot, valamint Trencsén és Árva megyéket, némi meglepetésre Pozsony vármegye nyugati felét

28 A házas férfiak aránya az összes férfihoz mérve viszonylag stabil értékeket mutatott (0,55-0,6v között), ezért választottuk a teljes népesség helyett, mely jóval nagyobb hányadosokat eredményezett volna.

29 A termékenység a legnagyobb korrelációt az egy úrbéresre jutó szántóval mutatta, de az $r=0,23$ -as érték nem elég erős ahhoz, hogy leszögezhessük, hogy a termékenység összefügg a birtok nagyságával, bár kétségtelenül erősebb az összefüggés, mint 1786 esetében a földminőség és az egy főre eső birtoknagyság között.

és a Szigetköz, továbbá a Sajó-völgyet. Ez utóbbi térségében Vályi (1796) rendszeresen eróziót és áradást is említ. Rossz adottságokkal bírt Buda környéke, de Ung és a Felső-Tiszavidék vízparti része is, Dél-Bihar és Hunyad északi része (a volt Zaránd vármegye). Kifejezetten jó adottságokkal bírt viszont Gömör és Nógrád határvidéke a dombsági jelleg ellenére, a Garam középső szakasza Léva környékén, de a majdani cukorrépa-központ a Vág mentén, Abauj megye, Dél-Heves, a Nagykunság és a Jászság. Ez utóbbiak termékenységére a konkrét adat is van, mert itt fennmaradt a kataszteri felmérés anyaga, mely hozamot is tartalmazott (vö. Demeter et al. 2022) – ugyanez érvényes Győr környékére is. Kitérő adottságokkal bírt Moson, nem csoda, hogy Bécs beszállítója lett a század végére (Horváth 2013). Szatmár és az Érmellék, de a Körösök mente is a hegyek és a síkság találkozásánál, a vásárvonalon szintén jó mutatókkal bírtak már 1720-ban. Ugyanígy Fejér megye, ahol már ekkor sok volt a zsellér, tehát kiterjedt allodiális birtokokkal találkoztunk, de a Bácska benépesült területe is északon Mohácsig. Baranya és Somogy átlagon felüli, de nem kiemelkedő, miként Nógrád is, bár a Galga menti majdani Grassalkovich-birtokok jobbágyainak helyzete ekkor is kedvező, miként a Tisza-Maros közén a Harruckern-birtokok is kitérő adottságokkal bírtak – ennek viszont a lokális irodalom, egyéb tényezők alapján ellentmond (Arany et al. 2021), miként az 1735-ös parasztfelkelés is erre utal. Sáros, Szepes, Észak-Gömör és a Garam felső szakasza, valamint Turóc és Liptó közepes agrárpotenciállal bírt, ami a dombvidéki környezet mellett nem is olyan rossz.

A 14. ábra összevetésre mindenképpen érdemes a 18. század végi helyzettel (17. ábra), noha 1780 körül országos hozam adatok híján ez utóbbit a földminőséggel (16. ábra) vagyunk kénytelen közelíteni, mely azonban nagy vonalakban kiadja a Kárpát-medence domborzatának övezetes szerkezetét.³⁰

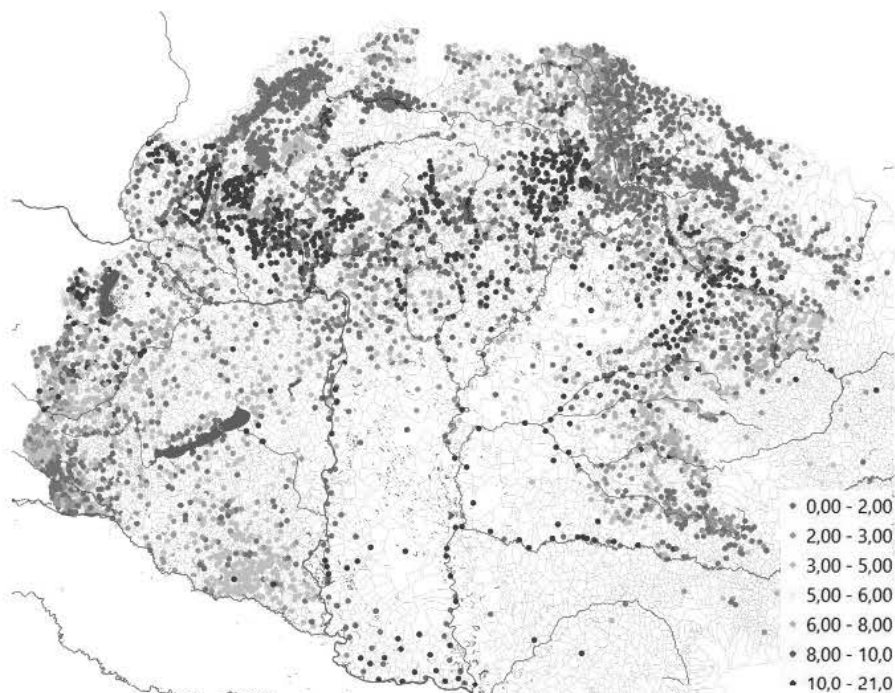
A bemenő indikátorok különbségei és a kompozit térképek eltérő számítási módja miatt az 1720-as és 1786-os agrárpotenciáltérkép (továbbra is az urasági földek és közhasznonvétek nélkül) vizuális kiértékelésére csak deskriptív jelleggel van mód, statisztikai vagy Boolean műveletek alkalmazására nem nyílik lehetőség. A legfőbb különbség talán, hogy 1786-ra javult a század elején gyenge potenciállal regisztrált Muraköz és Árva helyzete, valamint az Északi-középhegységi térségé és a Szigetközé, miközben Szatmár, Észak-Gömör és a Felső-Garam helyzete némileg romlott. Turóc helyzete továbbra sem rossz, Trencsén negatív egyverettségé is oldódni látszik, a Kárpátaljaié viszont nem, és Dél-Bihar agrárpotenciálja is kedvezőtlen marad. Szepes és Sáros kifejezetten az élmezőnybe került, az előbbi főleg az 1728-as részletes, de csak 11 vármegyére kiterjedő, ezért térképen nem ábrázolható összeírás eredményeinek ismeretében nagy fejtörést okoz. Szabolcs, Bodroghöz és a Felső-Tiszavidék helyzete is javult a beregi részeket leszámítva. Továbbra is kifejezetten kedvező helyzetet találunk 1786-ban a bácsi, baranyai jobbágyportákon, a Rába mentén, Fejérben, a Hajdúságban. Némileg romlik a Nagykunság helyzete (főleg a Jászsággal összevetve, bár itt kevés az adat) és a korábban dicsért Békés-Csanád-Csongrád háromszögé is. Tolna helyzete főként a szomszédos Baranya és Somogy trendjeihez képest mutat lemaradást.

Vályi 18. század végi adatainak felhasználása – noha sokkal sporadikusabb a kapott kép a kisebb mintaszám miatt, így mind a regionális differenciák, mind a lokális heterogenitás

30 Tudni kell ugyanakkor, hogy ez a földosztály egy gabonafélékre „kalibrált” minősítés, tehát kultúraspecifikus.

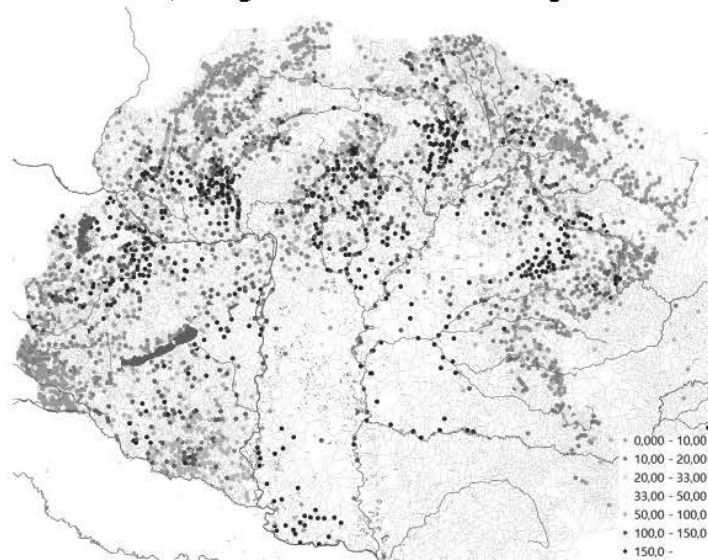
(mozaikosság) érzékeltetésére kevésbé használható – szintén megér egy gondolatot, mert így képet kaphatunk a legelők állapotáról (ha méretükről nem is), amiről korábbi forrásaink nem árulkodtak (18-21. ábra) valamint a kártételekről, fogytározásokról.

14. ábra. A szántóföldek nyomás és termékenység alapján történő kombinált minősítése 1720-ban (a melegebb színek a kedvezőbb értékek)



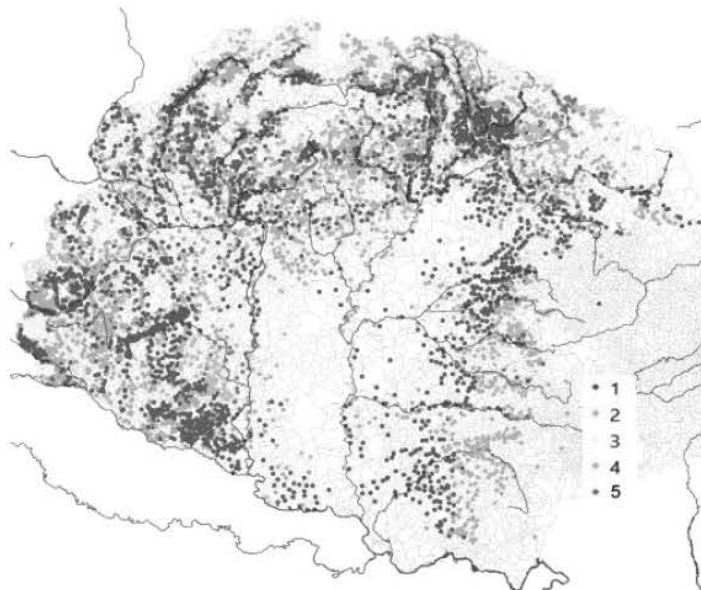
Forrás: az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* alapján saját szerkesztés

15. ábra. A mezőgazdaság termékenységét bemutató ábra (1720) korrekciója az egy öszeírtra jutó szántó értékével³¹ (a melegebb színek kedvezőbb adottságokat testesítenek meg)



Forrás: Acsády (1896) és az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* alapján saját szerkesztés

16. ábra. Földminőségi kategóriák 1786-ban (1. osztály a legjobb minőségű)³²

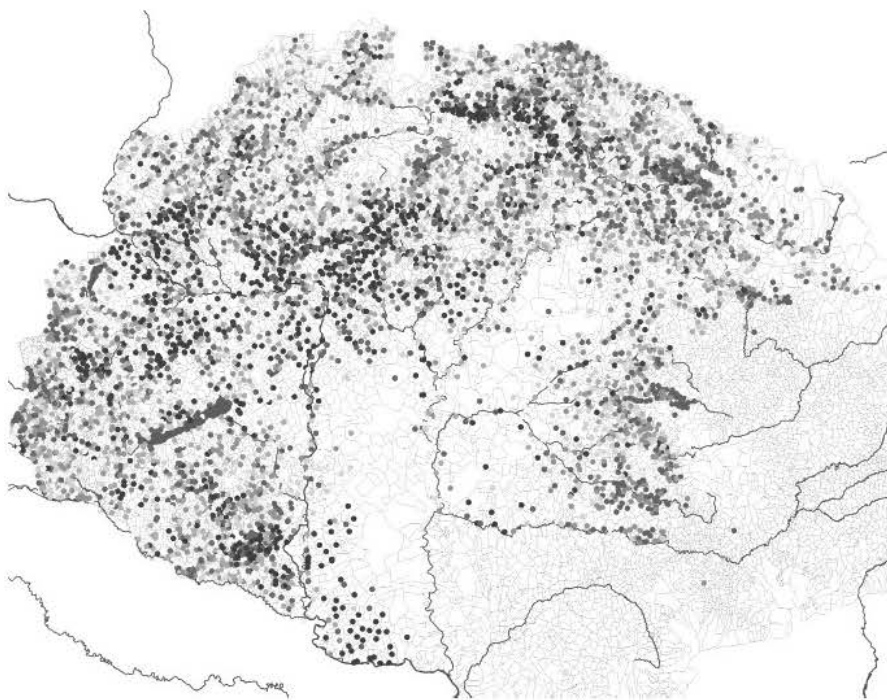


Forrás: saját szerkesztés az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

31 Vö. a hasonló jellegű ábrával 1786-ban – 17. ábra.

32 Valójában a gabonatermelés szempontjait juttatja érvényre, nem a valós jövedelmi viszonyokat.

17. ábra. Egy teljes jobbágyra jutó szántóföldméret korrigálva a földminőséggel (szorzótényező):³³ az egy gazdasági egységre³⁴ jutó termelési potenciál proxyja (dimenzió nélküli értékszám – a nagyobb a kedvezőbb érték)

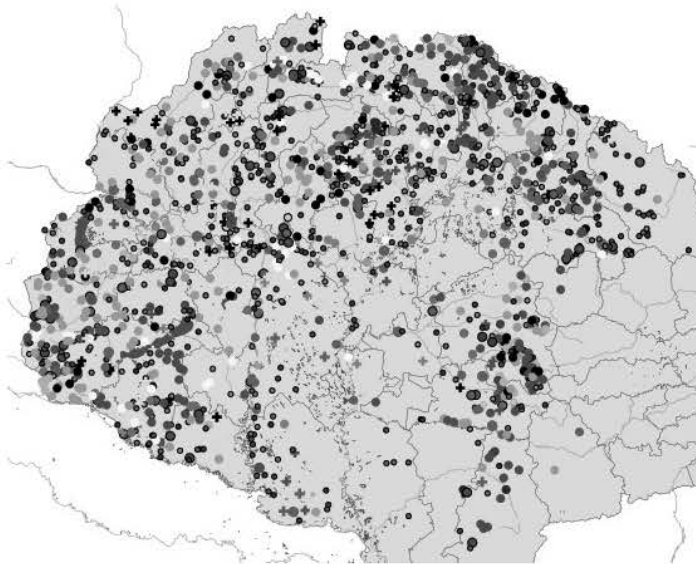


Forrás: saját szerkesztés az MNL OL A 39, 3688/1786 adatai alapján

33 Az 1–5. földosztályok újrakódolva 1 és 0,5 között.

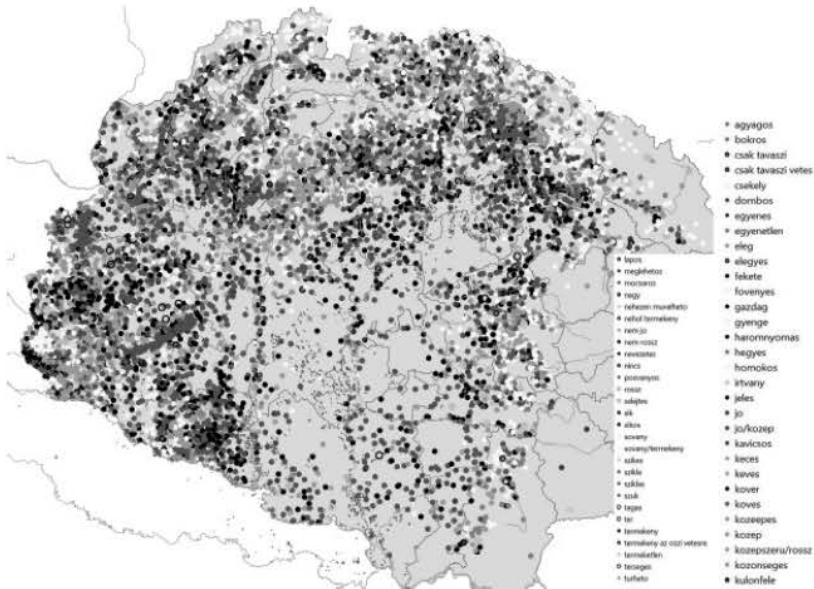
34 A számítás tovább bonyolítható a települési átlagos családméret, vagy az egy házra jutó lélekszám (a kettő nem ekvivalens, egy házban átlag 1,2–1,25 család lakott ekkor vidéken is) figyelembe vételével, mely a II. József-féle népszámlálás szintén rögzített adataiból számítható. Ebben az esetben azonban az eltartottak és a munkaerő arányának pontos ismeretére lenne szükség. Az előbbi közelíthető lenne a gyerekszámmal, de a népszámlálásban megadott gyerekszám demográfiai értelemben véve hiányos (Demeter 2023).

18. ábra. A földek elsődleges fogatkozásai Vályi szerint (1796)³⁵



Forrás: Vályi (1796) alapján saját szerkesztés

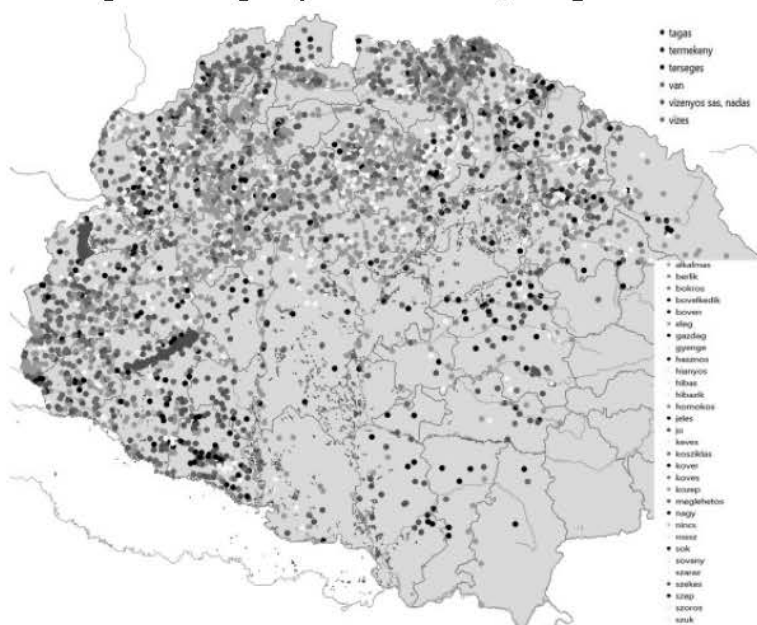
19. ábra. A szántók minősége Vályi szerint 1796-ban (a melegebb szín kedvezőbb)



Forrás: Vályi (1796) alapján saját szerkesztés

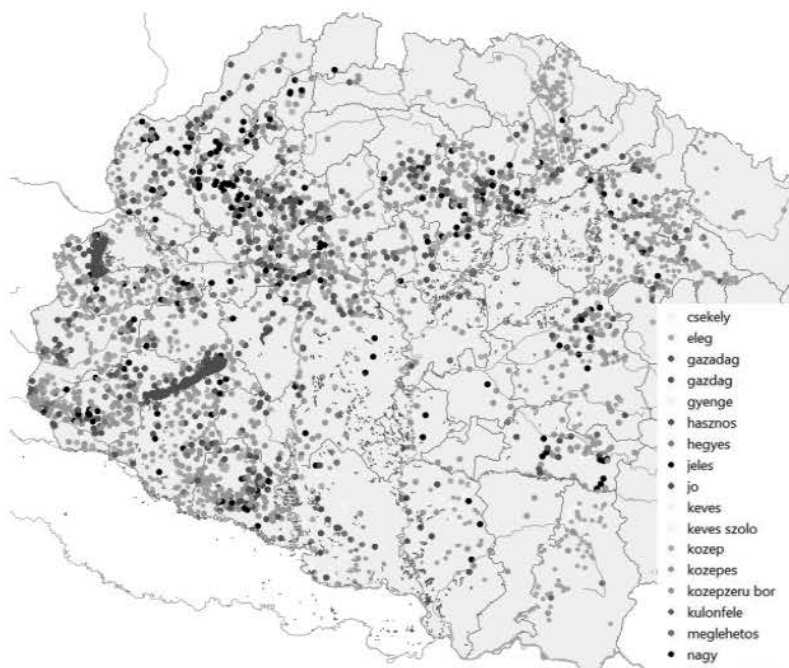
35 Kék kör – vízhatás, áradás; kék kereszt – vízhiány; barna kör – hegyes föld; okker kör – kevés föld; vörös kör – rossz vagy nehezen művelhető föld; fekete kör – sziklás talaj; fekete kereszt – erózió; türkiz kereszt: rossz szőlő; türkiz kör – rossz legelő; zöld kör – kevés erdő; sárga – homoktalaj.

20. ábra. A legelők minősége Vályi szerint 1796-ban (a melegebb szfn a kedvezőbb)



Forrás: Vályi (1796) alapján saját szerkesztés

21. ábra. A szőlők minősége Vályi szerint 1796-ban



Forrás: Vályi (1796) alapján saját szerkesztés

Összefoglalás

Noha célunk alapvetően a térképes források helyettesíthetőségének vizsgálata volt azok hiánya, vagy nem megfelelő mivolta esetén, a fenti összeírásokból a 18. századról alkotott képet tovább árnyalhatnánk még a robot, az adók és a természetbeni szolgáltatások stb. regionális mintázatának felvázolásával. Azonban az állami adó nemcsak a földjövedelmeket (benne az állattartás adatbázisunkban csak a rét arányával közelíthető jövedelmeivel), hanem egyéb, nem agrárjövedelmeket is tartalmazott. Mindez még mindig indokoltá tenné bemutatását, sajnos azonban az adó az 1786-os kancelláriai összesítés több megyéjéből hiányzik, értelmezhetetlen területi képet adva. A robot egyértelműen a települések belső társadalmi differenciáit tükrözi, hiszen az 1786-os összeírás az elvi értékeket tartalmazza, mely a földműves-úrbéres státuszától függött (zsellér vagy jobbágy, az utóbbi esetben mekkora telki állománnyal bír), azaz az egy úrbéresre jutó földnagyságtól erősen függött – így egyrészt önismétlés lenne, másrészt jelen, agrárfókuszú tanulmánynak a társadalom differenciáltsága nem tárgya. Az ajándékok, a földesúrnak juttatott természetbeni szolgáltatások megint csak az úrbéresre jutó földméréstől függnének, viszont ez uraságonként változik. Így noha ábrázolása a regionális differenciák érzékeltetése szempontjából hasznos lenne, a természetben kifejezett értékek kvantifikálása meglehetősen nehéz. (Nincs országos piac, tehát nincsenek egységes árak, és a piaci árak kapcsán is bajban vagyunk a forrásokat illetően – zömmel egy-két regionális piac árait kell extrapolálni az egész ország területére.) Éppen ezért ennek rekonstrukcióját a fenti két indikátorral egyetemben egy másik, társadalomtörténeti tanulmányban végeztük el (Demeter 2023).

Összefoglalva, a *GISta Hungarorum* adatbázisainak segítségével, jelentős korlátokkal ugyan, nemcsak a térképi ábrázolások nélküli 18. század eleji, valamint a térképművek hiányosságai miatt országos kiterjedésben nehezen vizsgálható 18. század végi földhasználati viszonyokat rekonstruáltuk településszinten. Ugyanakkor a földhasználat sajátosságai mellett a demográfiai vonatkozások rekonstrukciójával – kikerülve a népességszámra vonatkozó vitákat – és a *Staatenkunde* (Vályi 1796) adatgyűjtéseinek strukturálásával, adatbázisba integrálásával a korabeli agrárpotenciálról is képet adtunk.

Hivatkozott irodalom

Források

- Népszámlálás (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest: KSH.
- MNL OL (3688/1786): Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 39 A Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia (1770–1848), 3688/1786.
- Neu, Andreas (1786): *Geographische Charte des Königreichs Hungaria*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum: B IX a 1120, 1:192 000. Interneten: <https://bit.ly/2JOiIvC> (letöltve: 2022. december 13.).
- Pótlás (1975): *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87*. Budapest: KSH.
- Népszámlálás (1996): *II. József népszámlálásának községi adatai*. Dányi Dezső, Faragó Tamás és László Géza (szerk.). Budapest: KSH NKI.
- Vályi András (1796): *Magyarországnak leírása melyben minden hazánkbeli Vármegyék, Városok, Faluk, Pusztaik; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, földházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle természetbeli tulajdonságai, a' betűknek rendjeyek szerint feltaláltatnak*, I–III. Buda.

Szakirodalmi munkák

- Acsády Ignác (1896): *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–21*. Budapest: KSH.
- Andrásfalvy Bertalan (1973): *A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. Budapest: Vízügyi Történeti Füzetek 6.
- Arany Krisztina, Bara Júlia, Laczlavik György és Lengyel Nóra (szerk.) (2021): *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai – Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Berlász Jenő (1958): *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a 18. században*. Budapest: MTA TTI.
- Dányi Dezső (1962): A történeti demográfia tárgya és módszerei. In *Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 5–21.
- Faragó Tamás (1996): Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Visi Lakatos Mária (szerk.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 100–123.
- Fónagy Zoltán (2013): *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II*. Budapest: MTA TTI.
- Dávid Zoltán (1960): Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789: forrástanulmány. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1(1): 33–58.
- Demeter Gábor, Németh Gábor, Szulovszky János, Botlik Zsolt, Frisnyák Zsuzsa, Nagy Béla, Beluszky Pál, Radics Zsolt, Nagy Mariann, Konkoly-Gyuró Éva, Balázs Pál és Jakobi Ákos (2020): *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. Budapest–Debrecen: Kapitális Kft.
- Demeter Gábor, Szilágyi Zsolt és Pinke Zsolt (2022): Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunkció és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok* 156(5): 963–999.
- Demeter Gábor (2023): Területi egyenlőtlenségek és jellegük a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1786). In *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 6 (2022): 143–88.
- Horváth Gergely Krisztián (2013): *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Budapest: Balassi.
- Lieskovský, Juraj, Kaim Dominik, Pál Balázs, Martin Boltiziar, Mateusz Chmiel, Eva Grabska, Király Géza, Konkoly-Gyuró Éva, Jacek Kozak, Katarína Antalová és Volker C. Radeloff (2018): Historical land use dataset of the Carpathian region (1819–1980). *Journal of Maps* 14(2): 644–651. DOI: <https://doi.org/10.1080/17445647.2018.1502099>
- Kern Zoltán (2010): Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faégyűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján (doktori disszertáció). Budapest: ELTE TTK FDI.
- Perjés Géza (1968): A statisztikai szemlélet elemei a XVIII. század eleji adóösszeírásokban. *Statisztikai Szemle* 46(10): 1037–1045.
- Rácz, Lajos (1999): *Climate History of Hungary Since the 16th Century: Past Present and Future*. Pécs: Center for Regional Studies, HAS.
- Rácz Lajos (2021): A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medencében a reformkor idején. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 5: 161–196.
- Rózsa Sándor (2021): Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: *Környezettörténet* 3. Demeter Gábor, Kern Zoltán, Pinke Zsolt, F. Romhányi Beatrix, Vadas András és Bíró László (szerk.). Budapest: MTA BTK, 39–64.
- Rózsa Sándor (2022): *Kényszer vagy lehetőség? A nagykunsági települések ártéri gazdálkodásának vizsgálata a 18. századi újratelepüléstől az átfogó folyószabályozások megindulásáig* (doktori disszertáció). Eger: EKKE.
- Szántay, Antal (2014a): Serfdom in 18th Century Hungary. In: *Serfdom and Slavery in the European Economy, 11th–18th Centuries*. Simonetta Cavaciocchi (szerk.). Florence: Florence Univ. Press, 263–281.
- Szántay Antal (2014b): Magyarország felmérése és leírása II. József korában. *Catastrum* 1(3): 2–18.
- Szilágyi Zsolt (2022): *Az ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Wellmann Imre (1989): Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In *Magyarország története IV/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 25–81.

Demeter Gábor

történész-geográfus, tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet (Budapest).

Hites Sándor

A világirodalom földrajza és a kapitalizmus terei¹

Absztrakt: A tanulmány a világirodalom-fogalom egyes kortárs használatait meghatározó globális, regionális és lokális földrajzi térszerkezeteket tekinti át. A vonatkozó nemzetközi kutatások általában az ezekben nyíltan vagy rejtve érvényesülő politikai, kulturális és gazdasági hierarchiakat és egyenlőtlenségeket hangsúlyozzák. Ezek elemzésekor a 19. századi magyar kritikátörténetből Erdélyi János világirodalom-felfogásának térképzeiteiből hozok példákat.

Kulcsszavak: térszerkezet, világirodalom, kapitalizmus, gazdaság, földrajz, Erdélyi János

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

A világirodalom fogalma a közelmúltban jelentős átértelmezéseken ment át. A vonatkozó vitákban meghatározó szerepet játszott a fogalom egyes használataiban kódolt földrajzi térszerkezetek felülvizsgálata. A tanulmány elején ezek közül elsősorban azokat tekintem át, amelyek a kapitalizmus globalizációja által kitermelt és azt fenntartó terekre, a szövegek ebben zajló forgalmára, illetve e forgalomnak a kulturális és gazdasági erőforrások egyenlőtlen eloszlásából adódó egyensúlytalanságaira irányították a figyelmet.² A világirodalomnak ugyanakkor nem csak napjainkra lett – Theo D’haen 2021-es könyvének címével élve – „geopolitikája” (D’haen 2021). A 19. századi magyarországi kritikátörténetben először Erdélyi János vetett számot a világirodalom fogalmával, s éppen erre tekintettel ítélte károsnak és veszélyesnek. A tanulmány második részében azt igyekszem vázolni, hogy Erdélyi milyen földrajzi és térképzetek révén érzékeltette ellenérzéseit.

Világok, irodalmak

Erich Auerbach 1952-es *A világirodalom filológiája* című tanulmánya a szerző Németországból Törökországon át az Egyesült Államokig vezető meneküléseinek-vándorlásainak a tanulságait abban összegezte, hogy „filológiai hazánk (*Heimat*)” immár „nem lehet a nemzet”, hanem csak a „Föld” (*Erde*). Auerbach ugyanakkor arra is rámutatott, hogy „földünk, mely a világirodalom világa (*die Welt der Weltliteratur*)” egyre inkább összeszűkül, s ezzel párhuzamosan elveszíti sokarcúságát. A „világ” nyelvi, kulturális és politikai egységessége ezért a világirodalom goethei gondolatának végső „megvalósulása és pusztulása” is egyben (Auerbach 1952: 39, 49).

Félévszázaddal később, amikor a világirodalom fogalma újra az összehasonlító irodalomtudományi kutatások előterébe került, Auerbach meglátásai és aggodalmai csak még érvényesebbnek hatottak. A hidegháború lezárulta minden korábbinál intenzívebb és szélesebb körű kulturális érintkezések előtt nyitott teret, ám az a tapasztalat is hamar előállt, hogy a kapitalizmus gazdasági és kulturális globalizációjával a világirodalom immár nem (mint Goethe előíranyozta) a különbségek érintkezésének a fóruma, hanem e különbségek eltörlésének (vagy szabványosított piacosításának) a terepe és eszköze. Az így felfogott „globális irodalommal” és annak expanzív-totalizáló logikájával szemben egyre többen utaltak arra, hogy az irodalmi világok pluralitásához annak a világnak a differenciáltságát is vissza kell nyerni, amelyben az irodalmi szövegek megszületnek és kapcsolatba lépnek. A világirodalom-értelmezésekben ezért maga a „világ” képzelet vált központi filológiai és politikai problémává, rámutatva, hogy a „világ” (szemben a „földdel”) nem adottság, hanem fenomenológiai művelet eredménye, s a világirodalom bármely értelmezése szükségképp valamely „világképzés” (*worlding, welten*) kivételése.³

² Megjegyzendő, hogy a „világirodalom” nem szükségképp földrajzi jellegű fogalom. A kifejezés egyik Goethe előtti előfordulásakor, Christoph Martin Wieland saját, 1790-ben megjelent Horatius fordítás-kötetéhez fűzött széljegyzeteiben a „Weltliteratur” a „tanultság” és a „csiszoltság” (*Gelehrsamkeit, Weltkenntnis, Wohlbelesenheit*) jelentésében áll. Vagyis Wieland a „világ” kifejezést szociokulturális értelemben használta, világirodalom pedig kozmopolita műveltséget értett (Weitz 1987).

³ Az összehasonlító irodalomtudományban forgalomban lévő világ-fogalmak áttekintését Heideggertől Edward Saidon át Jean-Luc Nancy-ig lásd: Ganguly (2016: 20–24, 69–85) és D’haen (2021: 12–27).

Ennek jegyében hangsúlyozhatták azt is, hogy a „fordíthatatlanság” egyik emblematikus példajaként maga a „világ” (*monde, Welt, world, kozmosz, mundus* stb.) kifejezés „szegül ellen” a világirodalom egyneműsítő szemléletének.⁴

A világirodalom-diskurzusok utóbbi két évtizedének fejleményei innen nézve lefronthatók az ezredforduló három legnagyobb hatású teoretikusa, Pascale Casanova, Franco Moretti és David Damrosch által elképzelt „világok” földrajzának és ezek politikai jelentéseinek a felülvizsgálataként. Damrosch a világirodalmat nem nemzetközi kánonként, hanem szövegek „körforgásaként” (*circulation*) ragadta meg, amelyben az irodalmi művek fordítások révén kilépnek elsődleges kulturális környezetükből (Damrosch 2003: 5). Szóhasználatát a 18. századi toposzt idézte fel, amely szerint a természeti, politikai és gazdasági testekben zajló mozgások (vagyis a vér, a víz, az áruk vagy a pénz áramlása) egyúttal a szellemi kommunikáció, vagyis szövegek és eszmék forgalmának a modelljéül is szolgálnak.⁵ A körforgásnak ez a (szabad árucserre fuziokrata felfogásában is érvényesülő) felfogása felesleg és hiány egyenértékű cserék révén kivitelezett kiegyenlítő mozgását feltételezte, melyben (a termelés helyétől a fogyasztás helyéig eljutva) a dolgok „érték-szubsztanciája” állandó marad. A 19. század utolsó harmadának neoklasszikus közgazdaságtana ezzel szemben (szintén a kor fizikájának ösztönzésére) az értéket viszonyként fogta fel, vagyis olyan „potencialitások terében” zajló mozgásként, amelyben a „realizált hasznosság” (*utility*) nem elenyészik, hanem növekszik.⁶ Damrosch körforgás-fogalma ez utóbbihoz áll közelebb, hiszen azt hangsúlyozta, hogy különböző kultúrákban „különbözőképpen manifesztálódva” az irodalmi művek nem elveszítenek valamely autentikus „lényegiséget”, hanem jelentésben és érvényességben is „gyarapodnak” (*gain*) (Damrosch 2003: 6). A világirodalomnak mint „olvasásmódnak” ezt a jellegzetességét Damrosch geometriai alakzattal érzékeltette: a művek nem egyetlen rögzített középpont körül, hanem két (az eredeti és az új értelmezői környezetben felvett) fókuszpont által kiadott, ellipszis-jellegű térben mozognak (Damrosch 2003: 133, 281–283). Az így elképzelt tér dinamikus, mégis elvont marad. Ezért vethették Damrosch szemére, hogy a Gilgames-eposztól Milorad Pavić *Kazár szótáráig* terjedő (vagyis nagyon széles történeti és földrajzi körből merítő) elemzéseit e művek „fogyasztásának lokalizált pillanatait” veszik számba, s ezzel tulajdonképp a modern kapitalizmus logikáját követik, amennyiben a „globális piaci expanzió” szintén „a partikularitás és a diverzitás fetiszizálása” adja az egyik hajtóerét (Brouillette 2016: 94, 99). Fonák módon Damrosch vizsgálódásainak expanzivitását ugyanezért hozhatták összefüggésbe egy jóval korábbi politikai térképpel is, mégpedig a római birodalmi kozmopolitizmusával, amely az önmagán kívül lévőben szintén csak önmaga kiterjesztését képes meglátni.⁷

4 A „lefordíthatatlan kifejezések” lexikonjának Világ-szócikkéről (Cassin szerk. 2014: 1217–1224) adott ilyen értelmű elemzést lásd: Apter (2013: 175–190).

5 Erről a 18. századi orvostudományban, gazdaságtanban és kultúrafelfogásban lásd: Sandl és Schmidt szerk. (2002).

6 A „cirkuláció” 18. és 19. századi fizikájának és ökonómiájának az összevetését lásd: Mirowski (1989: 143–144, 202, 214, 273); Vogl (2011: 223–246).

7 Damrosch világirodalom-felfogása és általában az észak-amerikai összehasonlító irodalomtudomány (vagy még általánosabban: az amerikai „poszt-nacionalista nacionalizmus”) így felfogott imperializmusáról lásd: Biti (2016: 153–172).

Míg Damrosch a szövegek mozgásának produktív kiszámíthatatlanságát hangsúlyozta, Casanova és Moretti annak gazdasági-politikai determináltságára mutattak rá. Az irodalom forgalmazásának térszerkezetére nézve (Fernand Braudel és Immanuel Wallerstein világrendszer-elméleteinek ösztönzésére) mindketten centrum és periféria viszonyát vetették alapul.⁸ A világirodalmat nem egyenlő felek cserekereskedelmeként fogták fel, hanem mint egyenlőtlen feltételekkel folyó versenyt, melyet a centrum szimbolikus és materiális tőkéje, illetve kulturális termékeinek és kultúrafogyasztási szokásainak kiterjesztése hoz létre és tart fenn. Fontos különbség ugyanakkor, hogy Casanova és Moretti ezeket a mozgásokat eltérő irányú (*centripetális* illetve *centrifugális*) erők eredőjeként képzelték el.

Casanova a szimbolikus tőkefelhalmozás folyamatait követve mutatta be, hogy a periféria miként törekszik a centrum felé, más szóval, hogy a nemzeti irodalmak 19–20. századi létrejöttében milyen alapvető vonatkozási pontként szerepelt Párizsnak mint nemzetközi irodalmi fővárosnak a képzete, s írók Lengyelországtól Japánon át a Karib-tengerig mekkora áhítattal rendelődtek alá ennek a mítosznak. Az így előálló „világirodalmi tér” egy-egy időben és térben egyaránt valamely abszolút centrum – nevezetesen Párizs, „minden középpontok középpontja” – létét előfeltételezi:

[...] ahogy a kezdődélkör néven ismert *fiktív* vonal, amelyet véletlenszerűen választottak ki a földrajzi hosszúság meghatározására, hozzájárul a világ *valóságos* szerveződéséhez és lehetővé teszi a távolságok mérését és pozíciók elhelyezését a föld felszínén, úgy az, amit az irodalom greenwichi kezdődélkörének nevezhetünk, szintén arra szolgál, hogy minden résztvevője felbecsülhesse a világirodalom (*mondiale des lettres*) középpontjától való esztétikai távolságát. Az esztétikai távolságot is időben mérjük, mivel ez a kezdődélkör adja meg az irodalmi alkotás jelenét, vagyis azt, amit modernitásnak nevezhetünk (Casanova 2004: 88 – kiemelések az eredetiben).

A greenwichi délkör kijelölése (és 1884-es nemzetközi érvényesítése a globális tér és idő mérésére) persze távolról sem volt „véletlenszerű”. A világ eurocentrikus szemléletét és a gyarmatosítással létrejött világrendet fejezte ki, s a világkereskedelmet (elsősorban a tengeri hajózást) koordinálva lehetett az európai hegemonia eszközeként képzeletbeli voltában is valóságos geopolitikai erő: „a pont (*locus*), ahová a globalizáló körülhatárolás iránytűjének rögzített lába kerül, [...] elkerülhetetlenül ott lesz a középpont” (Kadir 2004: 2). Azzal, hogy ezt a struktúrát adottnak veszi, Casanova nem egyszerűen feltérképezi a szimbolikus javak elhelyezkedését, illetve a birtoklásukért ebben a szerkezetben lefolytatható versenyt, hanem egyúttal szentesíti is az „irodalmi világgóztársaság” így előállított hierarchikus rendjét, benne a legbecesebb érték, az esztétikai modernitás hollétét és mibenlétét.

Moretti világirodalma szintén hatalmi struktúra, de az egyes irodalmi műfajok, témák és stílusok terjedését nála centrifugális erők szervezik: a centrum teríti szét önmagát mindenhová. Casanova a szimbolikus javak autonómiájából indult ki, Morettinél viszont ennek a mozgásnak a közege a „nemzetközi irodalmi piac”. Ennek uralma alatt jön létre – a „nemzetközi kapitalizmussal” egyidejűleg és annak „egységes és egyenlőtlen” rendszerével homológ módon – az egységes „világirodalmi rendszer”, amelyben „mag és a periféria (és a félperiféria)” az „egyre élesedő egyenlőtlenség viszonylataiban kapcsolódik össze”.

⁸ A világrendszer-elméletek hatásáról a világirodalom-kutatásra lásd: Eatough (2015).

Ebben a térben áradnak szét az (elsősorban angol és francia) centrumok irodalmi késztermékei és írói technológiái, egyre fokozódó uniformizálódást eredményezve. Térmetaforákkal kifejezve: míg az organikus fejlődés képzete szerint az irodalmak lombosodó fáik, vagyis időben egyre inkább szétágazódó terek, addig itt a centrumból a perifériára kiáramló hullámok („egyik piacot a másik után meghódítva”) mossák el a világ irodalmainak „egykori diverzitását” (Moretti 2004: 149–150, 160–161; 2009 [2006]: 401–402).

Ez a geopolitikai meghatározottságú (és meglátásait mérhető vagy térben ábrázolható adatokból levezető) világirodalom-felfogás következett Morettinek az irodalmi kartográfia iránti korábbi érdeklődéséből.⁹ Ezért lehet különösen érvényes rá Pheng Cheah a világirodalom-értelmezések egész új hullámának címzett bírálata. Cheah 2016-os *Mi egy világ?* című könyve szerint a világirodalom új kultuszát „megbabonázta” a piac globális uralma, amely a „világot” immár pusztán mint a kereskedelmi hálózatok (a „világpiac”) által kirajzolt teret érzékeli, nem mint a múltat megőrizni képes és a jövőbeli változás lehetőségét is fenntartó időt. A világirodalom új elméleteinek ennél fogva jellemzően a világról mint szövegeket forgalmazó térről van mondanivalója: csak a „térbeli mozgásoknak az irodalmi szövegek termelésére, befogadására és értelmezésére tett hatásával foglalkoznak, s nem a világirodalom mint irodalom hatásával a világra”. A világirodalom „erkölcsileg-politika-ilag elkötelezett” felfogásához viszont, véli Cheah, éppen az időbeliségben rejlő „normatív erőt” kell visszanyerni, amely erő Goethe és Marx világirodalom-képében – a „képzés” (*Bildung*) végtelen folyamata, illetve a piacot majdan leváltó „társadalmi együttműködés” történeti célképzete jegyében – még meghatározó volt (Cheah 2016: 3, 7, 34).¹⁰

Az idő térré alakításában a modernitás és a kapitalizmus fejleményét látta már Henri Lefebvre is, rámutatva arra, hogy a tér nem absztrakt és üres mező, amelyben a dolgok helyet kapnak, tárolódnak vagy lejátszódnak, hanem társadalmi képződmény, a termelési viszonyok kifejezője és újratermelődéjük terepe is egyben.¹¹ A tér társadalmi-gazdasági termelésének Lefebvre által adott elemzése is ösztönözte David Harvey „kritikai földrajzát”, benne a patinás (Trockijig, Leninig, Rosa Luxemburgig visszavezethető) antiimperalista hagyományból átvett „egyenlőtlen fejlődés” modelljét. Eszerint maga a kapitalista modernizáció termeli az egyenlőtlenséget, s az „egyenlőtlen csere” mechanizmusai és a javak eloszlásának diszparitása nem rendszerhiba, hanem a tőke belső ellentmondásainak földrajzi kifejeződése: a centrum fejlődéséhez nélkülözhetetlen a periféria (köztük a centrum saját belső perifériái) alulfejlődése (lásd: Harvey 2019: 69–116).¹²

Az „egyenlőtlen fejlődés” fogalma a warwick-i egyetem komparatistikai kutatócsoportjának hasonló című 2015-ös könyvével került át a világirodalom-elméletbe. A kollektív szerzőségű kötet a modern és az archaikus gazdasági-társadalmi viszonyok „amalgamizálódását” annak irodalmi-kulturális vetületeire tekintettel vizsgálja. A kiindulás itt is az, mint Casanova és Moretti esetében, vagyis hogy a „világirodalom” nem

9 Egyes művek és műfajok földrajzi diffúziójának térképzési ábrázolásai már Morettinek a 19. századi európai regény „atlaszát” bemutató könyvében szerepet kapnak: Moretti (1998).

10 Erre Cheah szerint a Globális Dél irodalmainak olvasása ad lehetőséget, mivel azok a maguk gyarmatosítás előtti, a szóbeliség kultúráiban gyökerező hetero-temporalitásával állnak ellen az Észak és a Nyugat „egyenidejűsítő” törekvéseinek.

11 „A gazdasági tér önmaga alá rendeli az időt; a politikai tér pedig számúzi mint (a hatalomra) fenyegetőt és veszélyeset” (Lefebvre 1991: 95).

12 A tőke és a természeti-társadalmi terek termelésének összefüggéseiről lásd még: Smith (2008).

más, mint a „modern kapitalista világrendszer irodalma”, amelyet „nem a különbség, hanem az egyenlőtlenség” szervez (WReC 2015: 7–8). Az elemzések célja ugyanakkor a centrum kulturális és gazdasági önkiterjesztésével szemben fellépő ellen-tendenciák megmutatása. A félperiféria és a posztkoloniális világ szürreális, mágikus realista fikcióiban – a szudáni Tayeb Salih *Season of Migration to the North*-jától (1969) az orosz Viktor Pelevin *A vérfarkas szent* könyve (2005) című regényéig hozva példákat – eszerint a közös témákon, cselekmény- és szereplő-típusokon túl egy sajátos elbeszélői modalitás, az „irrealizmus” poétikája érvényesül. Ennek formai jellemzőit (kitérésekre épülő vagy körkörös elbeszélésmód, az időrend és az oksági viszonyok felforgatása, egymásnak ellentmondó nézőpontok, megbízhatatlan elbeszélő stb.) általában a posztmodern stílusjegyek körébe szokás sorolni. Itt ezek a „periferialitás esztétikájának” a jelölői lesznek, amely a kapitalizmus „teremtő pusztításának megélt tapasztalatát közvetítve” adják „az egyenlőtlen világrendszerbe” való „kierőszakolt betagozódás” és a „liberális konszenzus” által szorgalmazott „kulturális hibridizáció” bírálatát (WReC 2015: 54–66).

Ebben a mátrixban tehát a tér egyenetlen szerkezete egyúttal az ellenállás kulturális formáit is kitermeli, általában is felértékelve a perifériát mint a szellemi innováció helyét. Felvethető ugyanakkor, hogy a maga emancipációs szándékai ellenére ez a modell ugyanúgy strukturálisan determinált, mint az, amit bírál, hiszen itt ugyanúgy a centrummal szemben felvett pozíció a döntő. A világirodalomnak mint egyetlen, rendszerszerű geopolitikai egységnek a képzetével szemben más kutatások éppen a földrajzi tér elképzelésének helyi változataira, ezek sokszerűségére és rétegzettségére figyelmeztetnek. Az elsősorban Francesca Orsini nevéhez kötődő kutatási irány 2018-as programtanulmánya a szövegek, szerzők vagy nyelvi közösségek által létrehozott, belakott és megélt „jelentéssel geográfiák” (*significant geographies*) vizsgálatát három vetületben – (1) „konceptuális” (pl. a mitológiák földrajza), (2) „imaginatív” (ez utóbbiak érvényesülése irodalmi szövegekben) és (3) „valós” (a szövegek forgalmazásának útvonalai és a szerzők fizikai mozgásai, pl. utazás, zárandoklat, migráció) szinteken – irányozza elő (Laachir, Marzagora és Orsini 2018). Saját példával élve, efféle „szignifikáns” földrajzi tér megalkotására lehet példa Goethe és a skót Thomas Carlyle 1824 és 1832 közötti levelezése. Személyesen sohasem találkoztak, de a tárgyak, szövegek és eszmék Weimar és Edinburgh között kettejük közvetítésével zajló – az ajándék-csere antropológiájához, például a *kula* gyűrűhöz hasonlóan strukturált teret megalkotó – forgalmát mindketten a világirodalomnak a piaci forgalmazás feletti, emelkedettebb szférájában való részesülésként élték meg (vö.: Hites 2022: 210–215).

Ugyancsak a kapitalizmus világrendszerének mint kizárólagos történeti és földrajzi keretnek – s ezen keresztül a globalizáció diffúziós (a Nyugatnak a nem-Nyugatra való kiterjedését sulykoló vagy az annak való ellenállás eseteit regisztráló) modelljének – a meghaladására tett kísérletet a cambridge-i egyetemen 2021-ben megjelent világirodalom-történet. Itt olyan saját „világirodalmakat” forgalmazó földrajzi terekre vetült a legnagyobb figyelem, amelyek megelőzték a nyugati modernitás európai világrendszerét, vagy kívül maradtak azon. A szövegek forgalmának ilyen, a Globális Dél pre-kapitalista gazdaságaihoz kötődő terei jöttek létre többek közt a belső-ázsiai Selyem-út mentén vagy az Indiai-óceán partvidékén.¹³

13 Az „óceániai komparatiztika” újszerűsége abban is áll, hogy túllép az szövegek forgalmazásának szárazföldi territóriumokhoz kötődő szemléletén. Vö.: Ouyang (2021); Ganguly (2021).

Az irodalmi modernitás alternatív földrajzi-politikai terei közé sorolható a szocialista internacionalizmus kulturális forgalma is. Ennek a 20. század jelentős részében fennálló világrendszernek a világirodalma szintén birodalmi függésben és kezdeményezésre (az 1930-as évek Szovjetuniójában) bontakozott ki, s középpontja, Moszkva köré ugyanúgy épültek ki centrifugális és centripetális erővonalak, mint Párizs, London, vagy New York esetében. E világrendszer bő félévszázadon át tartó terjeszkedésében okkal láthatni nemzeti alapú (orosz) és teológiai gyökerű (pravoszláv) politikai hegemonia-törekvések felújítását (vö.: Clark 2011, 2019). Ugyanakkor rámutathatni emancipációs erejére is, mondván, a szocialista internacionalizmus lépett túl először tudatosan a világirodalom eurocentrikus felfogásán, s az elsősorban észak-nyugati irodalmakat becsatornázó észak-nyugati globalizáció hegemoniájával szemben Kelet–Kelet és Kelet–Dél relációk mentén rajzolta át a nemzetközi kulturális kapcsolatok politikai földrajzát (vö.: Volland 2017, Djagalov 2020).

Az Appenninektől a Balaton-felvidéken át a Tejtűtig: Erdélyi János „irodalomtörténeti földrajza”

A 19. század európai gondolkodásában nem kevésbé markáns kultúra-földrajzi mátrixok voltak érvényben. A kontinensen belüli Észak–Dél felosztás egyszerre jelölt kulturális hierarchiát és történeti változást: a klasszikus és a modern kor közti váltás éppen ezt a hierarchiát fordította meg (például az *Osszian* összemérhető az *Iliásszal*, vagyis a Földközi-tenger partvidékén kívül létrejött irodalom nem alacsonyabb rendű). A modernitásnak a Délről való leválasztása az „északiság” mítoszában élt tovább, hol kulturális sztereotípiá, hol faji ideológia alakjában (vö.: Leerssen 2019). Emellett ugyanakkor a felvilágosodás földrajzi képzeletében is érvényesült egy erre a tengelyre merőleges kettéosztás: Kelet–Európát már a 18. század derekától a barbárság területeként határolták körül és választottak le a tulajdonképpeni értelemben vett európai (vagyis nyugati) művelődésről (Wolff 1994, 2001).

A magyar kultúrának a 19. század középső harmadában meginduló világirodalmi forgalmazása (vagyis amikortól magyar irodalmi művek rendszeresen jelentek meg „nyugati” nyelveken) szintén ennek alapján lokalizálta, hogy honnan is származnak ezek a szövegek. Jellemző ebben a tekintetben Kertbeny Károly népdal- és Arany János-fordításairól született két 1851-es németországi recenzió. Az egyik szerint mind a magyar népdalt, mind a magyar műköltészeti epikát „gyermeki naivitás” jellemzi, s olvasójuk okkal érezheti úgy, hogy „a nyugati művelődés legkülső őrhelyén” (*auf dem äußersten Vorposten der Cultur des Westens*) tesz látogatást, ahol „már a közeli kelet olyan jelentékenyen hallatja hangját” (Arany 1975: 748, 753). Egy másik bíráló még általánosabb érvénnyel fejezte ki, hogy a magyar irodalom egy alapvető kultúrföldrajzi választóvonal *túloldalán* helyezkedik el:

Ha az északi sarktól az Adriai tengerig húzunk egy egyenest, az irodalmi alkotásmód szempontjából jelentős határvonalat kapunk. E vonaltól keletre ugyanis a drámai kompozíció iránti hajlam lényegében eltűnik, s helyette a líra és az epika dominál. Ez a jellegzetesség érvényben marad belső-Ázsiáig, vagyis Arábiától és Perzsiától egészen a Gangeszig (Arany 1975: 756).¹⁴

14 A fordítást módosítottam – H. S.

A világirodalom fogalmának első magyar nyelvű értelmezője, Erdélyi János számára sem volt kérdés, hogy a magyar irodalmat (ami benne valóban eredeti) több köti a perzsa és az arab költészethez, mint bármelyik európai szomszédjához: „népünkben tömérdek a költői anyag; keleti fajunk ebben is mutatkozik; életünk saját eredeti, pusztáink népe hasonlíthatlan, s költészete azonképp” (Erdélyi 1991: 251). A magyar irodalom európai jelenléte tehát idegen kultúrföldrajzi közegbe való beékelődés eredménye, s éppen ezért tarthat számot nemzetközi figyelemre:

A művelt külföld kezdi észrevenni, hogy Európa költészetébe, közös dalversenyébe egy hang vegyül, mely különbözik az édes illatú sorrentói fok zenéitől, nem is oly ködös, mint az északi bárd viharénekei: hanem mindkettőnél búsabb, mélyebb és nem kevésbé nemzeti, melynek alaphangja kelet költői mámorú természetében keresendő (Erdélyi 1991: 251).

Erdélyi akkor is ezen kultúrföldrajzi égtájak szerint tájékozódott, amikor felvetette, hogy a magyar költők igyekezzenek „egészen átellenes művészeti világból kölcsönözni új elemet s irányt”, nevezetesen „az északi vagy skandináv népköltészet” tanulmányozásából. Ezzel tulajdonképpen azt szorgalmazta, hogy a magyar költészet vetkőzzön le valamennyit a maga keletiségéből: az északi költészet „balladai menetének” elsajátítását „a mi gyakran szétfolyó módjaink” esztétikai feljavításához érezte szükségesnek (Erdélyi 1986 [1853]: 159).

Ez azonban ritka pillanat, mivel Erdélyit általában inkább az foglalkoztatta, hogy a sajátot miként lehet megőrizni a maga sajátosságában. Az 1845-ös nagy Vörösmarty-tanulmánytól a kései *Egyetemes irodalomtörténetig* a világirodalom képzetére rendre mint a kulturális önazonosságot veszélyeztető tényezőre utal. Nemzeti és világirodalom a szemében nem dialektikus párok, hanem ellenfogalmak, az utóbbi alatt ugyanis Erdélyi alapvetően 18. századi eszményeknek (kozmodopolitizmus, egyetemes nyelv, klasszicista szépség) a nemzeti korban való anakronisztikus továbbélését látta, kiemelve, hogy ez pontosan az olyan, éppen felépülőben lévő irodalmakra jelent fenyegetést, mint a magyar. Egyrészt teljesíthetetlen elvárásokkal szembesíti, másrészt önazonosságát roncsoló idegen hatásoknak teszi ki.¹⁵

A nemzeti irodalmak kívánatos elkülönülését Erdélyi a *Pályák és pálmák* című 1867-es esszéjében két jellemző tájkép ütköztetésével érzékeltette:

[...] nincs világirodalom, mely az egyetemes művelődésen úgy futna végig, mint az Apenninek Olaszországon; hanem van nemzeti irodalom, mely a nyelvek, élet és szokások, polgári és vallásos meggyőződések sokfélesége szerint, a történelem földjéből, mint a Balaton vidéki hegyek a síkról, magaszerű alakulással emelkedik föl, és betölt egy helyet a szellem országában (Erdélyi 1986a [1867]: 653).¹⁶

A világ irodalmainak látképe tehát nem egyetlen összefüggő hegyvonulatot mutat, hanem egymástól elkülönülő vulkáni kúpok sokaságát, melyek magasságánál fontosabb a többiekétől való távolságuk. Ez azért fontos meglátás, mert pályája korábbi szakaszában

¹⁵ Erdélyi világirodalom-értelmezésének átfogó elemzése egy másik tanulmány tárgya lesz.

¹⁶ Erdélyi nem látatlanban nyilatkozott ezekről a tájakról. Az Apenninekről adott leírását olaszországi útirajzaiban lásd: Erdélyi (1985: 403–408).

Erdélyi hajlott arra, hogy a legkiemelkedőbb magaslatokkal azonosítsa a világirodalmiságot (ezért vélte úgy, hogy a magyar költészet addigi csúcса, Vörösmarty az esélyes erre a rangra):

[...] a világirodalom szinte az, melyet minden időben, minden nemzetek írnak, azaz a külön nemzetek tudományos műveltségének legmagasb pontjai összefogatván, belőlük egész alkottatik, mintha egy nemzetéi volnának (Erdélyi 1986b [1845]: 190).

Befejezetlenül maradt világirodalom-történetében viszont kifejezetten amellelt érvelt, hogy ez a geodéziai szemlélet hamis absztrakciót eredményez, mivel ebben a metszetben láthatatlan marad mindaz, ami a csúcsok alatt zajlik:

A külön tömbök alkotásaiból mintegy kivonatot, egységes rövidletet készíteni, az is történet lesz, de az eszme története. A kiemelkedés csúcsai köttetnek össze – *per summos apices* – mint a magossági méréseknél, s ami addig föl nem ér, mellőztetik (Erdélyi 1868: 9).

Jellemző, hogy amikor Erdélyi ugyanitt a (vertikális) magasságot (horizontális) távolságba fordítja át, a világirodalmat a világ mitológiai végpontjaként (vagyis a végtelen üresség peremeként) hozza szóba: „számot tenni a világirodalomban oly kedvező ítélet, melynél kedvezőbb nem is kívánható. A műveltség Hercules-oszlopaihoz jutottunk, melyeken túl nincs tovább” (Erdélyi 1868 9).

Irodalomtörténeti ítéleteiben Erdélyi másutt is gyakran él földrajzi vagy térképészeti fogalmakkal. Már egyik első tanulmányában így érzékelteti a népköltészet lényegét s hogy miért múlt el jóvátehetetlenül annak éltető közege:

[...] a népköltészetet a maga élelnagyságában, teljességében nem mindegyik kor bírja szemlünk elé állítani [...] mert az idő összeesett, s az élet csaknem oly egyenlő felületre szabályoztatott, mint a földabroszok, melyen a hegység is oly magas, mint a síkság. [...] vissza kell lépnünk néhány századdal a történetek háttérébe, mikor a költészet, mint egy Balaton, mint egy tenger, nem volt még lecsapolva különböző ágain a műveltségnek, hanem öszvessége volt minden szellemi nyilatkozásnak, honnan vevé a nép törvényét, vallását, történeteit s erkölcstudományát (Erdélyi 1986c: 47–48).

A hasonlat lényege, hogy az idő gyakorlati és elvont szinten egyaránt a tér átalakulásával jár. Miként a civilizáció fejlődése mesterséges beavatkozás a természeti tájba, úgy a történelem (a térképészeti absztraháláshoz hasonlóan) a rendezettség irányába mutat, de egyúttal el is tünteti a létezők gazdag változatosságát.

A földrajzi hasonlatokat Erdélyi azért is érezhette különösen kifejezőnek, mert a szellem világát is földrajzi-politikai kiterjedésként, vagyis egyfajta „országként” fogta fel: „Birodalom minden kicsi s magán birtokot jelenthet ugyan, de utoljára nagy politikai területek, országok elférnek fogalmába: hasonlóul az irodalom [...]. Ország ez is” (Erdélyi 1868: 3–4). A „birodalom” és az „irodalom” szavak hasonlósága eszerint arra figyelmeztet, hogy lényegük szerint mindkettő ugyanazt a funkciót látja el, a másoktól való elhatárolást. Ahogy „a külön országokat egymástól bizonyos határvonalak jegyzik előttünk a földképen, mutatván kisebb-nagyobb kiterjedésöket” (Erdélyi 1986b [1845]: 189), úgy az egyes „szellemi égaljak” szerint elkülönült „művelődési tömbök” ideális esetben szintén jótékony elválasztottságban léteznek (Erdélyi 1868: 9). Erdélyi szerint

a közvetlenül egymás melletti kultúrák viszonya különösen antagonisztikus, mivel „el-lensarkiasan érintkeznek, mint a delej” (Erdélyi 1868: 9). Ennyiben „a szomszédos népek egymás elleni feszültsége” kicsiben a földgolyó alapviszonyát, a pólusok elektromos töltésének az ellentétességét képezi le. (Ezért engedheti meg Erdélyi, mint fent idéztem, hogy az egyes irodalmak az „egészen átellenesből”, vagyis a földrajzilag nagyon távoliból kölcsönözzenek költői eljárásokat, mint a magyar a skandinávból.) Továbbá, s ez újfent a kultúrák önmaguknak való elegendőségét magyarázza, „a költők szellemi birodalmában” eltérő léptékek érvényesülhetnek. A költészetnek nem kell szükségszerűen egyetemes érvényességre törekednie (vagyis világirodalminak lennie): „Ki pusztán csak nemzete érdekében jó költő, annak egész más köre, képzelődési megyéje van, mint annak, ki talán az egész időszaknak, melyet a közös emberiség él, szólalt meg szellemében” (Erdélyi 1986b [1845]: 189).

A világ irodalmainak ebből a monadikus szemléletéből következik, hogy a külső hatások átvétele mellett Erdélyi ugyanilyen határozottsággal utasítja el az egyes elhatárolt és egységes szellemi körök belső felosztását. Az 1850-es évek népies költészetét ezért bírálja a nemzeti tér tájköltészeti alapú regionális széttöredezéséért:

Ah, ti vidéki elmék, ti szegény költők! Nektek egyedül azon esetben volna tán kedves egyetlen a haza, csak akkor nem tépnétek föl talán vidékre, tájakra, szokásra, ha egy darab szirtből állana tenger közepén, mint Odüsszeusz Ithakája? De ti alföldet, palócságot, hegyhátat csináltok belőle, s észre sem veszitek, hogy olyat daraboltok, a mi annál könnyebben darabolható, mert nem szirt, s nem kevésbé van kitéve mindamelllett a hullámok csapkodásainak, mint akármely sziget az óceánon (Erdélyi 1859: 127–128).

Az *Egyetemes irodalomtörténet* harmadik fejezete az „Irodalomtörténeti földrajz” címet viseli. Itt a geográfia megvilágító hasonlatok helyett immár a kultúrák világtérképével szolgál – vagyis, Lefebvre fogalmaival, „reprezentációs térből” a „tér reprezentációjává” lesz (Lefebvre 1991: 33–46). Szembetűnő, hogy amikor Erdélyi azt vélelmezi, hogy „a vulkáni hatások terjedelmére azonegy civilizáció esik” (Erdélyi 1868: 24), akkor a Balaton-felvidék magányosan álló hegyeinek (a nemzeti irodalmak különállását szemléltető) képét terjeszti ki a világ kultúráinak geológiai meghatározottságára, tényleges földtani okokra vezetve vissza elkülönülésüket.¹⁷

Az így szemlélt valóságos térkép egyúttal a történelem lefolyásának a terepe is: „Az emberi művelődés történetét hasonlóan éghajlatok övezik nemcsak a föld fekvése szerint, hanem a gondolat fejlődésében is” (Erdélyi 1868: 35–36). Ezt a fejlődést a *translatio imperii* és a *translatio studii* elvének együttes érvényesülése irányítja – vagyis ahogy a világláguralom, úgy a világműveltség is koronként más-más népre száll:

A kezdet, így nézve, Ázsia keletén található oly előjoggal, hogy India és Khina, mindkettő ma is elég magának. A folytatás Előázsiában, Egyiptomban történik. Asszírok vagy babiloniak, fenikek, egyiptomiak, héberek, arabok és persák fogják fel a történelem fonalát, s rólok a görögökre és rómaiakra megy át urodalom, irodalom s ezekről a mai művelt népekre minden (Erdélyi 1868: 24).

¹⁷ Azzal, hogy az egyes civilizációkat egy-egy vulkán hatókörében rendezi el, Erdélyi talán a kor geognóziái alapvitájában foglalt állást. Vö.: Békés (2013), Rózsa (2013).

A szellemnek ez az „urodalom” és „irodalom” összefonódásában zajló (s Hegel nyomán: Nyugatra tartó) útja fenntart valamennyi időbeli és térbeli nyitottságot:

[...] a mennyi nép és nyelv, annyi irodalom lehet, s elvárjuk mind egyiktől a maga illetékét a közmíveltség öregbítéséhez, sovár tekintettel figyelve a földteke ősméretlen, eddigelé számba nem vett országaira, történik-e ott valami a szellemmel; van-e például bordala vagy imádsága az eszkimónak? Lehető-e, hogy a hideg és forró égöv lakói valaha polgárisodást nyerjenek; remélhető-e, hogy belső Afrika feketéiről leszakadjon az állatiság terhe, az alku alá eső vásári becs méltatlansága: adni, venni őket mint a marhát? (Erdélyi 1868: 24).

Ugyanakkor Erdélyi azt a meggyőződését sem rejti véka alá, hogy a művelődés globális történetében nem vesz részt mindenki: „A mit világ folyásnak nevezünk; nem szól az egész emberiségre”. Ebben a megállapításban egyrészt a mindennemű univerzalitással (vagy a „szellem tájszólásainak” összeolvadásával) szembeni ellenérzései fejeződnek ki.¹⁸ Másrészt viszont benne rejlik egyes civilizációk leértékelése is: vannak, akik már, talán jóvátehetetlenül, kihullottak a „világ folyásából” („a legrégebb történelmi népek évezredekre menő szünetet tartva mintegy kívül esnek a történelmen, s ma is a művelődés se-reghajtói” [Erdélyi 1868: 36]), s vannak olyanok is, akik talán sohasem kerülhetnek bele:

[...] feles számú népe van még a világnak előmenetelre Afrika homoktengerén, Éjszak amerika fenyérein, Brazília erdőiben vagy Szibéria sivatagain, melyek földestül, országostul csupán helytöltők a térképen, s hézagpótlók a történetben (Erdélyi 1868: 38).

Ezek a népek a térképen és a történelemben egyaránt üres helyeket jelölnek – a Balatonfelvidéki tájban elképzelve: az övék a köztér a hegykúpok között. Annyiban nem feleslegese, amennyiben tulajdonképpen ott-létük hiányával töltik ki a tér és az idő réseit.

A tájból, földrajzból, geodéziából, térképészetből kölcsönzött, s a kultúra mibenlétét, működését, történetét megvilágítani hivatott képek mellett tehát Erdélyinél van a világirodalomnak konkrét földrajza is. Összevetve napjaink világrendszer-elméleteivel, szembevetve, hogy a világirodalom Erdélyi számára szintén hatalmi tér, s az abban elfoglalt pozíció szellemi, politikai és gazdasági erőviszonyok függvénye; harcról van szó, melyben katonai, kereskedelmi és szellemi hódítások összefüggnek. Ezért nem tisztán szimbolikus versengésre utal, amikor az európai költészetet, mint fent idéztem, „közös dalversenyként” mutatja be. S ezért van talán valamennyi irónia is a megjegyzésben, miszerint „[a] világkereskedelmi angol [...] nemcsak cifra nyelvű bicskát vagy ruhakelmét viszen az ismételten partokra gályáin, hanem könyvet is, rendesen a bibliát; s nemde műveltséget akar terjeszteni s nemde irodalom által?” (Erdélyi 1868: 24).

Amikor Erdélyi a világirodalomról mint az önmaguk számára érvényes és önmaguknak elégséges nemzeti kultúrák létre és integritására leselkedő veszélyről beszél, sokban megelőlegezi napjaink globalizáció-kritikáit – leszámítva, hogy ez utóbbiak némelyikében a nemzeti ugyanúgy elvetendő, hamis totalitás (lásd: S. Varga 2005: 495). Mindennek számára nyilván a magyar kultúra túlélési esélyeinek szempontjából volt jelentősége.

¹⁸ Remény inkább, mintsem bizonyosság Erdélyi jóslata, miszerint „semmi kilátás reá” hogy „biedelmek, erkölcsi és politikai meggyőződések dolgában az emberiség egykor egyező vallomásra pontosuljon össze” (Erdélyi 1868: 36).

Ezért rendkívül jellemző, hogy amikor az *Egyetemes irodalomtörténet* bevezető fejezetének végén az érvelést csillagászati távlatokig futtatja ki („Ha a világtörténelem mint egy szép csillagos ég: az irodalomtörténet fényes vonal mint a tejút” [Erdélyi 1868: 10]), akkor ezt a kozmikus teret egy nemzeti mitológéma segítségével ragadja meg. A világirodalom története eszerint ugyanis „a 'hadak útjának' szép regéjéhez” hasonlatos, amelyben „az ősök [...] fegyveresen sietnek, ha baj van, utódaik segítségére” (Erdélyi 1868: 13). Ez a kép az elképzelhető legtágabb térben fejezi ki azt, amit Erdélyi az irodalom művelése lényegének gondolt: a nemzetek megmaradásának záloga nem térbeli kapcsolatok kiépítése másokkal, hanem a saját közösségükön belüli időbeli folytonosság (tudatának) fenntartása és megóvása.

Hivatkozott irodalom

- Apter, Emily (2013): *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. London: Verso.
- Arany János (1975): *Levelezés I. (1828–1851)*. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula és Sándor István (szerk.). Budapest: Akadémiai.
- Auerbach, Erich (1952): Philology der Weltliteratur. In *Weltliteratur: Festgabe für Fritz Strich zum 70. Geburtstag*. Walter Muschg and E. Staiger (szerk.). Bern: Francke, 39–50.
- Békés Vera (2013): Néhány filozófiai szempont a „neptunista-vulkanista” avagy „neptunista-plutonista” vita tudománytörténeti értelmezéséhez. In *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*. Gurka Dezső (szerk.). Budapest: Gondolat, 40–51.
- Biti, Vladimir (2016): *Tracing Global Democracy: Literature, Theory, and the Politics of Trauma*. Berlin–Boston: de Gruyter.
- Brouillette, Sarah (2016): World Literature and Market Dynamics. In *Institutions of world literature: writing, translation, markets*. Stefan Helgesson és Pieter Vermeulen (szerk.). New York and London: Routledge.
- Casanova, Pascale (2004): *The World Republic of Letters*. Cambridge, Mass.–London: Harvard University Press.
- Cassin, Barbara (szerk.) (2014): *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Cheah, Pheng (2016): *What is a World? On Postcolonial Literature as World Literature*. Durham: Duke University Press.
- Clark, Katerina (2011): *Moscow, the Fourth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Clark, Katerina (2019): The Soviet Project of the 1930s to Found a World Literature and British Literary Internationalism. *Modern Language Quarterly* 80(4): 403–425.
- D’haen, Theo (2021): *World Literature in an Age of Geopolitics*. Leiden, Boston: Brill.
- Damrosch, David (2003): *What is World Literature?* Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Djagalov, Rossen (2020): *From Internationalism to Postcolonialism. Literature and Cinema between the Second and the Third Worlds*. Montreal & Kingston–London–Chicago: McGill–Queen’s University Press.
- Eatough, Matthew (2015): The Literary History of World-Systems, I. Marxist Lineages; ”The Literary History of World-Systems, II. World Literature and Deep Time. *Literature Compass* 12(11): 591–602, 603–614.
- Erdélyi János (1859): A legújabb magyar lyra (Második közlemény). *Budapesti Szemle* 6(18–19): 99–154.
- Erdélyi János (1868): *Egyetemes irodalomtörténet*. Pest: Ráth.
- Erdélyi János (1985): *Öt levelek, naplók*. T. Erdélyi Ilona (szerk.): Budapest: Gondolat.
- Erdélyi János (1986 [1853]): Népköltészet és kelmeiség. In uő *Válogatott művei*. T. Erdélyi Ilona (szerk.) Budapest: Szépirodalmi, 157–170.
- Erdélyi János (1986a [1867]): Pályák és pálmák. In uő *Válogatott művei*. T. Erdélyi Ilona (szerk.) Budapest: Szépirodalmi, 623–658.
- Erdélyi János (1986b [1845]): Vörösmarty Mihály Minden Munkái. In uő *Válogatott művei*. T. Erdélyi Ilona (szerk.) Budapest: Szépirodalmi, 182–226.
- Erdélyi János (1986c): Népköltészetről. In uő *Válogatott művei*. T. Erdélyi Ilona (szerk.) Budapest: Szépirodalmi, 45–58.
- Erdélyi János (1991): Népköltészetünk a külföldön. In uő *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, T. Erdélyi Ilona (szerk.). Budapest: Akadémiai, 250–254.

- Ganguly, Debjani (2016): *This Thing Called the World: The Contemporary Novel as Global Form*. Durham: Duke University Press.
- Ganguly, Debjani (2021): Oceanic Comparativism and World Literature. In *The Cambridge History of World Literature*. Debjani Ganguly (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 429–457.
- Harvey, David (2019): *Spaces of Global Capitalism. A Theory of Uneven Geographical Development*. London–New York: Verso.
- Hites, Sándor (2022): Five Economies of *Weltliteratur*: Designs for Circulation. *Journal of World Literature* 7(2): 202–233.
- Kadir, Djelal (2004): To World, to Globalize – Comparative Literature’s Crossroads. *Comparative Literature Studies* 41(1): 1–9.
- Laachir, Karima, Sara Marzagora és Francesca Orsini (2018): Significant Geographies: In Lieu of World Literature. *Journal of World Literature* 3(3): 290–310.
- Leerssen, Joep (2019): The North: A Cultural Stereotype between Metaphor & Racial Essentialism. In *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies Since 1800*. Simon Halink (szerk.). Leiden, Boston: Brill, 13–32.
- Lefebvre, Henri (1991): *The Production of Space*. Oxford–Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.
- Mirowski, Philip (1989): *More Heat Than Light. Economics as social physics, physics as nature’s economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moretti, Franco (1998): *Atlas of the European Novel 1800–1900*. London–New York: Verso.
- Moretti, Franco (2004): Conjectures on world literature. In *Debating World Literature*. Christopher Prendergast (szerk.). London and New York: Verso, 148–162.
- Moretti, Franco (2009 [2006]): Evolution, World-Systems, *Weltliteratur*. In *The Princeton Sourcebook in Comparative Literature. From the European Enlightenment to the Global Present*. David Damrosch, Natalie Melas és Mbongiseni Buthelezi (szerk.). Princeton: Princeton University Press, 399–408.
- Ouyang, Wen-Chin (2021): The Silk Roads of World Literature. In *The Cambridge History of World Literature*. Debjani Ganguly (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 60–79.
- Rózsa Péter (2013): Geológia a paradigma előtt: a neptunista-vulkanista vita. In *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*. Gurka Dezső (szerk.). Budapest: Gondolat, 52–60.
- S. Varga Pál (2005): *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest: Balassi.
- Sandl, Marcus és Harald Schmidt (szerk.) (2002): *Gedächtnis und Zirkulation. Der Diskurs des Kreislaufs im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Smith, Neil (2008): *Uneven Development. Nature, Capital, and the Production of Space*. Athens–London: The University of Georgia Press.
- Vogl, Joseph (2011): *Kalkül und Leidenschaft: Poetik des ökonomischen Menschen*. Zürich, Berlin: diaphanes.
- Volland, Nicolai (2017): *Socialist Cosmopolitanism: The Chinese Literary Universe, 1945–1965*. New York: Columbia University Press.
- Warwick Research Collective (WReC) (2015): *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World-Literature* [Sharae Deckard, Nicholas Lawrence, Neil Lazarus, Graeme MacDonald, Upamanyu Pablo Mukherjee, Benita Parry, Stephen Shapiro]. Liverpool: Liverpool University Press.
- Weitz, Hans-J. (1987): “Weltliteratur“ zuerst bei Wieland. *Arcadia* 22(2): 206–208.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Wolff, Larry (2001): *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Hites Sándor

irodalomtörténész, osztályvezető, tudományos főmunkatárs, BTK Irodalomtudományi Intézet, XIX. Századi Osztály (Budapest), kutatócsoport-vezető, MTA–BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (Budapest)

Halmos Károly

Költségtér és kultúra

Absztrakt: A kultúra szó látszólag nem igényel különösebb magyarázatot, bár azt hangsúlyozni kell, hogy a gondolatmenet a kifejezést tág értelemben használja. Nemcsak tudatos tevékenységet, kifinomult alkotást kell érteni alatta, hanem bármiféle – akár nem is tudatos – formaképzést is. A költségtér nem valami szabatos közgazdasági értelemben szerepel, de akként azt fejezné ki, hogy a gazdálkodás költségei a tér tekintetében nem semlegesek, a különböző célok érdekében folytatott emberi tevékenység során fellépő áldozatok (költségek) a teret alakítják, jellegzetes minták keletkezhetnek, amelyeket az emberek nemcsak létrehoznak, hanem azokhoz viszonyulnak is. A költségek abszolút, illetve egymáshoz mért változása akár rövid idő alatt is sok változást idézhet elő abban a televényben, amit F. Braudel anyagi kultúrájának nevez. Ha tetszik: az emberi történelem költségek és használdozatok története.

Kulcsszavak: kultúra, térgazdaságtan

A tanulmány címe látszólag nagyon elüt a tanulmányblokk fő témájától. Nem adott esetet, hanem inkább módszertant, megközelítési lehetőségeket kíván bemutatni. Az említett esetek példa jellegűek, máshonnan már ismertek. Célja szerint inkább ismeretterjesztő mint kutatási eredményeket felmutató munka, de egy tudományágak közötti párbeszéd során ilyesmire is szükség lehet. Ugyan a „kultúra” szó a tematikus blokk és a tanulmány címében is szerepel, jelen írás másként használja a kifejezést mint az itt olvasható írások többsége.

A kultúra szónak – túl azon, hogy „kultúránként” másként és másként fordítandó és fordítható – több értelme van. Ezek közül gazdaságilag-üzletileg lehet foglalkozni a magaskultúrával (kulturális rendezvények szervezése, művészeti termékek piacának működése). A kultúrát jelen esetben azonban nem magaskultúráként, tehát tudatos alkotó tevékenységként kell érteni, hanem tömeges gyakorlatként, amelyben az egyes aktusoknak külön-külön van ugyan célja, de az egésznek nincs mindig tudatosságként felfogható értelme. Ebben a széles értelemben létezik műszaki kultúra, nyelvi kultúra, táplálkozási kultúra, zenekultúra, anyagi kultúra, népi kultúra stb. Régebben ezt a kultúrát mint fajiságot, kultúrfajiságot fogalmazták meg, de a kifejezés a nemzetiszocializmus vereségével diszkreditálódott. A lényege ennek a (bár célirányos) kultúrának éppenséggel a nem tudatossága. A 19. századi német közéleti ember, Karl Marx szavait használva (de nem leírójuk szerint értelmezve), ez a „nem tudják, de teszik” állapota (1968 [1867]: 88).¹ A történészek közül Fernand Braudel (1985) „anyagi kultúra” kifejezése is ezt a „televényt” fedi le.

A közgazdasági elmélet felől nézve a kultúra egy része közös (másként: köz-)jószág. Ez azt jelenti, hogy ha valaki fogyaszt az adott jószágból, az nem csökkenti mások fogyasztását. (Ha kulturáltabb lesz valaki, attól más kulturálódási esélye nem csökken. Ha valaki megtanul egy dalt, megnéz egy képzőművészeti alkotást, ír egy verset, azzal nem csökkenti mások daltanulási, vizuális gazdagodási, versalkotási esélyét.) Más kérdés, vajon a kultúra szabad (másként: tiszta köz-)jószág-e. Ha egy jószág szabad, az azt jelenti, hogy bőséggel áll rendelkezésre, senki nem fog áldozni arra, hogy hozzájuthasson. Előfordul, hogy azok, akik kulturális javak előállításában érdekeltek, azt szeretnék, hogy a kultúra ne legyen áru, a fogyasztóknak ne kelljen fizetniük a kultúra fogyasztásáért.

Ám ezekben az esetekben nem arról van szó, hogy az illetők azt is szeretnék, ha jószágteremtő tevékenységük nem méltányolhatnák, hanem inkább azt, hogy a kulturális termékek előállításának költségét valaki más, például a köz térítené meg. E gondolatmenet egyetlen hátulütője, hogy a köz végső soron az egyesekből áll. Ha a kultúra fogyasztásának esélyei nem egyenlők, például valaki a fogyasztás lehetséges helyétől (például egy operaelőadás esetében egy operaháztól) távol lakván csak olyan nagy áldozatok árán tudná igénybe venni a jószágot, amekkorákat nem engedhet meg magának, akkor a mások ingyenes fogyasztása az ő adófillérjeit is igénybe fogja venni (Halmos 2021).

A címbe emelt mellérendelő szerkezet másik tagja maga is összetett. A költség, bár ugyanabból a kel/köl többől képződött, mint a kultúra részét alkotó költségzet, a két szó jelentése ma nagyon eltér. Az etimológiai szótár példái jól érzékeltetik a hajdani jelentésbeli

Az írás a PADME – ELTE BTK TI GTT Vállalkozástörténeti Kutatóközpont és az MTA Lendület „A magyar irodalom politikai gazdaságtana” kutatócsoport támogatásával készült.

¹ „Sie wissen das nicht, aber sie tun es”. A magyar fordítás Eörsi Istvántól származik.

(‘kifejlés’, ‘kifejtés’) rokonságot (Szarvas és Simonyi 1891: 162).² A költség mai jelentésében már a 15. századtól ismert. A költségvetés már 19. századi, a költségter pedig mai szakkifejezés. Ráadásul nem is egyértelmű. Használják nagyon általános értelemben is, különböző költségfüggvények térbeli mintázataként, de ebben az írásban most a költségek által rendezett tájat fogom érteni alatta.

A költségek által rendezett tájat úgy érdemes elképzelni, mintha például környezetünket úgy ábrázolnók, hogy azon az egyes helyek közötti legolcsóbb közlekedési vagy szállítási útvonalak látszódnak a legrövidebbnek (mértanilag tehát egyenes szakasznak). Ha adott a pénzünk, hogy mennyiért vehetünk jegyet (mondjuk ezer forint) és el kell döntenünk, hová menjünk, Varsóba vagy Brüsszelbe, akkor hiába van Varsó légvonalban feleannyira, mint Brüsszel: ha egyszer a varsói jegy kétszer annyiba kerül, akkor dupla olyan messze van, mint Európa székvárosa. Ha éppen akkora a pénzügyi keretünk, hogy meg tudjuk venni a brüsszeli repülőjegyet, akkor Varsó már eltűnik térképünkéről, hiszen azon a kereten belül oda Brüsszel helyett sem juthatunk el.

Térgazdaságtana is van például az oktatás-nevelésnek – annak a folyamatnak, amelyiknek során a társadalom (állam, község) szocializálja a felnövekvő nemzedékeket. Például gyakran előfordul(t), hogy – főként olyan részeiben a világnak, ahol a városi telkek drágák (voltak) – a magasabb szintű oktatási intézményekben (hajdan középiskolákban, ma inkább egyetemeken), zajló oktatás helyszíne nem a település központjában van vagy volt. (A Trefort-kert, bár kivételnek látszik, de hajdan a pesti városfalon kívül terült el.) David Hume az antik rabszolgaságról elmélkedvén a maga szókimondó módján azt mondta, hogy az „[...] emberi lényekkel és a lábasjósággal való gazdálkodás összehasonlítása botrányos dolog, de [...] gazdag és iparos vidékeken kevés marhát tartanak”, mert ilyen „helyeken költséges a takarmány, az istálló, a gondozás és a munkaerő, s az emberek [...] távolabbi és olcsóbb vidéken vásárolják mega jószágot, ha az már bizonyos kort elért.” De „ha már az embereket a marhákkal egy kalap alá vesszük, akkor ezen logika szerint ezek lesznek az embertenyésztés színhelyei is. Sokkal többbe kerül egy gyermeket szolgálképes korig Londonban felnevelni, mint vásárolni egy ugyanolyan korút Skóciában vagy Írországból [...]” (1994 [1752]: 148).

Megváltoztatva a megváltoztatandókat, az oktatási üzem így is, úgy is embereket összpontosít (campusok jönnek létre), tehát az üzemeltetés költségei e tekintetben leszoríthatók, viszont a diákok létfenntartási költségei a város közepén jóval magasabbak volnának, mint a széleken (vagy egy kisebb, már vidéki, de még nem nagyon vidéki városban). Történelmileg nézve ez volt alkalom adtán a hajdan virágzó, majd kereskedelmileg vagy iparilag hanyatló városok esélye. Például textiliparát veszítvén így lett egyetemi város a hollandiai Leidenből. De gondolhatunk a középkori bányászati, illetve kereskedelmi szerepüket idővel elvesztett felvidéki városkákra³ – talán a legjellegzetesebb példa Selmechánya, amelyik a lenti táblázatban is szerepel.

2 „Ven kofáktól, koportyúktól költ hijában valóságoc”, „Innét kele osztán rúla amaz epitaphium”; „Hogy ennyi munka kél reá, bánom: me, quantum hic operis fiat”, „Az munka hiában kel, ha isten nem örzi népét” (Szarvas és Simonyi 1891: 162).

3 A szokatlan kifejezés a települések hajdani „mesebeli” hangulatára kíván utalni, amiként azt a szépirodalom és a filmművészet is közvetíti.

A második világháború előtt Somogyi József készített kezdetleges tehetségterképet Magyarországról. Ne feledjük, több ezer adatot számítógép nélkül nehéz kiértékelni, illetve megjegyzendő, hogy adatai lényegében a 19. századra vonatkoznak (Somogyi 1942). A cikk természetesen igényelné a forráskritikát, de céljainknak az írás mondandója így is megfelel. Már Somogyi számára is feltűnt, hogy a „tehetségek” (a *Révai Nagy Lexikona* által számon tartott személyek) térbeli megoszlása követi az iskolák megoszlását.

A „friss kultúrájú, hagyományokkal alig rendelkező területek a szellemi élet szempontjából nem versenyezhetnek ama vidékekkel, melyek még a középkorból származó kultúrintézményekkel dicsekszenek” (Somogyi 1942: 68). A tízezer főre vetített tehetségek részarányát tekintve a toplista a következő:

1. táblázat. A tízezer főre vetített tehetségek részaránya⁴

Késmárk	28,51
Nagyenyed	21,25
Lőcse	21,25
Veszprém	20,97
Rimaszombat	20,25
Eperjes	17,5
Esztergom	15,65
Balassagyarmat	15,05
Komárom	14,09
Rozsnyó	14,06
Nagykároly	13,12
Kolozsvár	11,67
Magyaróvár	11,4
Léva	11,36
Kőszeg	10,71
Keszthely	10,69
Selmecbánya	10,53
Kassa	10,4
Székesfehérvár	10,24
Vác	10,13

Forrás: Somogyi (1942: 69) alapján saját szerkesztés

E városok a 19. században jórészt nem növekedésükkel tűntek ki. Ez az „álmoság” tette lehetővé, hogy a diákok megélhetési költségei mérsékeltek maradhassanak. És még így is – miként lényegében mindmáig – a nem alapfokú oktatáshoz való hozzáférés „nagy mértékben függ az iskolázási lehetőségektől, általában a kulturális intézményektől. Nem

4 Megjegyzés: az eredeti táblázat legalacsonyabb értéke 0,03.

is várható, hogy ama tanyai magyar gyermekek közül, akik több órajárásnyira vannak a legközelebbi rozzant tanyai iskolától, ugyanannyi tehetség fejlődjék ki, mint azok közül a városi gyermekek közül, kik közvetlen közelükben találják a legkiválóbb tanügyi intézményeket” (Somogyi 1942: 67–68; vö.: 71–72).

Az imént vázolt összefüggések erős hasonlóságot mutatnak a termékforgalom elemi modelljével, az úgy nevezett Thünen-körökkel. Ez az elmélet lényegében azon alapul, hogy ha a térnek van egy nehézkedési középpontja, a központi funkciók (legyen az piac, közigazgatási szerep vagy iskola) helye, akkor a tér különböző pontjai gyűrűszerűen fognak e középpont körül szerveződni. Ha az emberek térigényének mértékét többé-kevésbé egyenlőnek tekintjük, adódik, hogy a középponttól távolodva „egyre könnyebb helyet találni”, míg a központban, ahová az emberek törekednek, sokan lesznek kevés helyen. A tér mértéke a közelséggel négyzetes arányban csökken.

Ha a létfontartási költségeket állandónak tekintjük, és e rezsi jó részét kitevő bérleti díjakat más tényező nem befolyásolja, akkor ennek megfelelően az ingatlanok használatáért fizetendő bérleti díjak a közelséggel négyzetes arányban nőni fognak. A szállítási, utazási költségek a távolsággal egyenesen arányosak. Nagyon leegyszerűsítve: az oktatási piac bevételei nem képesek versengeni az üzleti bevételekkel. Az iskolák, bár maguk is központi szerepet töltenek be, nem a központi helyek centrumába fognak települni, viszont olyan helyekre, ahol a diákság elérhető árú szállást és ellátást tud kapni, tehát valamilyen alközpontba. A folyó költségek a megfelelő iskolahely megtalálásával csökkenthetők.

A társadalomföldrajzi és történeti földrajzi könyvek egyaránt foglalkoznak a település-szerkezettel, ami – mondhatjuk – a kultúra egyik legmaradandóbb része, hiszen nehezen változik (vö.: Szabó 1966: 7–13). A településformák kulturális jelenségek, de alkotójuk nem annyira az építő-építettő egyed, hanem az őt körülvevő közösség és annak szelleme – mondaná a történész. A közgazdász bólogat, csak az objektív szellem helyett a jogrendre, a tulajdonviszonyokra mutat rá. Az európai belvárosokban azért maradt meg a néha az antikvitásig visszamenő utcahálózat, mert a tulajdonlás szórt volt. Még ha valaki lebontotta volna is a saját házát, hogy újat építsen, egy egész utcányi ház apránkénti megszerzéséhez, a tulajdonosváltási lehetőségek pillanatainak kiváráshoz egy emberélet is kevés lett volna, tehát beruházási célra a belvárosi ingatlanspekuláció alkalmatlan volt. A kultúra – hiszen a szokásjogként élő, általánosan befogadott formális jog is része annak – korábban tartotta az ésszerű üzleti szempontokat. Az itt elmondott példában nincsen semmi új. Hajnal István több helyütt is hangsúlyozta, hogy az üzleti érdekek aszerint fejtik ki hatásukat, hogy mekkora az üzlet által érintett közösség összetartó ereje.

Érdekes lehet végiggondolni, mit is jelentenek a térgazdasági megfontolások a kultúra terjedése szempontjából. Kétfelé is tekinthetünk, a „magas” kultúra és a „népszerű” kultúra irányába. A magaskultúra régen szórt volt, abban az értelemben, hogy a művészetnek nem kellett központi helyekre bevonulnia. Egy-egy arisztokratikus udvartartás el tudott tartani egy zenekart és az udvartartások közül sok nem valamely népsűrűsödési központban volt megtalálható. A mecénások és patrónusok sokat jelenthettek az elitkultúra művelő számára, bár a helyzetet általában úgy szokták értékelni, hogy a művészek kiszolgáltatottak lehettek „gazdáikkal” szemben. Ez az értékelés afelé vezet az ember gondolatát, hogy a gazdák nyilván szeszélyesek voltak, a művészek pedig érzékenyek.

Valójában a kérdés nem a szeszély, hanem kilépés lehetősége volt. Ha valaki egy távoli helyre szegődött, azzal kellett számolnia, hogy kiesik a forgalomból, az információáramlásból. Elvileg ezt meg kellene fizettetnie (vö.: Krugman 2003). De a perifériákon esetleg a mecénási, patrónusi lehetőségek is kisebbek. Ez szelekciós erőt képez. A „legjobbak” (a kor követelményeinek legmegfelelőbbek) az uralkodói udvarokhoz szegődnek, a kevésbé megfelelők a perifériára kerülnek.

Egy másik témát, a sajtót tekintve érdemes végiggondolni, mit is jelent e tekintetben a térgazdaságtani szemlélet. A nyomtatás az első nagyipari tevékenységek egyike. Azt értem ez alatt, hogy komoly befektetést (a szedés előállítását komoly és költséges előkészülettel) követően egy munkafázis ismétlése során nagy mennyiségű terméket sikerül előállítani. A technológiai fejlődés azonban nem elégséges a fejlődéshez. Szükség van arra is, hogy a nyomdatermek eljuthasson fogyasztójához, az olvasóhoz. (A továbbiakban tekintünk el a mecénások által támogatott művektől.) Szerencsés esetben a technológiailag lehetővé vált növekvő példányszámnak megfelelő létszámú közönséget kell megtalálnia. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a népesség megfelelő részhányadának egyáltalán írni-olvasni tudónak kell lennie. Ez nem könnyű föltétel – különböző civilizációs háttérrel rendelkezők esetében akár óriásiak is lehetnek a különbségek. Eltekintve attól, hogy az írni-olvasni tudás minősége is különbözhet, e készség tekintetében jellegzetesek a felekezeti különbségek.

A történelmi Magyarországon az alfabetizáció fokának sorrendje felülről lefelé a következő volt: (1) zsidó, (2) protestáns (ezen belül: evangélikus – református – unitárius), (3) katolikus (ezen belül: római rítusú – görög rítusú), (4) ortodox keresztény.⁵ A felekezeti és az olvasni tudás közötti kapcsolat azonban csak akkor tekinthető okságnak, ha az egyéb tényezők hatását kizárjuk. Ez azonban nehéz föladat, mert a felekezetek tagjai sem a társadalmi, sem a földrajzi térben nem mutatnak hasonlóságot. Feltűnő viszont, hogy a felekezetek tagjainak olvasni tudást jelző sorrendje ellentétes a felekezetek népességbeli létszámával.

Az országban a legkiterjedtebb és ráadásul munkaigényes gazdasági szektor a mezőgazdaság volt. A létszámukban nagyobb felekezetek azért voltak azok, mert nagy volt a részarányuk az agrárnépességben belül. Az agrárnépesség azonban abban, a mezőgazdaság átfogó gépesítése előtti korban nem nagyon kötődött közvetlenül a piachoz. A piachelyektől távol élt, piaci információk kevésbé jutottak el hozzá, jövedelmének nem kis része nem pénzbeli, hanem természetbeni volt. A nem pénzbeli jövedelmek pénzre váltásának óriási a tranzakciós költsége. Már pusztán ez utóbbi sajátosság is azt jelentette, hogy az agrárnépesség *szabad rendelkezésű* jövedelme jelentősen kisebb lehetett, mint a városi lakosságé. Tagjainak alfabetizálódási és a kultúrához való hozzáférési esélyei mindezek által kisebbek voltak a városlakókénál.

Fordítva tekintve a dolgot, az egyes felekezetek városiasodottsága nagyon eltért. A magasabb urbanizációs szint nagyobb jövedelmeket és magasabb alfabetizációs szintet jelentett. Ha nyomtatott termékek értékesítését (a példányszámokat) növelni akarták, akkor ennek érdekében nem volt elég (például a papír tartósságának csökkentésével) a termékek

⁵ Az egyházak részére tehető egyszázalékos felajánlásoknak statisztikájának köszönhetően tudható, hogy az agrárnépességüket veszített felekezetek (unitárius, görög-keleti) előbbre, közvetlenül a zsidó vallási hitéleti közösségek utáni helyekre ugrottak a rangsorban (vö.: Halmos 2009, 2013).

árát csökkenteni, a kiadványok nyelvezetét is a műveltségi szintekhez kellett igazítani, kulturális határokat kellett átlépni (Gaál 2007). A 19. század közepén a rotációs nyomdagépekkel kitért a tömegkultúra forradalma. Hirtelen óriási termelékenység-növekedés és önköltség-csökkenés következett be. Ám ezt az előnyt a felvevőpiac korlátai miatt nem volt könnyű érvényesíteni. Tudható, hogy a sajtó (hírlapok) terjesztési gondok miatt nehezen tudtak kitérni a városi olvasóközönség „karmai közül”. Az ország elit napilapja 1944-ig fraktúrral (gót betűkkel) nyomtatott német nyelvű volt (*Pester Lloyd*). Ezt a lapot el tudta tartani közönsége. Szélesebb közönséghez már magyarul kellett szólni, de a pesti lapokat nehéz volt vidéken értékesíteni.⁶ Bár sok vidéki újság volt, de a nyomtatott felület nagy részét már akkor is központosított formában szerkesztett anyagok tették ki (Lakatos 1979, 1993).

A könyvjellegű termékek közül messze a kalendáriumok érték el a legnagyobb példányszámot, úgy, hogy kiadásuk egy vállalkozó kezében összpontosult (Kovács 1989). Elvileg a Biblia terjesztési számai akár nagyobbak is lehetnének, de erről nem rendelkezünk adatokkal. (Arra sem tudok példát, hogy hazánkban bibliakereskedésből kiinduló vállalkozás akárcsak viszonylagosan is olyan nagyra nőtt volna, mint a németországi Bertelsmann.) A hivatalnokság számának növekedésével bővülő városi középosztályt kívánta megcélolni Jókai Mór műveinek ún. jubileumi kiadása. A könyvespolci kiállításra szánt sorozat kötése aranyozott, ám papírja faalapú, olvasás közben törik (a kötetek ma már szó szerint porladnak az ember kezében).

A szegmentált közönség választás elé állította a kiadókat is. Ez jól nyomon követhető a különböző könyvtárak és könyvlisták segítségével. Hild József, akinek tervezői és kivitelezői keze nyomát magán viseli a pesti Bel-, illetve Lipótváros, 1856-ban csődbe ment. Könyvei között sok olyan kiadvány volt, amelyeket – nyilván időnként frissített formában – évszázadokon keresztül jelentettek meg. Könyvtára egy részét József valószínűleg még apjától, a szintén építész Hild Jánostól örökölhette (Halmos és Sebők 2013). Ezt a kultúrát azonban mennyiségileg agyonnyomta a bevándorlás útján rohamosan népesedő főváros új, szociálisan és kulturálisan egészen más összetételű műveltsége.

1869-ben csődöt jelentettek a még cégnek is alig nevezhető laza társasági formában működött Zweybrück Fülöp és Plan Mór könyvkereskedők. Könyvkészletüket az értékbecslők nem kötetenként, hanem csomónként mérték föl. Ennek ellenére kivethető az adatokból, hogy mi maradt kereskedőink nyakán. Kis túlzással: az, ami Hild József könyvtárát jellemezte. A régi szép kiadványok: az idegen-, különösen a latin nyelvűek, a teológiai és tudományos munkák (Halmos és Sebők 2022).

Végezetül, röviden szólok a könyvek terjesztéséről is.⁷ A bolti kereskedelem, azaz az állandó elárúsítóhely bérleti díja nagyobb rezsivel dolgozik, mint a vándorkereskedelem. A magas rezsit csak a nagy forgalom tudja elnyelni. A boltok forgalma a vonzáskörzetükben élők számától és szabadrendelkezésű jövedelmük nagyságától függ. Ez sokáig csak a nagyobb városokban teljesült. Máshová a könyvek előfizetési rendszereken (ma ezt „multi-level marketing”-nek hívják) vagy vándor könyvkötők segítségével juthatott el. Szép példája ennek a pályának a Kner család, akiknek őse vándor könyvkötő volt, majd

⁶ Ez, tudomásom szerint, a nyomtatott sajtó hazai, lassan lezáruló története során végig így volt.

⁷ Megjegyzendő: régen a könyveket nem kötve, hanem fűzve árulták, ahogy a nyomdából kijöttek. A könyvek végső alakjukat a könyvkötők által nyerték el.

vidéken – hagyományos, szegényebb városokban – élve a család nyomdát szerzett, ahol azonban az alaptermék nem a könyv, hanem a közigazgatás számára fontos léniázott füzet volt (Erdész 2017).

Mint az írás elején is említettem, a cél nem új tudományos eredmények ismertetése, hanem a kultúra térgazdaságtani szemléletének bemutatása volt. A fölvetett kérdések valószínűleg részletekben már minden olvasó számára fölmerültek, de talán nem mindenki gondolt arra, hogy a téma viszonylag egyszerű eszközökkel többé-kevésbé egységes keretben is áttekinthető.

Hivatkozott irodalom

- Braudel, Fernand (1985 [1979]): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest: Gondolat.
- Erdész Ádám (2017): *A Kner család és más történetek*. Budapest: Osiris.
- Gaál György (2007): A dánosi rablógyilkosság – és ami mögötte van. *Médiakutató* 8(3): 7–25. Interneten: https://mediakutato.hu/cikk/2007_03_osz/01_danosi_rablogyilkosság (letöltve: 2023. április 10.).
- Halmos Károly (2009): *Az egyszázalékos támogatás és a száz évvel ezelőtti egyházi adó*. In *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes és Tomka Béla (szerk.). Budapest: Századvég, 504–513.
- Halmos Károly (2013): Felekezeti adók – regionális különbségek. In *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi győri konferenciájának kötete*. Lukács Anikó (szerk.). Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 88–95. Interneten: https://ad4ea161-2750-4422-9899-bf5f503a6354.filesusr.com/ugd/73704a_945fc9f1c5a045419b4fbc4c799ee57.pdf (letöltve: 2023. április 10.).
- Halmos Károly (2021): Költség és költészet. In *uő: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*. Budapest: L'Harmattan, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 222–234.
- Halmos Károly és Sebők Richárd (2013): Hild József könyvtára. Rövid ismertetés és konkordancia. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 38: 57–114. Interneten: https://epa.oszk.hu/02100/02120/00038/pdf/EPA02120_tbm_2013_38_057-114.pdf (letöltve: 2023. április 10.).
- Halmos Károly és Sebők Richárd (2022): Ponyvára vetett tudomány: Mi volt inkurrens könyv 1869-ben? A Zweybrück és Plan vásári könyvkereskedés leltára (1869. évi csődjük alapján). Kézirat, március. Interneten: <http://polecolit.btk.mta.hu/work-in-progress/1120> (letöltve: 2023. április 10.).
- Hume, David (1994 [1752]): *Az ókori népek lélekszámáról*. In *David Hume összes esszéi 2*. Budapest: Atlantisz, 139–224.
- Kovács István Gábor (1989): *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai.
- Krugman, Paul (2003): *Földrajz és kereskedelem*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lakatos Éva (1979): Lapkiadás mint üzlet. (Egy bibliográfiai feltárás tapasztalatai). *Magyar Könyvszemle* 95(2): 140–163.
- Lakatos Éva (1993): Lapkiadás mint üzlet II. *Magyar Könyvszemle* 109(2): 178–191.
- Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond (szerk.) (1891): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvmélekektől a nyelvújításig 2.*: J–S. Budapest: Hornyánszky Viktor.
- Marx, Karl (1968 [1867]): *Das Kapital 1*. Berlin/DDR: Dietz. Interneten: <http://www.mlwerke.de/me/me23/> (letöltve: 2023. április 11.).
- Somogyi József (1942): Magyarország tehetségtérképe. *Társadalomtudomány* 22(1): 57–75.
- Szabó István (1966): *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest: Akadémiai.

Halmos Károly

nyugalmozott egyetemi docens, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék; az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatóközpont és az MTA Lendület „A magyar irodalom politikai gazdaságtana” Kutatócsoport tagja (Budapest).

Radnai Dániel Szabolcs

Táj, régió, nemzet

Tájértelmezés és irodalomtörténet viszonya a 19. századi regionális irodalom kontextusában

Absztrakt: Jelen írás táj és irodalom viszonyát vizsgálja az irodalomtörténeti gondolkodás kontextusában, azon belül is a 19. századi magyar nemzeti irodalomra lokalizálva a térbeli és időbeli kereteket. A gondolatmenet középpontjában a táj modern fogalmának kidolgozódásából származó műfaji, poétikai és eszmetörténeti következmények – a tájköltészet, a regionális próza, illetve a nemzeti tájak megszületése – állnak, valamint a táj mint irodalomtörténeti kategória alkalmazhatóságának kérdése. A tanulmány egyszerre kíván történeti vázlatot nyújtani a jellegzetes magyar tájak reprezentációjának és irodalmi szervezőelvként elgondolt használatának történetéről, valamint módszertani belátásokkal szolgálni az államnemzeti kereteken belüli régiók irodalom- és kultúratudományos vizsgálatához.

Kulcsszavak: irodalomtörténet-írás, tájköltészet, regionális irodalom, nemzeti táj

Bevezetés

Táj és irodalom (tágabban: művészet, kultúra) viszonya régi témája az irodalom- és kultúratudományoknak, így rendkívül nehéz feladat átfogó módon jellemezni az e viszonylattal összefüggő problémák, diskurzusok sokaságát. Ha kifejezetten az irodalmi szövegek és az azokban megjelenő (azok által létrehozott) tájak kapcsolatára lokalizáljuk érdeklődésünk tárgyát, akkor is számos (poétikai-retorikai, műfajelméleti és -történeti, ideológiai-politikai, mediális, társadalomtörténeti) kérdésirány ágazik ki a számításba jövő korpusz vizsgálatából – csakúgy, mint az *utazás és irodalom* viszonyát vagy az *(irodalmi) emlékezethelyek* létrejöttét elemző vállalkozások esetében,¹ hiszen e területek nehezen választhatók el egymástól. E sokféle értelmezési irányból néhányat megemlítve: milyen típusú szövegek jelennek meg különböző természeti tájak (vagy akár városreprezentációk), s e szövegek milyen műfaji hagyományokra tekintenek vissza (tájköltészet, történelmi regény, regionális próza, útirajz)? Melyek a tájbrázolás legfontosabb trópusai, poétikai-retorikai eljárásai, s e szövegszervező megoldások mennyiben mutatnak összefüggést a tájértelmezés által tükrözött világképpel? Egyes tájtipusokhoz (erdő, hegyek, tenger, pusztaság stb.) milyen kultúrhistoriai referenciák kapcsolódnak, illetve az egyes szövegek milyen művelődéstörténeti utalásokat hordoznak, milyen korábbi tájbrázolási tradíciókkal lépnek párbeszédbe? Hogyan rekonstruálható egy tájleíró műfaj – vagy akár egy bizonyos, körülhatárolható földrajzi hely reprezentációjának – alakulástörténete? Hogyan változnak a tájérzékelés (és -értelmezés) gyakorlatai az eltérő történeti korszakokban? Végül: milyen önmagukon túlmutató (metaforikus, szimbolikus) jelentésekre tesznek szert egyes földrajzi tájak egy-egy (lokális, regionális vagy nemzeti) közösség önszemléletében?

A fentiekből jól látható a tájjal kapcsolatos problémák zavarba ejtő sokasága, melyek egy része monografikus terjedelemben sem volna kimerítően áttekinthető, így jelen értekezés az említett kérdéseknek még csak elenyésző részére sem tud választ adni. Épp ezért mutatkozik szükségesnek a megvizsgálni kívánt speciális kérdések tisztázása. Ezen írásban elsősorban a *nemzeti tájak* problémájával – s azok regionális változataival, versengő képzeteivel – foglalkozom, kifejezetten a 19. századi magyar irodalomra szűkítve a vizsgált diskurzusok és szövegek körét. A tanulmány második egységében egy 1844-es szöveg kapcsán hozok példát a tájszemlet irodalomtörténeti gondolkodásban való érvényesítésére, majd – kritikáját is adva a „tájirodalmi” rendszerezések különböző formáinak – módszertani javaslatokat fogalmazok meg a regionális irodalomtörténet-írás lehetőségeit illetően. Mindezek előtt azonban nem spórolható meg a történeti konstrukcióként felfogott táj létrejöttének – helyesebben: „keletkezéstörténeteinek” (Radnóti 2023) – kontextusairól is szót ejteni, mely fontos tanulságokkal szolgál a tájérzékelés, az irodalmi tájélmény 19. századi változataival kapcsolatban. Így a tanulmány első része az egzisztenciális

A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. („Felsőoktatási Doktori Hallgatói, Kutatói Ösztöndíj”, ÚNKP-22-3-II). Egyedi azonosító: ÚNKP-22-3-II-PTE-1361. A tanulmány a Balaton 19. századi irodalmi reprezentációját vizsgáló doktori értekezésem egyik fejezete.

1 Disszertációmban két külön elméleti-történeti fejezet foglalkozik utazás és irodalom, valamint földrajzi tér és irodalmi emlékezet viszonyával. Utazás és irodalom sokrétű kapcsolatához legújabbban lásd: Balajthy (2019: 13–44); a Pierre Nora (1999) által nagy karriert befutott „emlékezethely”-ek (*lieux de mémoire*) kutatásának módszertani kérdéseireh pedig lásd: S. Varga, Száraz és Takács (szerk. 2014).

tapasztalatként és esztétikai tárgyként értelmezett tájélmény kidolgozódásával és művészeti (főképp irodalmi és képzőművészeti aspektusaival) foglalkozik.

Továbbá itt, a bevezetőben tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy a tanulmány – megfelelő természettudományos felkészültség híján, az egyes társtudományok (antropológia, földrajz, történelem, politika) sajátos tájfogalmainak eltérését (vö.: Hirsch 1995; Drexler 2010: 11–12; Radnóti 2022: 67–69; Mészáros 2023) érzékelve, illetve a téma irodalomtörténeti beágyazottsága okán – a táj értelmezéstörténetének egy kifejezetten *filozófiai-esztétikai* diskurzusával képez folytonosságot, jelezve ugyanakkor, ha ez a szűken értelmezett táj-fogalom más diskurzusok és tudományterületek értelmezési kereteivel is érintkezik.

A táj létrejötte

A táj kultúrtörténetének különböző aspektusairól több összefoglalás is készült (lásd például: Cosgrove és Daniels szerk. 1988; Roger 2009),² ugyanakkor a legtöbb szakmunka abban egyetért, hogy a modern tájélmény megragadására irányuló első kezdeményező erejű vállalkozás Georg Simmel eredetileg 1913-ben publikált *A táj filozófiája* című nagyhatású esszéje volt (Simmel 1990 [1913]). A Simmel által rajzolt történeti ív szerint

[...] primitívebb korszakok vallásaiban különösen mély megérzése nyilvánul meg a „természet”-nek. Csak a „táj” különös képződményének érzékelése későbbi eredmény, mégpedig azért, mert megalkotása elszakadást követelt az egységes természetértéztől. Csak a belső és külső létformák individualizálása, az eredeti kötöttségek és kapcsolatok differenciált alakzatokká oldódása, a késő-középkori világ e nagy vívmánya nyomán emelkedik ki számunkra a természetből a táj (Simmel 1990 [1913]: 100–101).

Valamint gondolatmenetének fontos eleme a *funkcionális* tájhasználat (s egyben a korábban említett „egységes természetértés”) lehetetlensége a táj tapasztalatában:

Táj, állítjuk, akkor jön létre, amikor természeti jelenségeknek a földfelszínen kiterjedt egymásmellettségét sajátos egységgé fogjuk össze, amely eltér attól, ahogyan az okságilag gondolkodó tudós, a *vallásosan érző természetimádó*, a teleológiai irányultságú szántóvető vagy stratégia ugyanezt a látóteret átfogja (Simmel 1990 [1913]: 106 – kiemelés tőlem – R. D. SZ.).

Persze a táj effajta kidolgozódásának folyamata korántsem volt gyors és egyenes vonalú fejlődés; e sokelemű és nehezen megragadható alakulástörténet bemutatására vállalkozott Radnóti Sándor legújabb könyve (Radnóti 2022), mely szintén nagyban támaszkodik Simmel írására, illetve a táj másik jelentős 20. filozófusa, Joachim Ritter (Ritter 2007, 2007a) gondolatmenetére is, ugyanakkor kritikát is megfogalmaz vélekedéseikkel kapcsolatban.³ Radnóti, könyve első fejezetében, három képzőművészeti alkotás – Claude

² Magyar nyelven lásd: Albert (1997: 3–22), Drexler (2010), Csejtei és Juhász (2012), legújabban: Radnóti (2022).

³ Simmel állításait leginkább a tájhoz fűződő *vallásos érzület* vonatkozásában bírálja, amellel érvelve, hogy a táj egzisztenciális tapasztalatában mégiscsak helye van a szakrális elköteleződésnek – erre szolgál tulajdonképpen a John Ruskin munkásságát tárgyaló nagy fejezet (Radnóti 2022: 233–260). Ritter esetében pedig Petrarca elhíresült hegymászása (a Mont Ventoux csúcsára vezető utat dokumentáló 1336. április 26-i levél) kapcsán hívja fel a figyelmet az értelmezett Petrarca-szöveg vitatott voltára (Radnóti 2022: 64–80).

Lorrain: *Öregember a tengerparton* (1667); Caspar David Friedrich: *Tengeri táj* (1808–10); Anselm Kiefer: *Heroikus jelkép III.* (1970) – tüzetes elemzése mentén térképezi föl a táj-élmény önállóságát, „jelentéshordozóvá” válását (Radnóti 2022: 55), mintegy implicit módon a tájérzékelés egy-egy fázisaként azonosítva a 17., 19. és 20. századi ábrázolásokat. Míg Lorrain festménye a táj (mitológiai, bibliai) témától való „eloldozódásának” (Radnóti 2022: 16) paradigmaticus példája, Friedrich alkotását a Semmivel (mint a lét peremfeltételével) való találkozás ábrázolásaként (Radnóti 2022: 44), Kiefer művét pedig a társadalom és a történelem által elpusztított („fölperszelt”, „megsértett”) táj újbóli hatalomra töréseként értelmezi (Radnóti 2022: 56). A három műelemzést aztán öblös definíciós kísérletek követik. Radnóti értelmezése szerint minden tájban

[...] – azaz minden természeti látványban, amelyet tájként fogunk fel – felismerhetjük a történelmi-kulturális konstrukciót, s maga a táj fogalma is konstruált, amennyiben az emberi világ és a természet megkülönböztetése rejlik mögötte, s nem veszi figyelembe, hogy számos táj – különösen földek, folyók, erdőségek – ki voltak téve a múltban és ki vannak téve a jövőben is az emberi beavatkozásnak. Mintegy pillanatfelvételt készítünk a tájról mint természetről, amely szemben áll azzal, amit az emberi világ *létrehozott* – művelés, művesség, művészet, közös emberi működés, emberi mű által. Mindegyik szóban benne rejlik a művi, a nem természetes, a nem természettől adott. A természet ebben az ellentétben az, ami adott, és ami alapjaiban megváltoztathatatlan (Radnóti 2022: 57–58 – kiemelés az eredetiben).

A táj „puha” és „szubjektív” (Radnóti 2022: 58) fogalmának – mely épp e vonásai révén nem értékelődik le, s lesz maradandó – létrejöttében ugyan nagy jelentősége van a nagyobb középkori városok kialakulásának és a város/vidék ellentét megerősödésének (Radnóti 2022: 59–60), lényegét illetően nem a természeti és az épített környezet (a „kultúrtáj”) különbözősége a legfontosabb mozzanata, sokkal inkább az a beállítódás, látásmód és léptékváltás, amely a környezethez fűződő viszonyunkat „vágja ki és keretezi be” (Radnóti 2022: 59). A tájtapasztalat tehát „viszonyfogalom, amelyben mindig újra mérlegre kerül a természet és a kultúra, természet és társadalom, természet és történelem, természet és emberi lét, *phüszisz* és *antiphüszisz* megkülönböztetése” (Radnóti 2022: 59–60 – kiemelés az eredetiben).

Az ezt követő fejezetek a táj késő középkortól a modernitásig zajló keletkezéstörténetének különböző területeit/kontextusait járják körül: szó esik a *természeti fenséges* fogalmának előtérbe kerüléséről (Radnóti 2022: 97–146), a kertművészetről (Radnóti 2022: 147–176), a természetet utánzó (képző)művészet kérdéséről a 18. századi német esztétikai gondolkodás (Goethe, Schiller, romantikusok) tükrében (Radnóti 2022: 177–232), John Ruskin vallásos tájtapasztalatáról (Radnóti 2022: 233–260), a giccs fogalmáról (Radnóti 2022: 281–302), valamint a hazai táj következőkben tárgyalandó kérdéseiről is (Radnóti 2022: 261–280). Műfaj történeti szempontból nehezebben rekonstruálható módon,⁴ és a képzőművészeti hierarchiában legitimálódott és a műfajként intézményesült tájfestmény zsáneréhez képest nem oly látványosan (vö.: Gombrich 1977, Alpers 2000, Somhegyi 2008), de a táj ilyenén kidolgozódása az irodalomban is lejátszódott. Nem

4 A tájköltészet műfaji kérdéseivel külön fejezetben foglalkozom disszertáciomban.

elhanyagolható (Radnóti könyvében egyébként kevéssé tárgyalt) előzményeket követően – fiziko-teológiai természetleírás, loco-deszkriptív vagy topografikus költészet (Vörös 1991: 54–77; Baker szerk. 2000; Nemes 2006: 44–48) – a 19. századi romantikus irodalomban váltak ugyanis különösen népszerűvé, s tettek szert önmagukon túlmutató identifikációs jelentésre a földrajzilag beazonosítható, konkrét helyeket megéneklő *tájversek*. Mivel a romantikus lírában a korábbi, felvilágosodás kori költészet idealisztikus tájképeikhez képest a leírás szerkezetét a bemutatott tér jellege és a „hely szelleme” (*genius loci*) határozza meg (vö.: Vörös 1991: 75–77), a táj ábrázolása gyakran összekapcsolódik a vidékhez fűződő személyes viszonyulás – a szülőföld szeretete, a patrióta érzület, illetve a földrajzi territóriumként felfogott államalakulathoz kapcsolódó hazaszeretet – színrevitelével (Horváth 1997: 94). Ezt a történeti fejleményt példázza – a hazai táj *történeti* dimenziójára fókuszálva – Radnóti Sándor könyvének Petőfi Sándor Alföld-verseit (*Az Alföld*, 1844; *A Tisza*, 1847) értelmező remek fejezete. Az érzékeny verselemzéseken túl a fejezet lényeges konklúziója, hogy bár az életmű nemzeti köztudattá válása, a Petőfi-kultusz és a Petőfi-epigonizmus révén e verseknek „lett történelmi dimenziójuk azáltal, hogy a befogadó utódok számára létrehozták a hazai táj identitását”, Petőfi tájversei nem tartoznak a költő ideologikus művei közé: „[...] nem utal tájverseiben arra, hogy szülőföldjét, szeretett táját a hazával, az országgal azonosítja. [...] sokkal inkább a régió, a születési hely tájainak felidézése a célja, a kedves táj, a »legalább neki szép« táj valóságos szépségéről való meggyőzés” (Radnóti 2022: 278 – kiemelés az eredetiben). A következőkben épp ezzel az összefüggéssel – szülőföld és ország, régió és nemzet – problematikáival foglalkozunk a földrajzi tér nemzetiesítésének kérdése kapcsán.

A nemzeti táj problémája

A nacionalizmussal foglalkozó kutatások – elméleti és ideológiai orientációtól függően – eltérő mértékben mutatnak érdeklődést a „nemzeti jelleget” hordozó, gyakran esszencialista jellegű reprezentációk mibenléte és működése iránt. A gyakran nemzeti „kelléktárként” megnevezett reprezentáció-halmaz elemeinek – népnév, „karakter”, nyelv, közös történelem, alapító elbeszélések, szimbolikus nemzeti tájak stb. – vizsgálata azonban, mint Albert Réka (2009) megjegyzi, azért nem kerülhető meg a nemzetépítés globális trendjeinek és helyi sajátosságainak értelmezésekor, mivel e képzetek „máig szerepet játszanak a nemzeti társadalmak mind politikai, mind pedig kulturális életében. Hiszen jellemzően továbbra is azokban a történelmi helyzetekben mobilizálódnak, amelyekben a nemzeti társadalmakban versengő, különböző identitások keresik a megnyilvánulás és a kifejezés lehetőségeit, vagy amikor a nemzetként fellépő közösségek próbálják érdekeiket érvényesíteni [...]” (Albert 2009: 27).

Jóllehet a nagy karriert befutott konstruktivista nacionalizmus-elméletek – többek között Ernest Gellner (2009 [1983]) és Benedict Anderson (2006 [1983]) úttörő munkái – leginkább csak az elitek által a közösség többi tagjára kényszerített ideológia elemeiként láttatták a nemzetről alkotott reprezentációkat-önleírásokat, már az 1980-as években érdeklődés mutatkozott a nemzetépítés során végbemenő „hagyományteremtés” kulturális hátterének, identitásformáló erejének elemzésére-értelmezésére (vö. Hobsbawm

és Rangers 1983; Hobsbawm 1987). A magyar néprajzi gondolkodásban, elsősorban Hofer Tamás munkálkodása révén, már az 1980-as és '90-es évek fordulóján láthatóvá váltak a nemzettudat szerkezetének, szimbólumrendszerének megértésére irányuló törekvések – fontos fordítások és hazai alap kutatások formájában egyaránt (vö.: Hofer és Niedermüller szerk. 1988, Hofer szerk. 1991, Hofer szerk. 1996) –, melyek sok-sok izgalmas esettanulmányt eredményeztek nem csupán az antropológia, hanem számos más társtudomány (így például az irodalomtörténet) területén is.⁵ S e jelentős hagyományra visszatekintő kutatási irányt az utóbbi évek nemzetközi trendjei – többek között a „mindennapi nacionalizmussal” (*banal nationalism*) kapcsolatos szakmunkák (Billing 1995, Feischmidt szerk. 2014, Skey és Antonisch szerk. 2017, Maxwell 2019) és az imagológia, azaz az összehasonlító önkép- és idegenségkép-kutatás⁶ eredményei (Beller és Leersen szerk. 2007; Tapodi szerk. 2016, Fülöpová 2021) – csak tovább élénkítették.

A következőkben – a tanulmány tárgyánál maradván – a nemzeti kelléktár (összefüggő, de különböző kontextusokban másképp aktiválódó) elemei⁷ közül csak egygel, a *nemzeti tájak* problémájával foglalkozunk.

Valamennyi tételmelet egyetért abban, hogy a tér jelentéseinek létrejötte nagyban függ az emberi tevékenységtől: társas térhasználatok, interpretációk, nyelvi cselekvések alakítják azokat a személyes, intim vagy nyilvános tereket, melyekben kulturális gyakorlataink zajlanak (vö.: Szijártó 2008). A nemzeti tájak létrejötte esetében a tájtudatot létrehozó értelmező tevékenységet – melynek jelölőrendszerét elsősorban elítéltek hozzák létre, a turizmus és a népszerű kultúra révén a középosztály körében is elterjed, majd a kötelező oktatásba is bekerülve a tömegek számára is köztudalomává válik (vö.: Hayrynen 2000: 9–15; Pusztai 2010: 10) – a „tér nemzetiesítése”-ként szokás leírni (Takáts 2003, Gyáni 2010).⁸ A nemzeties jellegű szimbolikus jelentéstartalmak tájba vetítése, a táj etnicizálása, szimbolikus birtokbavétele, vagy – ahogy Gyáni Gábor fogalmaz – „kisajátítása” azonban

5 A nemzetiesítés antropológiai megismerése iránti érdeklődésről tudománytörténeti vetületben lásd: Ilyés (2014).

6 Jól jellemzi az esszencialista nemzeti reprezentációkhoz fűződő attitűd („megértőbb” irányba történő) elmozdulását, hogy míg az egyik első hazai imagológiai szakmunka, Rákos Péter *Nemzeti jelleg – a miénk és a másoké* című könyve (2000) alcímében (*Öncsalások és elbűvölések mint történelemformáló tényezők*) erőteljesen érezhető a vizsgált jelenségek *káros voltának* hangsúlyozása, az újabb e tárgyú kutatásokban nem tűnik fel ilyesfajta (egyoldalú) morális beállítódás.

7 Marta Fülöpová (2021: 48) – kiegészítve Rákos Péter (2000: 23–43) felsorolását – a következő területeket tekint a „nemzeti jelleg” meghatározó elemeinek: *imago nominis* (a nemzet nevének képe); *imago attributorum* (az attribútumok képe); *imago loci* (a színtér képe); *imago historiae* (a nemzeti történelem képe) – ezen belül: *imago missionis* (nemzeti küldetés), *imago fati* (nemzeti sors), *imago avorum* (nemzeti elődök) –; *imago linguae* (nemzeti nyelv); *imago professionis* (nemzeti foglalkozások); *imago socialium thematum* (társadalmi témák); *imago religionis* (vallás); *imago symbolorum* (nemzeti szimbólumok).

8 Gyáni Gábor plasztikus megfogalmazásában: „[...] a nemzeti diskurzus (más szóval: a nacionalizmus) az, ami úgy állítja be a dolgot (az ókori poliszok hagyományát mintegy felélesztve és kiterjesztve), hogy az egyén közösségi lényként csupán adott nemzetállami territórium tartozékaként létezik. Ilyen területi lokalizáltság (fixáltság) hiányában ugyanis az illető szükségképpen hazátlan, más szóval idegen, a közösségnélküli közösségének a tagja. A nemzetállami határok kijelölésével és későbbi görcsös védelmével (szentté és megváltoztathatatlanná nyilvánításával) végleg eldől, hogy ki hová, melyik nemzethez tartozik állampolgári minőségében; ez azt jelenti, hogy kizárólag az adott politikai közösséghez tartozva tesz (tehet) szert több-kevesebb jogra, és a kötelességei is ebből a beágyazottságból adódnak. A területi elv mint abszolút mérce és szigorú norma képezi tehát a nemzeti territorializáció lényegét” (Gyáni 2010: 241 – kiemelés az eredetiben).

feltételezi az idő nemzetiesítését is: egy olyan idődimenziót, amely más, tradicionálisabb időképzetek (gazdasági idő, egyházi idő, ciklikus természeti idő stb.) ellenében a *nemzeti történelem* keretei között értelmezi az adott földrajzi teret (Takáts: 2003: 79). Nem véletlenül hangsúlyozza Radnóti Sándor is korábban idézett könyvében a táj idővonatkozásait, a „reális tájkép” 19. századi előtérbe kerülését, amely – szemben a 17–18. századi esztétikai-filozófiai diskurzus középpontjában álló „ideális tájképpel” – „topográfiailag felismerhető és meghatározható” természeti környezetet bemutató tájfestmények (úgy szólván „természet után” festett képek) és irodalmi művek megjelenését eredményezte (Radnóti 2022: 265). Bár a korábbi évtizedek irodalmában is akad példa konkrét, beazonosítható földrajzi tereket felidéző alkotásokra,⁹ a romantikus ideológia mitikus múltba tekintése, historikus hajlama természetszerűleg hozta magával a konkrét történelmi/geográfiai vonatkozással bíró tájbrázolások látványos népszerűségét. (Melyhez a romantikus irodalom bevett szcénái – romvárok, vidéki kastélyok, temetők –, valamint a romantikus egyén érzelmeit jól tükröző természeti jelenségek – hegyek, magaslatok, folyók, tengerek – szerepeltetése is jól illeszkedett.) Ezek a konkrétan beazonosítható terek – a 19. század eleji szűkösebb utazási lehetőségeknek megfelelően – többnyire (persze nem kivétel nélkül) a szerzők születési helyéhez, szűkebb pátriájához kapcsolódtak, a szülőföld szeretetének nosztalgikus érzését kiváltva a beszélőből, és az átélkesített ábrázolás révén a befogadóból is (Horváth 1997: 94–97). E patrióta szellemiségű szövegek később, a nemzeti hagyománytermelés előrehaladottabb szakaszaiban alapjául szolgálhattak a nemzeti identitás territoriális megjelenítéseinek: a nemzeti tájakról alkotott elképzelések kimunkálásának. Mint Gyáni Gábor fogalmaz:

A tudományos diskurzus mellett, azt többnyire meg is előzve a kreatív művészetek játszószék a fő szerepet a földrajzi táj nemzetiesítésének grandiózus szellemi vállalkozásában. A nemzeti ébredés korának művészei elsőként is felfedezik, majd hatásos képekben, beszédes metaforákban tudatosítják mindenkiben a domesztikált nemzeti táj fogalmát és érzéki képzetét. Eljárásuk során szüntelenül dicsőítik a nemzet lakóhelyének számukra vitathatatlan természeti szépségeit, unikalitását, amely – sugalmazásuk szerint – a nemzeti alkat elengedhetetlen tartozéka (Gyáni 2010: 247–248).

Miképp Svájcban az Alpok, a svédeknek a Dalarna, a norvégoknak a fjordok (Albert 1997: 25–38), a cseheknek a Říp hegy, Spanyolországban elsőként Andalúzia, majd Kasztília (Csejtej és Juhász 2012: 102, 113, Radnóti 2022: 263–264) vált nemzeti tájjá¹⁰ – úgy lett a magyar táj szimbóluma az alföldi puszta.

Mivel az Alföld nemzeti tájjá válását – nem csak Petőfi költészete vonatkozásában – többen is részletesen vizsgálták (lásd: Sárkány 1935: 79–82; 1942; Sinkó 1991; Vörös 1991: 73–77; Albert 1997: 38–57; 2004, 2009; Kerényi 2002: 260–270; Drexler 2010: 170–180; Radnóti 2022: 261–280; Szilágyi 2022: 13–25), a továbbiakban a nemzeti tájképzetek kialakulásának egy másik vonatkozására szeretnék utalni: a „nemzeti nagytáj” és a „kis-tájak” viszonyára, nemzet és régió összefüggésére. Gyáni Gábor – tanulmányának más

9 A szakirodalom gyakran hivatkozott példája a magyar irodalomban Bessenyei György *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című költeménye az 1770-es évekből (vö.: Vörös 1991: 70–71; Radnóti 2022: 266).

10 További példákat lásd: Schama (1995: 15).

fontos megállapításain túl¹¹ – hangsúlyozza ugyanis, hogy a nemzet territorális tereként elképzelt táj megalkotásának folyamatában „a táj (tájkép) mint régió megnevezésére szolgáló fogalom változása képezi [...] a kiindulópontot” (Gyáni 2010: 244). A régióként értett tájfogalom használatával, kartográfiai jellegű alkalmazásával pedig – a 19. századi utazási lehetőségek bővülése, elsősorban a vasút fejlődése révén, melynek következtében csökken az egymástól távoleső tájak közötti út relatív hossza – „lehetővé válik [...] a különböző tájak (régiók) egyetlen integrált nemzeti térbe szerveződése, amely a mindenkialdó homogenizáció folyamatát gazdagítja” (Gyáni 2010: 244). A társadalmi modernitás kísérőjelenségeként felfogott kulturális homogenizáció ugyanakkor szükségszerűen teremtett konfliktusos helyzetet a „nemzeti nagytáj” képzeté és az egyes régiók önleírásai viszonylatában, illetve a különböző „nemzeti kistajak” között. „Magyarországon, ahol a kora újkori történelem a szétszakítottság, a területi feldaraboltság körülményei között folyt le, komoly hagyományai keletkeztek a regionális széttagoltságnak” – fogalmaz Gyáni (2010: 250), s gondolatmenetéhez hozzátehetjük, hogy mindez a kultúra (s azon belül az irodalom) területén is érezte hatását.

A magyar irodalomtörténet utóbbi két évtizedében elsősorban T. Szabó Levente kezdeményező erejű tanulmányai hangsúlyozták a nemzeti önkép és regionális elbeszélések konfliktuózus viszonyát, a lokális narratívák versengő jellegét (T. Szabó 2007: 13–31; 2008, 2008a). Ha a 19. századi irodalom regionális érdekeltsgű (és poétikájú!) szövegtípusaira, műfajkonstrukcióira – tájkiöltészet, utazási irodalom, novellaciklus, *Dorfgeschichte* (falusi történet) stb. –, vagy a modernizációra adott válaszként értett „népiesség” újabb és újabb hullámaira gondolunk (vö.: Donovan 2010), könnyű belátni, hogy e versengő elbeszélések mögött a nemzetállam (jellemzően centrumokból vezérelt) „tudatos identitás-termelő aktivitása” és a periférikus „lokális-termelés” konfliktusa áll (Appadurai 2001: 9).¹² Persze a „nemzeti nagytáj” és az egyes régiók feszültsége nem redukálható pusztán centrum és periféria jól hangzó szembeállítására; mint T. Szabó Levente írja, az 1850-es évek magyar tájkiöltészeté és az ezzel kapcsolatos kelmeiség-vita „láthatóvá tette a szimbolikus erőforrásokért való permanens versengést a lokális kultúraformák között: az arról való – másként inkább látens – diskurzust, hogy melyik lokális érték, régió legyen az, amely nagyobb reprezentativitással bír a nemzeti egészt illetően – melyik jeleníti meg inkább a »nemzeti« jellemet«, tájat: a palóc vagy a székely-e ez, netán a Mátra vidéke, vagy épp a Dunántúl” (T. Szabó 2008: 18). Eltérő lokális elbeszélések, térképzetek, tájtudatok és mentalitásformák viszonylag folyamatos versengő természetéről van tehát szó, mely egyfelől megvilágítja a magyar nemzetépítés forrásainak heterogenitását, illetve arra is rálátást enged, hogy az irodalomban – és az irodalomtörténeti gondolkodásban – használatos tájfogalmak számos funkciót magukba sűrítettek.

Ha a 19. századi magyar irodalomra tekintünk, a nacionalizált földrajzi térként elgondolt tájak különböző – referenciális vagy metaforikus – használatait figyelhetjük meg. A legkézenfekvőbb az ábrázolás tárgyaként (ihletként, gyakran a nosztalgikusan bemutatott szülőföld képeként, vagy épp egy „megtalált otthon” szimbólumaként) értett vidéki

11 Itt leginkább a modern térképészet ahistorikusságával, illetve a szedentarizmus (letelepedett életmód) nemzetiabszolutizálásával kapcsolatban tett megjegyzéseire utalnék (Gyáni 2010: 241–244).

12 Hasonlóképpen nemzeti/globális és regionális identitás ellentétéből indul ki Roberto Maria Dainotto regionális irodalomról szóló nagy tanulmánya is (Dainotto 1996).

vagy városi táj: ide kapcsolható Petőfi Alföld-élménye is, a részben az ő hatására felfutott tájköltészeti bumm az 1850-es évek közepén (vö.: T. Szabó 2008, Szilágyi 2021: 121–136), később Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István, Petelei István, Baksay Sándor és mások regionális történetei, Orbán Balázs grandiózus Erdély-könyvei vagy épp Eötvös Károly balatoni utazása. Amint Hites Sándor utal rá, a táji meghatározottságok egyik legmarkánsabb területét képezik a literátus értelmiség nevelődésében jelentős szerepet játszó *oktatási intézmények* (Sárospatak, Nagykőrös, Pápa stb.) és a *nagyobb regionális centrumok* (Széphalom, Debrecen, Keszthely) kulturális sajátosságai (Hites 2015: 675–676), melyeknek olyan metaforikus kisugárzásai is létrejöhetnek, mint a Kazinczy Ferenc által megteremtett „debreczeniség” (Balogh 1969, Fazakas főszerk. 2020), a transzilvanizmus (T. Szabó 2008a), vagy a sokak (többek között Cholnoky Viktor, Babits Mihály, Szerb Antal, Várkonyi Nándor és Rónay László) által sokféleképp értelmezett – a Dunántúl római birodalmi hagyományaira visszatekintő – „pannonizmus” (Pomogáts szerk. 2007). Végül, a táji meghatározottságok funkcionálhatnak (irodalom)történeti és -elméleti fejtegetések értelmező metaforáiként,¹³ de akár irodalmi csoportosulásokat/irányzatokat jelölő *irodalomtörténeti kategóriaként* is előállhatnak.

A tanulmány utolsó egységében ez utóbbi jelenségről, az irodalomtörténeti narratívába illesztett tájszemléletről lesz szó, a dunai–tiszai irodalom (és kultúra) különbözőségével a fókuszban.

„Tiszaiság Dunaiság Provincialismus”: a táj mint irodalomtörténeti kategória

Hadas Miklós *A modern férfi születése* (2003) című könyvének báró Wesselényi Miklós és gróf Széchenyi István „férfiasságát” összevető – egyébként igen szórakoztató és tanulságos – fejezetében úgy fogalmaz, hogy a kettőjük „szembenállását kiélező modellben fölismerhető az úgynevezett dunai és tiszai magyar közötti dichotómia, mely Szekffü Gyulának köszönhetően nyer teret a magyar történeti irodalomban” (Hadas 2003: 78). Jóllehet Hadas rendkívül érzékenyen értelmezi a Norbert Elias-i civilizált udvari ember és a civilizálatlan vadember leegyszerűsítő dichotómiájára épülő dunaiság–tiszaiság-konfliktust,¹⁴ érdemes megemlíteni, hogy e különbségtétel nem Szekffü találmánya, „kései láttele” a *Három nemzedék* (1920) lapjain, hanem mélyen gyökerezik a megelőző századok társadalmi gyakorlatában (és az erről szóló értelmiségi diskurzusban). Túl azon, hogy a 18. századi közköltészetben is van nyoma a „tisza magyarság” kérdése fölött vetélkedő dunai és tiszai magyar konfliktusának,¹⁵ érdemes kitérni rá, hogy a modern magyar irodalom

13 Erdélyi János világirodalom-felfogásának térképzeiről lásd: Hites (2023).

14 Mint Hadas is utal rá, „a történelmi valóság mindig esetlegesebb és bonyolultabb, mint azt a modellalkotó szociológiai gondolkodás látni szeretné” (Hadas 2003: 81). Példaképp, ha a „dunai magyar” és „tiszai magyar” dichotómiát nem Széchenyire és Wesselényire vetítjük, hanem az 1810-es pesti utazása során némileg modortalannak mutakozó nkliai gazdálkodóra, Berzsényi Dánielre és a szatmári születésű érzékeny lelkű költőre, Kölcsey Ferencre, a civilizált/civilizálatlan ellentétpár épp ellenkezőként fest. Berzsényi emlékezetes pesti útjáról lásd: Váderna (2004).

15 Lásd a *Tiszán túl való csikósnak a Dunán túl való magyarokkal vetélkedése Pesten* című verszetet (és változatait) a *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. századi sorozatának IV. kötetében (RMKT 2000: 281–287, jegyzetek: 528–532).

genezisének első fázisát, „a nyelvújítás koraként” megnevezett korszakot is végigkísérte a sok fázisból álló, s épp ezért nehezen rekonstruálható dunaiság–tiszaiság-vita.¹⁶

Mint a korszakkal foglalkozó alapvető monográfiákból és tanulmányokból (Csetri Lajos [1986, 1990], Bíró Ferenc [2010], Onder Csaba [2018] munkáiból) tudható, a magyar nyelvújítás egyszerre értékelhető alapvető műveltségterjesztési, nyelvszemléleti, irodalmi-kritikai és esztétikai ideológiai viták sorozataként (vö.: Tóth szerk. 2021), mely korszak számos érzékeny konfliktusa között fontos helyet foglal el a zömmel katolikus-lutheránus dunántúli (vagy „túlادunai”) és a zömmel református keleti (vagy „tiszai”) literátus értelmiség szembenállása. Az alapvető nyelv- és irodalomszemléleti különbségek mellett eltérő mentalitásformákat, szociokulturális meghatározottságokat tükröző szembenállás egyik első megnyilvánulásaként Berzsenyi Dániel és Kazinczy Ferenc 1811. február–márciusi levélváltását¹⁷ azonosította az irodalomtörténet-írás, melyben a modern magyar irodalmi nyelvet (német mintára) megteremteni kívánó széphalmi mester neológiája és (ezzel némileg feszültségben álló) szilárd normateremtő igénye ütközött össze Berzsenyi szintén újító szellemiségű, de a magyar nyelv regionális megosztottságát értékes sokféle-séggként megőrizni kívánó felfogásával.

Az 1830-as '40-es évek hazai kulturális mozgásai – folyóirat-alapítások, az új kulturális intézmények (akadémia, Nemzeti Múzeum, színház) Pestre gravitálódása – a magyar irodalom korábban jellemző többközpontúságát erőteljesen egypontúsággá formálták (vö.: Hites 2015: 675–676), ugyanakkor a táji széttagoltság (Gyáni Gábor által említett) „komoly hagyományai” nem tűntek el nyomtalanul: később is éreztették hatásukat az irodalomról való gondolkozásban. Mindezt egy rendkívül parciális példa, egy tudományos igényűnek nem is nevezhető, de a tájirodalommal kapcsolatos értekezésekben rendszerre felbukkanó (vö.: Tüskés 1977, Pomogáts 2007) 1844-es szöveg segítségével kívánom illusztrálni a következőkben.

Vahot Imrét (1820–1879) leginkább a *Pesti Divatlap* szerkesztőjeként (Petőfi munkaadójaként!), a 19. század közepének lankadatlan buzgalmú irodalmi vállalkozójaként tartja számon az irodalomtörténet (vö.: Szilágyi 2021: 159–194). Mint T. Szabó Levente újabb kutatásaiból tudható, a szerkesztőként, laptulajdonosként és színműíróként is tevékenykedő Vahotnak több ízben volt köze filantróp irodalmi kiadványokhoz – 1851–52-ben az ő szerkesztésében jelent meg a Losonc városának megsegítése céljából kiadott *Losonci Phönix* című háromkötetes emlékkönyv (T. Szabó 2022) –, ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy már az 1840-es években is publikált egy efféle kiadványban, az 1843. júliusi

16 Noha a nyelvújítási harc reprezentatív darabjaként – kissé megtévesztő módon – csak a *Mondolat* (1813), az arra válaszként írt Szemere Pál- és Kölcsey-féle „Antimondolat” (*Felelet a Mondolatra*, 1815) és Kazinczy Ferenc *Ortológus és Neológus nálunk és más nemzeteknél* (1819) című írása kanonizálódott az irodalomtörténet-írásban, a nyelvújítás fennmaradt dokumentumai között megtalálhatjuk a dunai és tiszai magyarság eltérő nyelvhasználatát tárgyazó írásokat is. Lásd: Nyelvújítás (1810–1830).

17 Berzsenyi levelének sokat idézett részlete: „Tiszaiság Dunaiság Provincialismus. – Én úgy gondolnám hogy a' ki a' magyar nyelvet ismérni akarja, az egyik szemét a' Dunára, a' másikat pedig a' Tiszára függessze, és nem a' nagy Dunát, de még a' kis Gyöngyöst se rekesse ki, mindeniktől tanuljon és mindeniket úgy nézze mint az egésznek elszórt tagjait, egyéb eránt igen egygyoldali léssen ismerete. A' ki pedig azt nem csak ismérni, hanem művelni is akarja, az ezen elszórt tagokat még inkább fel keresse, öszve szedje és elrendelje.” Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1811. február 15. (Berzsenyi 2023 – kiemelés az eredetiben). Kazinczy válaszárol és a vita értékeléséről lásd: Csetri (1986) és Vaderna (2018).

tűzvész által sújtott Miskolc megsegítésére összeállított (Emich Gusztávnál kiadott és Halász József által szerkesztett) *Szivárvány* albumban. A két részből (I. Kötetlen beszédek; II. Költemények) álló gyűjtemény első egységében kapott helyet Vahot rövid értekezése *A tiszai és dunai költők hazánkban, s Kazinczy Ferenc műiskolája* címmel (Vachot 1844).

A rövid eszmefuttatás a nemzeti nyelv és irodalom fejlődésének, a „nemzeti ügy”-nek jelen állapotát a magyarok valláshoz való ambivalens viszonyával és a nyugati államokhoz képest tapasztalható kulturális lemaradásával magyarázza. A magyar nyelv művelését, áll a kifejtésben, a megkésett reformáció csak kevéssé, a politika pedig még inkább nem segítette, így azok a honfiak, akik a nemzet ébresztői lettek, „[...] leginkább költők valának. Nyelvünket a koboz lágy melodiája építé föl romjaiból, miként Thebe városát a mesés Amphion hárfája.” A nemzetet ébresztő „magyar lant” pedig három jól körülhatárolható tájon csendült meg, az új magyar irodalomnak három forrása volt: a Balaton vidéke; az Alföld; és hegyvidék – így „[...] támadt honunkban három költői osztály [...]” (Vachot 1844: 159). Vahot tehát a 18–19. század fordulójának irodalmi-kritikai tendenciáit nagyban meghatározó és a nyelvújítási vitákban is jelentékeny szerephez jutó „dunai” és „tiszai” magyarság dichotómiáját veszi alapul, amit retrospektív módon – Kazinczy Ferenc távlatosan is érzékelhető esztétikai programjára tekintettel – trichotómiává alakít át.

Vahot „költői osztály”-fogalma („tiszai vagy rónai”, „dunai vagy tavi” valamint „hegyi” költők) összetett konstrukció: egyaránt magába sűrít földrajzi szempontokat és hatástörténeti elemeket, illetve mindezeket összefüggésbe hozza az irodalmi szövegek műfaji-poétikai és stilisztikai sajátosságaival. Az egyes tájegységekhez meghatározó irodalomalapító vezérfigurákat is rendel – az Alföldhöz Csokonai Vitéz Mihályt, a Dunántúlhoz Kisfaludy Sándort, a hegyaljához pedig Kazinczy Ferencet –, s körülhatárolja az egyes régiókhoz tartozó irodalmi művek jellemzőit. Így lesz nála a rónán született művek általános attribútuma a „[...] derült népszerűség, inkább leleményesség mint fölötte dús phantázia, ragaszkodás a valódi élethez [...]”; a stilisztikai jegyeket illetően „nyelvtisztaság” és „valódi magyaros kifejezések”, s e „[...] költők legnagyobb többsége hajlamot mutat a drámai költészet iránt” (Vachot 1844: 162–163).¹⁸ A dunai (vagy tavi) költők sajátágai ezzel szemben:

[...] tárgyias előadás, melly náluk a természet hű festésében mutatkozik, melly a magyar hősi előkort mint a Balaton a napot körönkint visszatükrözi; dús költői képekkel zománczott keleties phantázia, görög érzékiség, magyar komolyság, kellemes pongyola styl, hathatós nyelv, melly nem igen türve a technikai nyügöt, haboz és forr, miként a fölháborodott Balaton, melly tömörttségénél fogva a Bakony tölgysűrűjét tünteti föl. A tavi költők közt fejlett ki legtöbb életerő és nemzetiség [...], minthogy itt a többség az epicumban jeleskedik (ide értvén a regényt, beszélyt, balladát stb.) (Vachot 1844: 163–164).¹⁹

18 Csokonai mellett Fazekas Mihályt, Katona Józsefet, Gaal Józsefet, Jakab Istvánt, Szigligeti Edét és Kuthy Lajost sorolja a rónai (vagy tiszai) költők közé. A „drámai hajlamú” rónai költők osztályában – mivel alighanem a szöveg keletkezésekor még nem ismerték egymást – nem szerepel Petőfi Sándor. A kiadványról már a *Regélő Pesti Divatlap* 1844. január 21-i számában olvashatunk ismertetést (Beniczey 1844), Petőfi híressé vált Alföld-verse azonban csak 1844. október 5-én jelenik meg a *Honderűben*.

19 Kisfaludy Sándoron kívül itt említi Berzsenyi Dánielt, Horváth Endrét, Vörösmarty Mihályt, Czuczor Gergelyt, Garay Jánost, Kovács Pált, Vajda Pétert és – „műveinek belértékénél fogva” – a tordai születésű Jósika Miklóst is (Vachot 1844: 164).

Végül az eleinte vidéken élő, majd Pesten csoportosuló hegyi költőket, akikre kevésbé hatott a természeti környezet és az éghajlat, mint inkább Kazinczy esztétikai programja, a következőképp jellemzi: „Az ő műveik lényeges jelleme és túlnyomó sajátága: mély személység – subjectivitas – nyájas kedélyesség, gyakran fátyolozott idealismus, nem ritkán ömledező érzélgés, a külformában tiszta nyelvzsabatosság, finom technikai tökély, szóval: művészet. A hegyi dal föllengző, mint a kárpáti saskirály, szelid és szende, mint a mátrai völgyvirány, rendes külsejű mint egy tokaji szőlőkert.” S hogy a klasszicista műnemi rend teljes legyen, Kazinczy műiskolája természetesen a „[...] lyrai költésben jeleskedik” leginkább (Vachot 1844: 165).²⁰

Vahot érvelésének hátterét az a klímaelmélethez kötődő elgondolás képezi, hogy „[...] az éghajlat és a hely befolyása [...] egyaránt hat a test- és lélekre” – jóllehet nem tekinti mindezt univerzális szervezőelvnek.²¹ Gondolatmenetéből a 19. század azon nagy hagyományú esszencialista beszédmódja cseng vissza, melynek sugalmazása szerint a földrajzi helyhez (vagy ezzel analóg módon a nemzethez) tartozás inherens módon határozza meg az irodalmi szövegek megképződését. Ha a századközépi, fejlődésben lévő (centralizálódó) irodalomrendszer kontextusában vizsgáljuk Vahot szövegét, ugyancsak beszédes a regionalitás megítélése. Egyfelől az irodalom műfaji, stílári sokszínűsége és témagazdagsága következik a földrajzi széttagoltságból – a szerző a három „költői osztályt” az ión, dór és korinthoszi görög oszloprend harmóniájához hasonlíttja (Vachot 1844: 166) –, másrészt a három tájegység, tisztább magyarsága (író- és olvasóközönsége) okán, felülértékeltté válik a zömmel idegen ajkú lakossággal rendelkező Pesttel szemben.²² Mindazonáltal írásában felsejlik a modern, nemzeti identitást megalapozó egységes irodalom, (magyar nyelvű) olvasóközönség és egy nemzeti jellegű kulturális centrum elementáris igénye:

20 Kazinczy műiskolájához tartozik Vahot koncepciójában többek között Dayka Gábor, Kölcsey Ferenc, Szemere Pál, Fáy András, Szentmiklósy Alajos, Tót László, Vitkovics Mihály, Nagy Ignác, Csató Pál, Bajza József, Eötvös József, Tóth Lőrinc, Erdélyi János, Vachott Sándor és Tompa Mihály.

21 A szöveg e részletében osztályozása tudományos megbízhatóságát is mentegetni igyekszik: „Ezen ártatlan osztályozást *nem kell ugy tekinteni, mint iskolai pedánt rendszerezést*, mely netalán választó falakat álltana föl azon jobb költői világban, hol a szellemi élet oly rokonilag egyesül. Az egészet csak figyelmeztető adatként hozom föl azon örökigazság igazolására, miszerint az éghajlat, a hely befolyása, a házi és nyilvános szokások első benyomásai, a nevelés és társalkodási közlekedés behatásai az emberi lényre, nem csak a magánélet szűk korlátai közt, de még a nyilvános pályán is, oly eltakarhatatlan kitűnőségeket és ismertető jeleket hagynak magok után, mellyek, megkülönböztető jellemeik és sajátágaiknál fogva, a társasági körben külön osztályokat alakítanak. Mindezen kölcsönös hatású és viszonyrendszerű physical és erkölcsi befolyásokat szemmel tartsa olvasóm, ha az illetett költői osztályozást elfogulatlanul akarja megítélni; jól megjegyezvén azt, hogy minden egyes osztályban leginkább csak a többség s a művekre nézve a túlnyomóság határoz” (Vachot 1844: 161–162 – kiemelés tőlem – R. D. Sz.).

22 „E háromszeg [a Dunántúl, az Alföld és a hegyvidék – R. D. Sz.] csúcsait tartom én szakadott magyarságunk s részint nemzetiségünk gyűlpontjának, melly a többi leginkább idegen nyelvű magyarföld ködhomályából vezércsillagként tűnik föl. [...] Egy pár év óta ugyan a tudományos társaság és az aránylag szép számú journalok és folyóiratok alapításának következtében, Budapest kezd lenni irodalmunk központja is. Ez fölötte üdvös a közegyesületi elv kivételére. De azért távol van attól a mi még mostoha Pestünk, hogy magyar anyafővárosnak nevezethessék. Igaz, költőnk kobza itt hangzik most legerősebben, de Pestnek nincs népe, melly ezt a lelkesedés örömríadásával üdvözléné, viszhangzaná, s élénkebb zengzésre buzdítaná. Budapesti születésű költőnk talán egy sincs. Ők az említett háromszeg vidékeiről költöztek az ország közepére, s épen azért műveikből szülőföldük virányai és kedves sajátágai mintegy folytonos honvágyként mosolyognak felénk” (Vachot 1844: 160–161).

Sajátságos alaku és nagyszerű nemzeti élet csak ott állhat elő, hol ezen physicali és erkölcsi befolyások következményei, egy nagy öszhangzatu egészszé alakulván, az osztályok veszélyes különfeleségét egy főszín alá vonják, hol azok a nemzeti közirány föntartására öszpontosítvák. Az illy befolyások következményeinek nyomai majd minden egyes magyar megyében, mindenütt más más alakban föltalálhatók. De mi a magyarországi megye? Egyegy megtört sugár nap nélkül, minden megyénk egy különvált érdekü elgyöngült testecske forrón verő egyetemes szív s biztos vérkeringés hijával. Pestünk van, s magyar fővárosunk nincs, melly a megoszlott erő töredékeit mágnesként magához szitaná, s e zavarok tömkelegében egységet teremtene (Vachot 1844: 160).²³

Újra érdemes hangsúlyozni: Vahot rövid értekezése még a kor elvárásai mentén sem tartható tudományos igényűnek – mindezt a *Szivárvány* albumot szemlélő recenzió is érzékeltette.²⁴ Épp ezért elnagyolt és empirikusan igazolhatatlan állításainak kritikájától ezúttal eltekintek. A szöveg részletesebb bemutatását leginkább két tényező indokolta. Egyrészt, hogy láthatóvá váljon, mennyire meghatározó volt a táji széttagoltságok számbavétele még a század közepének irodalmi gondolkodásában is (különösképp egy fokozatosan kulturális centrummá váló városban kiadott sajtótermék lapjain megfogalmazva); illetve az is figyelmet érdemel, hogy a táji alapú kategorizálás mennyiféle szempontot mozgósítani tud egy irodalomtörténeti narratívába illesztve: a szerzők földrajzi szituáltságát, tárgyválasztásukat, a szövegek műnemi/műfaji és poétikai jellemzőit, illetve ezek összefüggéseit. Tanulmányom zárlatában ez utóbbi szempont – az eredendően a *tájból* kiinduló irodalomtörténeti érdeklődés – érvényességével kapcsolatban teszek megjegyzéseket.

Kitekintés

A tájszemlélet érvényesítésének gondolata – ha nem is széles körben hódító trendként, de – valamelyest tovább élt a magyar irodalomtörténeti gondolkodásban a 20. század során is. A század '20-as, '30-as éveinek kultúrmorfológiai divatja okán számos szerző értekezett táj és kultúra viszonyáról (Ferdinandy Mihálytól kezdve Sárkány Oszkárón át Szerb Antalig), mások tudományos karrierjük jelentős részét szentelték ennek az érdeklődésnek: a Josef Nadler és August Sauer nevével fémjelzett német tájirodalmi elméletből (*Landschaftstheorie*) inspirálódó Farkas Gyula több korszakmonográfiában kívánta érvényesíteni a táj- és nemzedékszemlélet magyar irodalomra alkalmazott változatát az 1930–40-es évek folyamán;²⁵ Gergely Gergely – a hatvanas években készült akadémiai

23 Persze nem tekinthetünk el Vahot szövegének politikai vonatkozásaitól, mivel a magyar irodalom táji tagolásáról és az egységes nemzeti irodalomról mint célképzetről szóló fejtegetés bizonyos értelemben az 1843–44. évi országgyűlés megycrendszerét érintő közigazgatási kérdéseikhez is hozzászól. Az 1843–44. évi magyar országgyűlésről lásd: Pajkossy (2003: 223–224).

24 „Írva jól van, kivált a bevezetés, egyébiránt így fiókozni a költöket, márcsak azért is bajos, mert lehetlen, különös pedig az, hogy Jósika, a tavi költökhöz van számítva, Csató, Nagy Ign. a hegyiekhez, tehát egy helyütt születés, másutt égalj, harmadikszor a költői nem, néhol pedig öntetszés vétetik fel osztályzási alapul. / Az illy eszmék lehetnek jók és mulatságosak, csak kivitelök ne essék szépirodalmunk történetének rovására, mellyet e' cikkely sokban meghazudtolni látszik, ha nem igyekszik is” (Bemiczey 1844: 77).

25 Elképzelésének tömör összefoglalását lásd: Farkas (1931).

szintézis („Spenót”) későbbi munkatársa – pedig a szegedi tájirodalomról írta egyetemi doktori értekezését 1943-ban (Gergely 1943). A század második felében a trianoni békediktátum értelmében szomszédos államalakulatok részévé vált magyarlakta területek (Erdély, Felvidék, Vajdaság) és a földrajzilag kevésbé lokalizálható emigráció irodalomtörténetei is megíródtak a kisebbségi identitás fenntartása jegyében; az utóbbi évtizedekben pedig a posztkoloniális diskurzus és az interkulturalitás iránti felfokozott érdeklődés keretezte újra az irodalmilag megalkotott lokális/regionális identitások kutatását (vö.: Balogh 2019). Mégis, az irodalomtörténet-írás alapvetően nemzeti tudomány (Dávidházi 2004), melynek fókuszában a nemzeti közösség – lokális szituáltságtól eloldott – legmagasabb szintű kanonikus szerzői életművei és alkotásai állanak, nem pedig a szétagoltságukban külön fejlődő régiók saját (vagy részben centrumokból vizionált) irodalomtörténetei. Mindazonáltal, ha nem is az irodalomtörténet tradicionálisan országos/nemzeti perspektíváját „leváltva” vagy helytelenítve, sokkal inkább a nemzeti nézőpontból nem látható lokális elbeszélések jobb megismerésének igényével módszertani újdonságot jelenthetnek olyan regionális irodalomtörténetek, amelyek az egyes tájakhoz kötődő – kultúrhistoriai, intézményes, életrajzi, poétikai, tematikus stb. – irodalmi vonatkozások összegyűjtését tűzik ki célul. (Még hozzá elszakadva a 19. századi tájértelmezések determinisztikus és esszencialista jellegétől, a feladatot nem csupán hely- és tárgy történeti igénnyel, hanem irodalomtudományos apparátussal megvalósítva.) Egy ilyen perspektíva – mely a tágabb értelemben vett „irodalmi műveltség” lokális/regionális megvalósulásait követi nyomon – több szempontból is gazdagíthatja az egy nemzetközösség irodalmáról való tudást. Hiszen, mint Nagy Imre írja *Öttorony* című nagyszerű monográfiájában, egy város vagy egy tájegység (esetében Pécs) irodalmi műveltsége több intézmény (egyház, könyvtár, egyetem, színház, sajtó) „alakulása mentén jön létre, ami a kronológiai szemponton túl, ennek az irodalomnak a belső tagolódását, differenciálódását és szellemiségének meghatározását is megkönnyíti. És lehetővé teszi az irodalmi alapviszony, a szerző–mű–közönség kapcsolatának, e kapcsolat változásának árnyaltabb megfigyelését” (Nagy 2013: 8). Egy ilyen szemléletű regionális irodalomtörténet-írás üdítő példáit találhatjuk meg T. Szabó Levente erdélyiséggel kapcsolatos idézett tanulmányaiban (T. Szabó 2008, 2008a), illetve az utóbbi évek „debreczeniséggel” kapcsolatos nagyszabású kutatási eredményeiben is (Fazakas főszerk. 2020, Fazakas szerk. 2021).

Hivatkozott irodalom

Források

- Beniczey Gusztáv (1844): Könyvismertetés: Szivárvány. A' miskolczi tűzvész' emlékéül. Halász József (szerk.). Pest: Emich Gusztáv. *Regélő Pesti Divatlap* 3(5): 77–78.
- Berzsenyi Dániel (2023): *Levelezése*. Debreczeni Attila (szerk.) Debrecen: MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó. Interneten: https://deba.unideb.hu/deba/berzsenyi/text.php?id=kazinczy_lev_1937_k (letöltve: 2023. aug. 14.).
- Nyelvújítás (1810–1830): *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830*. Debreczeni Attila (szerk.). Debrecen: MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport. Interneten: <https://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/index.php> (letöltve: 2023. aug. 14.).

- RMKT (2000) = *Közköltészet 1. Műlattanok*. Küllös Imola (szerk.), Csörsz Rumen István (munkatárs). Budapest: Balassi.
- Vachot Imre (1844): A tiszai és dunai költők hazánkban, s Kazinczy Ferenc műiskolája. In *Szivárvány. Album a miskolci tüzvész emlékeül*. Halász József (szerk.). Pest: Emich Gusztáv, 157–167.

Szakirodalom

- Albert Réka (1997): *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete.
- Albert Réka (2004): „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In *Fehéren, feketén Varsánytól Rititűig*, 1. köt. Borsos Balázs, Szarvas Zsuzsa és Vargyas Gábor (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 81–95.
- Albert Réka (2009): Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall* 37: 26–40.
- Alpers, Svetlana (2000): *Hű képet alkotni. Holland művészet a XVII. században*. Budapest: Corvina.
- Anderson, Benedict (2006 [1983]): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás teremtése. *Regio* 12(3): 3–31.
- Baker, Kenneth (szerk.) (2000): *The Faber Book of Landscape Poetry*. New York: Faber and Faber.
- Balajthy Ágnes (2019): *„Egy eredendő Máshol”. Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Balogh István (1969): Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere). *Studia Litteraria*, Tomus VII: 11–54.
- Balogh Magdolna (2019): Mire jó a regionalizmus? *Helikon* 65(3): 343–356.
- Beller, Manfred és Joep Leersen (szerk.) (2007): *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*. Amsterdam–New York: Rodopi.
- Billing, Michael (1995): *Banal Nationalism*. London–Thousand Oaks–New Delhi: SAGE Publications.
- Bíró Ferenc (2010): *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest: Argumentum.
- Cosgrove, Denis és Stephen Daniels (szerk.). *The Iconography of Landscape*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csejtei Dezső és Juhász Anikó (2012): *Filozófiai elmélkedések a tájról*. Máriabesnyő: Attraktor.
- Csetri Lajos (1986): Berzsenyi és a nyelvújítás. Dunaiság–Tiszaiság. In uő *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi, 314–331.
- Csetri Lajos (1990): *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest: Akadémiai.
- Dainotto, Roberto Maria (1996): „All the Regions Smilingly Revolt”: The Literature of Place and Region. *Critical Inquiry* 22: 486–505.
- Dávidházi Péter (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest: Akadémiai–Universitas.
- Donovan, Josephine (2010): *European Local-color Literature. National Tales, Dorfgeschichten, Romans Champêtres*. New York: Continuum.
- Drexler Dóra (2010): *Táj és értelmezés. A táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján*. Budapest: Akadémiai.
- Farkas Gyula (1931): *Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban*. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- Fazakas Gergely Tamás (főszerk.) (2020): *A debreceniség mintázatai. Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Fazakas Gergely Tamás (szerk.) (2021): *Studia Litteraria LX(1–2): Városi emlékezet és identitás. Debreceni, regionális és vallási aspektusok*. Debrecen: DE BTK Irodalom- és Kultúrtudományi Intézet.
- Feischmidt Margit (szerk.) (2014): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Fülöpová, Marta (2021): *Feleselő képek. Magyarok és szlovákok egymásról alkotott képe a 19. századi szlovák és magyar prózában*. Pozsony: Kalligram.
- Gellner, Ernest (2009 [1983]): *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest: Napvilág.
- Gergely Gergely (1943): *Táj és irodalom. A tájirodalom kérdései. A szegedi tájirodalom*. Szeged: Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat.
- Gombrich, Ernst (1977): The Renaissance Theory of Art and the Rise of Landscape. In uő *Norm and Form. Studies in the Art of the Renaissance*. London–New York: Phaidon, 107–121.

- Gyáni Gábor (2010): A tér nemzetiesítése: elsajáttatás és kisajáttatás. *Helikon* 56(1–2): 239–257.
- Hadas Miklós (2003): *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon.
- Hayrynen, Maunu (2000): The Kaleidoscopic View. The Finnish National Landscape Imagery. *National Identities* 2(1): 5–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/146089400113418>
- Hirsch, Eric (1995): Introduction: Landscape: Between Place and Space. In *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Eric Hirsch és Michael O’Hanlon (szerk.). Oxford: Clarendon Press, 1–30.
- Hites Sándor (2015): Magyar irodalom a 19. században. Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi kötetének szinopszisa. *ItK* 119(5): 651–692.
- Hites Sándor (2023): A világirodalom földrajza és a kapitalizmus terei. *Replika* 128: 61–74. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.4>
- Hobsbawm, Eric és Terence Ranger (szerk.) (1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In *Hagyomány és hagyományalkotás*. Hofer Tamás és Niedermüller Péter (szerk.). Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoportja, 127–197.
- Hofer Tamás (szerk.) (1991): *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest: Magyarságtudató Intézet.
- Hofer Tamás (szerk.) (1996): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest: Néprajzi Múzeum–Balassi.
- Hofer Tamás és Niedermüller Péter (szerk.) (1988): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest: Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoportja.
- Horváth Károly (1997): A romantika természetszemlélete. In uő *A romantika értékrendszere*. Budapest: Balassi, 75–115.
- Ilyés Zoltán (2014): A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. Kutatótörténeti vázlat. *Regio* 22(2): 66–113.
- Kerényi Ferenc (2002): *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány.
- Maxwell, Alexander (2019): *Everyday Nationalism in Hungary 1789–1867*. Oldenburg: De Gruyter.
- Mészáros Csaba (2023): Mások tája és a mi tájunk. A környezetérzékelés antropológiai látásmódjai. *Replika* 128: 13–34. DOI: <https://doi.org/10.32564/128.2>
- Nagy Imre (2013): *Ótörony. A pécsi irodalmi műveltség a kezdetektől a huszadik századig*. Pécs: Kronosz.
- Nemes Péter (2006): A táj esztétikája. A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat. In *A kultúra átváltozásai. Kép, zene, szöveg*. Jeney Éva és Szegedy-Maszák Mihály (szerk.). Budapest: Balassi, 32–51.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 14(3): 142–158. Interneten: <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> (letöltve: 2023. aug. 4.).
- Onder Csaba (2018): Sárkány a sziklatüregben. Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás. In *Az ismeretlen klasszikus. Berzsenyi-tanulmányok*. Fórizs Gergely és Vaderna Gábor (szerk.). Budapest: Reciti, 57–96.
- Pajkossy Gábor (2003): A reformkor (1830–1848). In *Magyarország története a 19. században*. Gergely András (szerk.). Budapest: Osiris, 191–235.
- Pomogáts Béla (2007): Bevezetés. In *Magyar Dunántúl. Művelődéstörténeti olvasókönyv*. Pomogáts Béla (szerk.). Pécs: Pro Pannonia, 5–15.
- Pomogáts Béla (szerk.) (2007): *Magyar Dunántúl. Művelődéstörténeti olvasókönyv*. Pécs: Pro Pannonia.
- Pusztai Bertalan (2010): A nemzeti és a turisztikai táj kapcsolata. Turizmusszemiotikai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. *Tabula* 13(1): 3–18.
- Radnóti Sándor (2022): *A táj keletkezéstörténete. Ők, akik nézték Hannibál hadát*. Budapest: Atlantisz.
- Rákos Péter (2000): *A nemzeti jelleg – a miénk és a másoké. Öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők*. Pozsony: Kalligram.
- Ritter, Joachim (2007): A táj. Az esztétikum funkciója a modern társadalomban. In uő *Szubjektivitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 113–144.
- Ritter, Joachim (2007a): Két exkurzus A táj című tanulmányhoz. In uő *Szubjektivitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 145–156.
- S. Varga Pál, Száraz Orsolya és Takács Miklós (szerk.) (2014): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Sárkány Oszkár (1935): *A tájeszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*. Budapest: Kertész József Könyvnyomdája Karcagon.
- Sárkány Oszkár (1942): Magyar tájszemlélet. *Magyarságtudomány* 1(2): 248–269.
- Schama, Simon (1995): *Landscape and Memory*. London: Fontana Press.
- Simmel, Georg (1990 [1913]): A táj filozófiája. In uő *Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*. Budapest: Atlantisz–Medvetánc, 99–110.
- Sinkó Katalin (1989): Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia* 100(1–4): 121–154.

- Skey, Michael és Marco Antonisch (szerk.) (2017): *Everyday Nationhood: Theorising Culture, Identity and Belonging after Banal Nationalism*. London: Palgrave Macmillan.
- Somhegyi Zoltán (2008): *A tájkép útjai. Vándorlások egy műfaj körül*. Budapest: Vince.
- Szijártó Zsolt (2008): Szimbólumtermelés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban. In uő *A hely szelleme. Lokális szcénák – globális folyamatok*. Budapest: Gondolat, 195–218.
- Szilágyi Márton (2021): *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében. Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”*. Budapest: Reciti.
- Szilágyi Zsolt (2022): *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet.
- T. Szabó Levente (2007): *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*. Budapest: L'Harmattan.
- T. Szabó Levente (2008): Erdélyiség-képzetek (és más regionális történetek) a 19. század közepén. In uő *A tér képei. Tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 13–99.
- T. Szabó Levente (2008a): „Erdély népei.” A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. In uő *A tér képei. Tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 100–196.
- T. Szabó Levente (2022): A magyar irodalmi-színházi filantropkapitalizmus kezdetei a 19. század közepén. In *Adomány, díj, jutalom, segély. A mecenatúra színváltásai az irodalomtörténetben*. Kollár Zsuzsanna és Hites Sándor (szerk.). Budapest: Reciti, 109–136.
- Takáts József (2003): A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. *Regio* 15(3): 71–81.
- Tapodi Zsuzsa (szerk.) (2016): *Imagológiai olvasókönyv*. Kolozsvár: Scientia.
- Tóth Orsolya (szerk.) (2021): *A nyelvújítás kora*. Pécs: Kronosz.
- Tüskés Tibor (1977): Táj és költészet. Előszó egy antológiához. In uő *Pannóniai változatok*. Budapest: Szépirodalmi, 233–245.
- Vaderna Gábor (2004): Egy csók és más semmi (Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása). *Holmi* 16(10): 1217–1234.
- Vaderna Gábor (2018): Nyugat és kelet, Tisza és Duna 1750–1820. *Litera*. Interneten: <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/vaderna-gabor-nyugat-es-kelet-tisza-es-duna-1750-1820.html> (letöltve: 2023. aug. 14.).
- Vörös Imre (1991): *Természetszemlélet a felvilágosodás korának magyar irodalmában*. Budapest: Akadémiai.

Radnai Dániel Szabolcs

irodalomtörténész, kritikus, doktorjelölt, PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola (Pécs), fiatal kutató, BTK Irodalomtudományi Intézet, XIX. Századi Osztály (Budapest)

Tamáská Máté

Túl a kockaházakon

Faluképek a nyolcvanas évekből

Absztrakt: A tanulmány a kockaház témájából kiindulva az 1980-as évek magyar faluképeit mutatja be, egy kiállítás apropóján. A kiállítás anyagát a Hazafias Népfront falufotózási korpusza adja, amely közel 100.000 felvételt tartalmaz, Magyarország szinte minden megyéjéből, elsősorban kisebb falvakról, ritkábban kisvárosokról. A tanulmány alaptézise, hogy a magyar vidéken a klasszikus építészettörténeti kategóriák nem alkalmazhatóak, illetve csak viszonyítási pontként vehetők figyelembe. A nyolcvanas évek megértése ezért másfajta periodizációt feltételez, mint a korabeli modern–posztmodern (benne az organikus építészet) fogalmak sugallnák. Ezért beszélhetünk poszt-kocka korszakról, vagy másként a „tüzépbarokk” koráról. A tanulmány ezen elméleti felvetés mellett egy 2022 őszén a szerző által rendezett kiállítás anyagát mutatja be. A tablókön a korabeli faluképeket idéző fényképanyag mellett a *Körkép* antológiákból válogatott szépirodalmi idézetek szerepelnek, amelyek segítségével a nézőnek a korabeli falusi táj mélyebb értelmezésére nyílik lehetősége.

Kulcsszavak: szocializmus, posztmodern, kockaház, építésztársadalom, falufotó

Bevezetés

A tanulmány célja a Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSZ) Kós Károly termében 2022. november 28. és december 9. között látható *Túl a kockaházakon* című tudományos kiállítás anyagának bemutatása.¹ Az anyag közlése előtt fontosnak tartottam, hogy röviden utaljak a nyolcvanas évek kutatástörténetének általános társadalomtörténeti kérdéseire, illetve a posztmodern építészeti fordulatra. A második gondolati egységben emellett érvelek, hogy vidéken a nyolcvanas éveket nemcsak a rendszerváltás „előestéjeként”, hanem a második kollektivizálási hullám szociológiai kiteljesüléseként is értelmezhetjük. Ezután rátérve a szűkebben vett építészeti kérdésekre, a nyolcvanas évek családi házait a sátozott kockaházakhoz képest definiálja az írás. Központi tézisem, hogy a nyolcvanas évek sajátossága mindenekelőtt a vágyképekben élő nyugathoz való alkalmazkodásban rejlik. Az elméleti kérdések rövid felvázolása után térek rá a kiállítás tulajdonképpeni felépítésére. Az ellentétpárok köré csoportosított témákat a nyolcvanas évekbeli amatőr fotók és a hozzájuk válogatott szépirodalmi idézetek mutatják be, érzékeltetve a nyolcvanas évek faluképeinek, falusi tájainak hangulatát, ellentmondásait. Noha a tanulmány a korszakot a vidéki családi házakon keresztül definiálva „poszt-kocka” periódusról beszél, maga a kiállítás tágabb horizontot kínált, nem csupán a családi házakat, de a faluképek, falusi tájak komplexebb bemutatására törekedett. Az írás mellékleteként közöljük a kiállítási anyagból is közlünk egy bővebb válogatást.

A posztmodern fordulat

A hetvenes-nyolcvanas évek kutatástörténete ma még messze nem rendelkezik olyan kanonizált értelmezési kerettel, mint a szocializmus első két évtizede (Rainer M. 2013; Valuch 2013). A hazai történetírás általában elfogadja a korabeli szociológia, többek között Andorka Rudolf (1982) vagy Utasi Ágnes (1984) által is képviselt tételét, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek esősorban életmódbeli változásokat hoztak. A politikai harcok, általában a társadalom átpolitizáltsága csökkent, helyette előtérbe kerültek az életvitel hétköznapi kérdései: a lakhatás, a szabadidő felhasználás vagy éppen a művészetszociológia (Losonci 1977). A korabeli szociológiára óriási hatást gyakorolt Pierre Bourdieu látásmódja, aki az osztályok közötti harc egy új formáját látta az életmódminták rétegspecifikus jelenségeiben (Róbert 2015: 82). A hetvenes-nyolcvanas évek káderelitje pedig már eléggé biztonságban érezte magát ahhoz, hogy „kritikusan” szemlélje társadalomépítő munkáját. A megadott keretek között megkezdődött a szocialista társadalom belső ellentmondásainak feltárása is (Böhm 2022: 22; Szabari 2020).

Az erősen kontrollált témafelvetések egyike volt a szocialista város- és falukép, amelynek háttérével, főként a lakáskiutalásokkal és az új életformákkal foglalkozott ugyan a

¹ A rendezvény támogatója a Nemzeti Kulturális Alap volt. Közreműködő szervezetek voltak: TérTár – Térformák Társadalomformák Könyvsorozat és Kutatóműhely, Magyar Nemzeti Levéltár, Ormos Imre Alapítvány és a Magyarországi Felfedezése Alapítvány. Kurátor: Tamáska Máté. Grafika: Kovács Mariann. Rendezte: Expats Management.

szociológia (Szelényi és Konrád 1969), de a városképi kérdések megvitatását az építészeknél hagyta. Az építészeti önvizsgálat fordulópontja a paksi tulipános házak körül kialakult polémia. Simon Mariann (2018) rámutatott, hogy ebben a vitában nemcsak Major Máté egyszemélyes építészeti véleményvezér pozíciója ingott meg, de a modern építészet egyeduralma is megszűnt. Magyarországon – egyébiránt a keleti blokk országai közt egyedülálló erővel és lendülettel – tört magának utat a posztmodern (Roters és Szolnoki 2016).

Lehet azonban a nyolcvanas éveknek egy ezzel ellentétes olvasata is, ami időben nem előre, a rendszerváltás irányába mutat, hanem a korábbi évtizedek továbbélő hagyományaira fókuszál, a korábbi hatalmi elitek továbbélésére vagy éppen az életmód kontrollált csatornáira, olyan kis körökben is, mint például a fiatalok életét befolyásoló rockzene (Majtényi, Szabó és Mikó 2019; Csatári 2007). Kibontakozni látszik egy város–vidék ellentét is: a nyitott, majdhogynem „kozmpolita” fővárossal szemben ott vannak a vidéki falvak ezrei, ahol a szocialista mezőgazdaság éppen ekkor élte legstabilabbnak tűnő évtizedét. A közelgő rendszerváltást a kortársak nem láthatták, így számukra a referencia az előző évtizedek erőszakos kollektivizálása volt, amihez képest valóban gyarapodást hoztak a késő kádári évtizedek.

A nyolcvanas évek vidéken

A nyolcvanas éveket a rendszerváltás éles cezúrával zárja le, de kérdés, hogy kezdetei honnan eredeztethetők. A hatvanas évek elejére véget ért a második, az elsőnél semmivel sem puhább, erőszakos kollektivizálás (Ö. Kovács 2006). Az azután következő három évtizedet valamiféle konzolidációként lehet értékelni. Tény, hogy a falusi népesség erőszakos mobilizálásának a programja a hetvenes évekre veszített lendületéből, kialakult egy tartósan tűnő egyensúly a korlátok közé szorított, engedélyezett magánszektor (háztáji gazdaság) és az állami agrárium között (Hollok és Maday 1983). A hetvenes-nyolcvanas évek szociológiai agrárvitái egyenesen „magyar modellről” beszéltek, sokan azt feltételezték, hogy ez a hibrid állapot tartósan fennmaradhat (Kovács 2006: 165). Márkus István (1979) szociográfus Nagykőrösről szóló könyve azonban épp ennek ellenkezőjét bizonyította, azt, hogy a falun maradtak tömegesen kívánnak elszakadni a földműveléstől, és ha ez maguknak nem sikerül, gyerekeiknek már egy „szebb jövőt” szánnak.

Ennek a nyolcvanas, és majd a kilencvenes évekre még inkább jellemző kétgenerációs mobilitási pályának adott rendkívül magas színvonalú irodalmi formát Háy János *A gyerekek* (2007) című regénye. Háy írásában a felfelé törekvő gyerek végül elbukik, sem egyik, sem másik világban nem érzi otthon magát:

A gyerek eljutott az iskolába, hisz reggel oda vezetett a pesti út, zárva volt még a kocsmá, s a kisboltba nem akart beugrani, hogy már reggel azzal induljon a nap, amivel este végződött, azt alkoholizmusnak gondolta, függőségnek, amikor az anyag uralja az akaratot, helyesebben, ő maga az akarat. Felment az első emeletre, az igazgatói irodába, és onnét igazgatott eleveneket és holtakat, holott ez az igazgatás nem az volt, amiről úgy gondolta, a sors neki rendelte (2007: 47).

A kétgenerációs mobilitási stratégia segíthet megérteni a korabeli családi ház-formákat is, amelyek – bár sok tekintetben még mindig paraszti, de legalábbis munkás, szakmunkás tudással épültek – külsejükben már egyértelműen falun túli orientációt mutattak. A folyamat ellentmondása, hogy a szülők a tetőtér-beépítésekkel ezt a mobilitást helyben, a faluban képzelték el. A földszinten lakó öregek és az emeleten berendezkedő, de már ipari, sőt hivatali munkát vállaló fiatalok modellje rendszerint nem valósult meg, hiszen a mobilitás fontos feltétele éppen a városba költözés volt.²

A kétgenerációs családi ház

A sátortetős kockaházak már a hetvenes évektől kezdtek kimenni a divatból. A sokat bírált, a faluképet megbontó kockaházak „korrekciójaként” megjelenő újabb típusok visszahozták ugyan a nyeregtetőt, de semmiképpen nem hozták vissza a hagyományos faluképek ritmusát (Istvánfi 2011). Az új háztípus (illetve házformák sokasága, hiszen a kockaházakoz képest jóval nagyobb a formai változatosság) neve máig bizonytalan. Használatos az alpesi ház, a kétgenerációs vagy emeletes családi ház is. Makovecz Imre találoan „tűzépbarokkról” beszélt.³ A tetőtér-beépítések, majd az emelet megjelenése révén a falvakra jellemző földszintes eltűnőben volt. Megjelentek az erkélyek, előbb csak az oromzat visszahúzásával, de készültek olyan utcával párhuzamos gerincű házak is, amelyek az emelet teljes hosszában erkéllyel rendelkeztek. Ugyancsak újdonság a garázs, amelyet az akkor „legkorszerűbbnek” tartott tervek már a hetvenes években az épülettömbbe integrálnak. Mindez tovább növeli az épület tömegét, falsíkjainak méretét: „Az eredmény a régebbi földszintes házak fölé magasodó – némi túlzással – »lakótorony« lett. Olykor még a templomnál is nagyobb” (Istvánfi 2011: V).

Miközben a falusiak egymásra licitálva növelték házaik méretét, az építészek és az értelmiségiek továbbra is a hagyományos parasztportákat tekintették mércének.⁴ A hetvenes-nyolcvanas évek népművészeti reneszánsza jellemzően felülről induló kezdeményezés volt. Fővárosiak vásároltak vidéki parasztházakat, igyekeztek, ha néhány hétre is, de „hagyományos” módon élni (Harlov-Csörtán 2018). Miként Bartis Attila *A nyugalom* (2001) című regényében nem kevés iróniával fogalmazott:

Akkoriban jöttek divatba a parasztházak a vályogfalukkal, meg a friss levegőjükkel, meg muskátlival díszített szekereikkel az udvaron, a parasztok meg csak nézték, milyen lelkesen

2 Érdekesként megjegyezhető, hogy ez a kétgenerációs ház a kétezres évek városkörnyéki lakáskultúrájában végül megtalálta társadalmi formáját, igaz, némileg más szerkezettel. Manapság nem annyira a fiatal házások lakásaként funkcionál a tetőtér, sokkal inkább a gyerekszobák helyeként, jelezve a családokon belül lezajló individualizációs folyamatokat.

3 A „tűzépbarokk” kifejezés eredete ugyanakkor további kutatásokat igényelne, biztosan csak annyit állíthatunk, hogy a visszaemlékező építészek magánbeszélgetésekben általában Makovecznek tulajdonítják az elnevezést.

4 Változás következett be azonban a „népi” definíciójában. Míg a 20. század közepének kutatói még „megtehetők”, hogy eltűnték az eklektikus díszekkel ellátott parasztházakat, a század végére oly mértékben csökkent az archaikus épületek száma, hogy ez a szemlélet már-már a skanzenek világába szorult vissza. Nem mellékes az sem, hogy a szocializmus évtizedeiben a parasztság építészete az „erkölcsileg jó” tradíciókat, tehát a kizsákmányoltak örökségét testesítette meg.

gyúrják a sarat ezek a pesti értelmiségiek, milyen szakértelemmel tapasztják a bomló búbos kemencét, aggatják tele muskátlival a barnára festett szénásszekeket, és milyen nagy leleménnyel készítenek kerti asztalt a bűdös káposztáshordóból, székecskéket a sajtárokából, olvasólámpát a törött cserépedényekből (2001: 63).

Az idézet értékelteti, hogy vidéken nem sok megértésre talált a régi házak felértékelődése. A vidéki Magyarország láthatóan idegenül kezelte az iránta, egész pontosan a paraszti múltja iránt megnőtt érdeklődést. A falusiak többsége nem tudta, miként kezelje a körükben megjelenő „értelmiségieket” vagy, ahogy általában nevezték a városi idegent: a „pestieket” (Lajos és Szijártó 2021: 47). Nem törődve az „esztétikai” ellenvetésekkel, továbbra is gond nélkül bontották le a régi parasztházakat, hogy helyükbe korszerű családi házak épülhessenek.

A nyolcvanas évek mint „posztkocka-korszak”

Adott tehát egy sajátos város–vidék kettősség. Miközben a városi építészet már a posztmodern korba lépett, a falu nem kívánta betölteni az ebben neki szánt szerepet, nem kívánt valamiféle regionális kultúra hagyatéka lenni. De vajon a „szokásos megkésetttség” típusú értelmezéseken túl, mi lehetett ennek az oka? A válasz valószínűleg abban rejlik, hogy vidéken azért sem lehetett posztmodern, mert már a modern építészet sem létezett. A magyar vidék 20. századi arculatát nem az építészeti korszellem, hanem a praktikum határozta meg. Praktikum alatt nem feltétlenül az építészet technológiai funkcióját kell érteni, sokkal inkább egy társadalmi gyakorlatot, amely figyelembe vette az aktuális társadalmi és politikai elvárásokat, mobilitási lehetőségeket, de ezeket a közvetlen falusi szomszédokra is figyelve, a közösség saját értékrendjén, tudásán belül valósította meg (Wesselényi-Garay 2020, 2021). Ez az egyszerre kifelé és bentre is figyelő tekintet hozta létre a kockaház-korszakot, a maga kettős arculatával, amely egyszerre éltette a paraszti hagyományokat (kalács, szomszédhoz igazodás) és valósított meg drasztikus változást a faluképben. Ráadásul a kockaház kifelé is hibrid formának bizonyult: hivatalosan a „tanácselnök-féle” modern, „szocialista” házként volt értelmezhető, de időben visszatekintve a két világháború közötti kispolgári ideák kései megvalósításaként is. Más kérdés, hogy a véleményformáló értelmiség, élükön az építészekkel, nem tudtak mit kezdeni ezzel a késő-paraszti, utóparaszti mozgalommal (Tóth 2010).

Ha tovább haladunk a kérdés mentén, láthatjuk, hogy nem is a kockaház volt az első, amely az építészek szerint letért a falu hagyományos útjáról. A 20. század első felében épült, utcára beforduló házak, a szecessziós és eklektikus vakolatdíszek, a tisztaszoba intézménye, mind-mind erős kritikákat kapott. Röviden úgy is fogalmazhatunk, hogy a 19. században felgyűjtött anyaghoz képest minden változást torzulásként, az alapelvektől való elfordulásként (rontásként) értelmeztek (Hámori 2004). Nem részletezve a kérdést, csupán a végére koncentrálva: ezt a lassan változó paraszti hagyományt modernizálta hihetetlen sebességgel a második világháború utáni kockaházmozgalom. De ez a modernizáció nem építészeti modernitást, végképp nem valamiféle funkcionalizmust jelentett. Sokkal inkább életmódbeli kérdésekről volt szó. A parasztság „úri” módon kezdett

építkezni, hosszú ház helyett polgári villát, de legalábbis munkáslakást, tisztaszoba helyett nappalit épített. Jól jelzi a mentális változást, hogy a lakásban a szent sarok helyébe egy televízióból, családi fotókból és drága ajándéktárgyakból felépített személyes kiállítás került (S. Nagy 1978).

A népi építészeti eltűnését, elsősre talán meglepő módon, a modernista építészeti fájlaták a leginkább. A modern építészeti ihletforrásként tekintett a népi építészetre, mint egy romlatlan, „ősmodern” jelenségre, amelyben „a forma és a funkció” tökéletes egységet alkot. Más kérdés, hogy a nem építészeti számára a népi építészet és a modern építészet közötti párhuzamok inkább absztrakt képzeletársításoknak tűnhettek, főként a stílus beérért, hatvanas évekbéli korszakában (Simon 2005).⁵ Korábban, közvetlenül a második világháború utáni, a népi építészet formavilágát továbbgondoló „földműves” típusházak ugyan direktbben hordozták népies vonásaikat, de éppen emiatt nem nyerték el a városok felé tekintő építetők tetszését (Tamáska 2013: 13). Éppen az a réteg nem akart népiesen (és egyben a modern építészet szellemében) építkezni, amely pedig „papíron” egyik ihletője volt a modern építészeti mozgalomnak.

A kockaház valójában nem volt modern. Neve kissé megtévesztő, mintha Ligeti Pál vagy Molnár Farkas szellemét idézné, holott erről szó sem volt, sőt, a két említett építész vidéki terveiben éppenséggel a hagyományos hosszúházból indult ki (Zuh és Hausmann 2021). A kockaház elnevezés inkább hangzatos, mint pontos. A kortársak egyébiránt ritkábban is használták, inkább sátorotós (kocka)házzal vagy egyszerűen magánérés családi házzal beszéltek. Az elnevezés később ragadt rá, megkülönböztetésül a régi hosszúházaktól. Nem volt modern funkcionális értelemben, mert ellentétben a népi lakóházzal, nem tudta tökéletesen kiszolgálni a portát. Ha gazdálkodtak még a telken, hiányzott a háznak a parasztháznál megszokott hierarchiája, a tisztaszobától az istállóig, olakig vezető funkcionális és formai lejtés. Nem véletlen, hogy a kockaházak gyakran felbukkanó bővítése a hozzátoldott előszoba, amely némileg enyhítette a gazdálkodó udvar és az urbanizálódó falusi lakásmód közötti feszültséget. A kockaházak már nem simultak bele a paraszti telekhasználat rendjébe, de ugyanúgy idegenül mozogtak a megcélzott életmódminták között is. Ennek legtöbbit idézett példája a vezetékes víz nélküli fürdőszoba, de vannak külső formai félreértések is. Így például a mintaként kezelt polgári villa rendszerint a telek, ritkábban az utca felé néző kisebb-nagyobb terasszal egészült ki. A klasszikus kockaházaknál a terasz általában hiányzott. A paraszti világban szocializálódott nemzedék nem tudta elfogadni, hogy a polgári, városi, úri, tehát „nem paraszti” világ eléréséhez a kerti „semmittevésen” át vezet az út.⁶ A kockaház sokat kritizált ellentmondásainak azonban megvolt a maga oka: a parasztságot már elhagyó, de a modern társadalomba még be nem érkező átmeneti korszak hozta létre. Ebből adódnak hibrid megoldásai, amelyek tökéletesen sem a paraszti, sem a szocialista fogyasztói gondolkodásba nem illeszthetők be.

A késő hetvenes, illetve a nyolcvanas évek vidéki családi házeit mindenekelőtt a kockaházhoz képest érthetjük meg. Nem posztmodern, hanem „posztkocka” korszakról beszélhetünk. A reprezentáció logikája még paraszti: a nagyobb ház nagyobb rangot jelent.

⁵ Pusztán az épületeket szemlélve valóban nehéz megérteni, mi köze lehet például a kecskeméti Homok Szállodának a helyi népi építészethez.

⁶ Érdekes látni, hogy a kétezres évek utáni kockaház-felújítások rendszerint pótolják ezt a „fogyasztói” kertkapcsolatot. A vidék immár a maga természetességben „urizál”, korszerű szóval a „szabadidős” társadalomban él.

A megvalósítás azonban inkább fogyasztói. Miközben a kockaház mintaképét a szomszéd, esetleg a szomszéd falu, a közeli város, a faluban lakó jegyző, tanácselnök, vasutas stb. háza jelentette, a nyolcvanas évek házai már valódi katalógusépületek. Az ötvenes évek óta propagált „falusi-ház” típustervezés széles körben elfogadottá vált. A Tervezés-fejlesztési és Típustervező Intézet fekete-pirosas borítóval fedett mintakatalógusokat tett közzé, ami ugyan a szakmának szól, de a visszaemlékezések szerint az takarékszövetkezeti fiókokban is voltak másolt lapok, amelyekből az építető kiválaszthatta a neki tetsző épületet (Ébert 1977). Mintha csak az egy évszázaddal korábbi Amerikában járnánk, ahol már akkor is céges katalógusok határozták meg a vidék arculatát (Rifkind 1977: 45). Amerika párhuzama persze túlzó, de a „nyugat” és annak vágyott, elképzelt mintái jelen lehettek a döntések mögött. Kertész Imre egyik szereplője egyenesen valamiféle evilági (fogyasztói) mennyországnak látja a nyugatot:

„Sas metafizikus világgépet dolgozott ki magának, amelyből azonban kivonta a metafizikát, merthogy isten helyett a fogyasztói javakban hisz. Eszerint ő mag a siralom völgyében él, ám megnyugvással tölti el, hogy ha eljátszott lehetőségként is, de létezik egy fénylőbb nagyvilág” (Kertész 1998: 110).

Az életmódmagazinok, főként a nyugatról behozott divatlapok hatása ott kísért minden apró részletben. Az „ausztriai” magas alpesi tető múltó divatnak bizonyult ugyan, de a nagy erkély megmaradt. Az „alpesi” fehér-barna színekombináció ugyancsak végigkísérte a nyolcvanas éveket. A belső terekben pedig külföldi popzenészek poszterei, „márkás” sörösdoboz- és konyak-kollekciók jelezték a nyugat szimbolikus jelenlétét. Miközben rendszerszinten továbbra sem volt tanácsos megkérdőjelezni a szocializmus sikerét (Valuch 2013: 25).

A nyolcvanas évek házai tehát élesen elkülönülnek a kockaházaktól, mind formai, mind társadalmi értelemben. Míg utóbbiak a szocialista korszak belső ellentmondásából születtek meg, az újabb családi házak már a nyugatra tekintő „legvidámabb barakk” termékei.⁷ A (kapitalista) nyugatra tekintő szocializmus önmagában is ellentmondásos, de a korszak szinte minden részletében visszaköszönnek az ellentétek. A következőkben bemutatott kiállítás ilyen ellentéteket mutat majd be, amelyek részben az átalakulásból, generációváltásból következnek (például: öregek–fiatalok, kastélyból iskola), részben a nyolcvanas évek realitásain belül értelmezhetők (például: szekérszöregés–motorzúgás, sáros utca–köves út).

A kiállítás koncepciója

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) páratlanul értékes fotóanyagában nagyságrendileg 100.000 darab amatőr felvétel segítségével kaphatunk freskószerű összképet a nyolcvanas évek közepének vidéki Magyarországról.⁸ A fotók készítésének ideológiai célja a

⁷ A vidámság persze relatív, ha mellé tesszük a rendkívül magas öngyilkossági rátát, a születésszám csökkenését, a krónikus mértéket öltő alkoholizmust. Vidámság alatt inkább egy, a „békétáboron” belül érvényes „nyugati” nyitást érdekes érteni.

⁸ Az adatbázis immár interneten is elérhető a Magyar Nemzeti Levéltár honlapján; Falufotó (2023).

„felszabadulás” negyven esztendejének ünneplése lett volna, de valószínűleg már a szervező Hazafias Népfond döntéshozói is tisztában voltak vele, hogy egy ilyen jellegű akció nem alkalmas az önreprezentációra, csak a valóság retusálatlan dokumentálására. Máskülönbén talán már akkor kiállítás készült volna az anyagból, ehelyett azonban időkapszulaként helyezték el az Országos Levéltárban (a mai MNL elődje). Ennek a fotóanyagának egy első válogatása, a *Kockaház* kiállítás 2021-ben a MÉSZ Kós Károly termében került bemutatásra, illetve vele párhuzamosan a megyei levéltárak szerveztek kisebb tárlatokat. 2022 tavaszán a Szentendrei Skanzen is foglalkozott a témával (Tamáska 2021), majd 2022-ben ismét csak a MÉSZ székházban *Túl a kockaházakon: Tüzéparokk faluképek a 80-as évekből* címmel nyílt meg a *Kockaház* kiállítás második része, amelyről az írás további része szól.

Az első és a második kockaház-kiállítás képi forrásanyaga tehát megegyezik ugyan, de kontextusa és célja merőben eltérő. Az első, *Kockaház* című tárlat egy párhuzamosan futó tudományos munka összességésként született meg (Tamáska 2021). Ennek megfelelően a kísérszövegek rövid konklúziókat tartalmaznak a kockaház legkülönfélébb aspektusairól, így az előzményekről, az építés körülményeiről, a kialakuló utcaképekről, tájképekről, a szakmai fogadtatásról, a díszítésekről vagy éppen a kockaházak újrafelfedezéséről. Emellett korabeli idézetek is szerepelnek, hiszen a „kockaház-vita” (a maga korában inkább „családi ház-vitának” hívták) egyaránt foglalkoztatta az építészeket és az értelmiségieket. A kiállítás ily módon összegző, értelmező képet adott.

Merőben más volt a helyzet a nyolcvanas évekkel, ahol sokkal inkább a lehetséges témafelvetések, mintsem az összegzés lehetett a cél. Ezért is esett a választás egy minimális értelmezést adó módszerre: a képek témánkénti csoportosítására, mely témacsoportokat szépirodalmi idézetek tesznek élővé. Mivel a nyolcvanas évek az ellentétek, egymás mellett élő idősíkok korszaka (is) volt, ezért a plakátok ezt a feszültséget idézik meg címekben: *szekérzörgés – motorzúgás, vályogból – emeletre, idősök – fiatalok, kastély – iskola, templom – víztorony* stb. A címekből is látszik, hogy ezúttal nemcsak a lakhatás, hanem a falukép egésze került az érdeklődés homlokterébe. Tehát nemcsak időben vagyunk „túl a kockaházakon”, de a témát tekintve is, hiszen a lakóházakon túlmenően a településeképek, települési tájak egésze került a kiállítás centrumába.

Képek és szövegek

A kiállítás két forrásanyagát a képek és az irodalmi szövegek alkotják. Látni kell azonban, hogy a képanyag és az irodalmi szövegek merőben eltérő valóságreferenciával bírnak. A képek pontos évhez és helyhez kötött, amatőr felvételek, elsősorban forrásértékű dokumentumok, művészi minőség nélkül. Szuggesztív erejüket az eltelt időnek köszönhetik. A maguk korában legtöbbször „semmitmondó” pillanatkép volt csupán. Ritkán sikerült művészileg értékes kompozíciós helyzetet elkapni. Ilyen például a Nagylócon készült fotó, az *Idősök – fiatalok* tabló nyitóképe). Ennek középpontjában egy népviseletben gyalogló idős néni és (talán unokája) látható, akiket felvezet az út kanyarulata, a házak finom bedőlése pedig megmozgatja a statikus látéképet, mintegy antropomorfizálja a lakóépületeket, mintha a házak is együtt mozognának a két főszereplővel. Ugyanezen a tablón egy

klasszikus „zsánerkép” is látható, az iskola udvarán körjátékot játszó gyerekekkel. Hasonló beállításokkal a hatvanas-hetvenes évek professzionális fotóin is találkozhatunk, tehát itt egy művészi beállítás „folklorizációjának” lehetünk tanúi.

A legtöbb képen azonban nem fedezhetünk fel művészi szándékot. Erre csak egy példa a Göllén készült kép, a *Szekérszörgés – motorzúgás* nyitó fotója. Ezen egy középkorú motoros férfi kikertüli a biciklijét toló asszonyt, miközben jókora port ver fel az aszfalt nélküli utcán. Esetlensége ellenére a kép mély benyomást kelt a nézőben. Éppen azért, mert hiányzik a beállítás, a kép – ennyi év távlatából – hitelességet nyer, kordokumentummá válik. Szociológiai olvasata is van a látványnak. A „férfias”, de a nyolcvanas években inkább már avított számítógépes motor és kerékpár falusi együttélése, a korabeli férfi–női szerepekre is utal. A motor (majd az autó) egyébiránt a szépirodalmi szövegekben is gyakran felbukkan. Galgóczi Erzsébet (1973) *Pókháló* című elbeszélésének főhőse, a munkájában kikezdehetetlen, de a magánéleti erkölcsében sebezhető (szeretőt tartó) szövetkezeti elnök is motorral közlekedik. Az elbeszélés kezdő snittjeinek egyikében a motor villanylámpájának fénye bevilágítja a közeli város lakótelepének hajnal előtti sötéttségét.

Galgóczi elbeszélésével (amelyet más kontextusban a kiállítás is idéz) már a második forrásanyag tárgyalásához értünk el. A szövegek alapkorpuszát a *Körkép* antológiák jelentették. Ennek oka, hogy a Magvető Könyvkiadó 1964-ben indult sorozata társadalomtörténeti szempontból maga is a korszak lenyomata. Nemcsak azért, mert irodalmi tükrre a hetvenes-nyolcvanas évek novellatermésének, hanem azért is, mert a szocialista kultúrpolitikára általában is jellemzőek voltak a központosított kanonizációs folyamatok (Pál 2014: 55). A magas példányszámok biztosították a könyvsorozat helyét a magyar könyvespolcokon, majd napjainkban az antikváriumok „olcsó könyvek” osztályán landolva a *Körkép* antológia gyors és kényelmes „hozzáférést” ígér a hetvenes-nyolcvanas évek magyar irodalmához.⁹

Az irodalmi korpusz tehát annyiban hasonlít a képanyaghoz, hogy mindkettő időkapzsula, ugyanakkor a művészeti célú szövegeknél mindez párosul az „időtlenség”, de legalábbis a maradandóság igényével. Kétségtelen, hogy lehetett volna az „itt és most” világhoz közelebb álló szövegekből is válogatni, így például a szociográfia vagy a publicisztika korabeli terméséből. A kiállítás ellentmondásokra épülő koncepciójába azonban jobban illeszkedett az amatőr kép–professzionális szépirodai szöveg között megjelenő feszültség. Nem utolsó sorban a szépirodalmi szövegek művessége és megformáltsága a kiállításnak művészeti értéket kölcsönzött. Másfelől nehézséget jelentett, hogy az irodalmi szövegek időtelensége egyben azt is jelentette, hogy a hetvenes-nyolcvanas években megjelent írások sokszor évtizedekkel korábbi állapotokra utaltak. Így például Tatay Sándor (1990) egy présház építését megidéző szövegében inkább az ötvenes évek még élő paraszti hagyományait eleveníti meg, mintsem a nyolcvanas éveket. Mészöly Miklós (1970) utazása pedig közvetlenül a háború utáni időszak halálos zsidóüldözéséből éledő hónapjainak apróságokból összerakott képmontázsa. Máshol a helyszín teljesen absztrakt, álomszerű, mint Hallama Erzsébet (1990) leírásában. Általában is megfigyelhető, hogy míg a fényképek egyedi

9 A sorozat túlélte a rendszerváltást, de mint a múlt rendszer más meghatározó fórumai például a *Magyarország Felfedezése* sorozat, lassan beleolvadt a címek sokaságát kínáló, de kis példányszámokkal dolgozó könyvkiadási rendszerbe.

dokumentumok, a szépirodalmi idézetek inkább típushelyzetek, amelyek az eredeti szövegtérben sokszor a falvak mindennapjaitól meglehetősen eltérő környezetben jelentek meg. Ács Margit (1984) szereplői egy velencei utazás során döbbennek rá a hazai templomok keltette hatásra, Dobai Péter (1978) írása pedig felcseréli a nyolcvanas évek szokásos szereposztását a józan férj és az italozó feleség szerencsétlenül végződő utazásának portréjában. (Az elbeszélés végén a szippantóba rohannak autójukkal.)

Zárszó

Az adatolt, forrásértékű kép, amely néha (akaratlanul is) művészi koncepcióba sűrűsödik, a társadalmi folyamatokra, ellentétekre utaló főcímek és a szépirodalmi szövegek művészi kvalitást hordozó leírásai alkotják a kiállítás hármaskompozícióját. A megismerési apparátus ezen hármaskompozíciója maga is visszaturkózik a nyolcvanas évek faluképeiről, falusi tájairól alkotott mai elképzeléseinket. Mutatja mindenekelőtt azt az átmeneti viszonyt, miszerint a korszak a ma élő generációk jelentős része számára még jelenkor, személyes emlékekkel teli múltbéli táj, miközben az eltelt közel négy évtized meglehetősen nagy távolság is ahhoz, hogy a történeti folyamatok feltárulkozzanak. A nyolcvanas évek faluképeinek kutatása éppen csak megkezdődött. Egy kiállításnak nem lehetett célja a hiányzó alapvető feladatok felvállalása. Annál inkább célként fogalmazódott meg egy intuitív, rácsodálkozó attitűd. Mivel ebben a felfedezési folyamatban a művészet sokkal szabadabban mozog, talán érthető, hogy a kiállításon a tudományos értelmezést a szépirodalmi szövegek „helyettesítik”. A helyettesítés persze nem azt jelenti, hogy később a tudományos megismerés majd magasabb szintre emelje tudásunkat a világról. Csatlakozva Arnold Hausinger (1978) gondolataihoz, állítható, hogy a társadalomtudomány sokat profitálhatna abból, ha nem csupán a matematikai gondolkodás felé, hanem a művészi értelmezések irányába is egyre szélesebb kapukat nyitna. A nyolcvanas évek tűzépbarokk faluképeiről szóló kiállítás egy ilyen építészet-szociológiai módszertani kísérletként is felfogható.

Hivatkozott irodalom

Források

- Ács Margit (1980): Beavatás. In *Körkép 80. Harmincegy mai magyar elbeszélés*. Kardos György (szerk.). Budapest: Magvető, 11–149.
- Ács Margit (1984): Vendégek a kertben. In *Körkép 84. Huszonnyolc mai magyar elbeszélés*. Kardos György (szerk.). Budapest: Magvető, 15–84.
- Bartis Attila (2001): *Nyugalom*. Budapest: Magvető.
- Dobai Péter (1978): Szippantó. In *Körkép 78. Huszonhárom mai magyar elbeszélés*. Sík Csaba (szerk.). Budapest: Magvető, 259–270.
- Falufotó (2023): *Falufotó – Adatbázisok Online*, Magyar Nemzeti Levéltár. Interneten: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/falufoto> (letöltve: 2023. február 7.).
- Galgóczi Erzsébet (1973): Pókháló. In *Körkép 73. Huszonkét mai magyar elbeszélés*. Sík Csaba (szerk.). Budapest: Magvető, 109–184.

- Galgóczi Erzsébet (1975): Mama öltözködik. In *Körkép 75. Huszonhárom mai magyar elbeszélés*. Sík Csaba (szerk.). Budapest: Magvető, 78–97.
- Hallama Erzsébet (1990): Erőnket meghaladó vállalkozás. In *Körkép 90. Huszonhat mai magyar elbeszélő*. Doboss Gyula (szerk.). Budapest: Magvető, 149–155.
- Háy János (2007): *A gyerek*. Budapest: Európa–Palatinus.
- Kertész Imre (1998): *A kudarc*. Budapest: Magvető.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: A nyári fiú. In *Körkép 70. Huszonkét mai magyar elbeszélés*. Szalontay Mihály (szerk.). Budapest: Magvető, 393–410.
- Mészöly Miklós (1970): Pontos történet, útközben. In *Körkép 70. Huszonkét mai magyar elbeszélés*. Szalontay Mihály (szerk.). Budapest: Magvető, 481–536.
- Mészöly Miklós (1987): Bolond utazás avagy néhány jelentéktelen körülmény részletes ismertetése. In *Körkép 87. Huszonhét mai magyar elbeszélés*. Hegedős Mária (szerk.). Budapest: Magvető, 280–348.
- Tatay Sándor (1990): Nyugtalan szárnyasok. In *Körkép 90. Huszonhat mai magyar elbeszélő*. Doboss Gyula (szerk.). Budapest: Magvető, 468–498.

Szakirodalmi munkák

- Andorka Rudolf (1982): *Társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Böhm Gábor (2022): Az irodalmi szociográfia mint Pusztaszabolcs (vagy Rákosrendező). Kálmán C. György és Szili József emlékének. *Literatura* 48(1): 17–25.
- Csatári Bence (2007): A KISZ könnyűzenei politikája. *Múltunk* 3: 67–103.
- Ébert Ágoston (1976): *Magánlakásépítés ajánlott tervei. Hagyományos családi házak. É-26*. Budapest: Tervezés-fejlesztési és Típustervező Intézet.
- Harlov-Csortán, Melinda (2018): Heritagizing the Countryside in Hungary. *Acta Universitatis Sapientiae and Regional Studies* 13(1): 19–35.
- Hámori Péter (2004): Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a huszadik század első felében. *Századvég* 9(34): 3–23.
- Hauser, Arnold (1978): *A művészettörténet filozófiája*. Budapest: Gondolat.
- Hollos, Marida és Maday, Bela C. (1983): *New Hungarian Peasants: An East-Central European Experience with Collectivization*. New York: Brooklyn College Press.
- Istvánfi Gyula (2011): A magyar falu építészeti hagyománya. *Építészfórum*, 2011.06.14. Interneten: <https://epiteszforum.hu/a-magyar-falu-epiteszeti-hagyomanya-istvanfi-gyula-muegyetemi-professor-ropirata> (letöltve: 2023. február 7.)
- Kovács Teréz (2006): *Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon*. Budapest: MTA nagydoktori disszertáció.
- Lajos Veronika és Szijártó Zsolt (2021): A Káli-medence alakváltozásai 2.0. *Szociológiai Szemle* 32(1): 41–64.
- Losonczi Ágnes (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Majtényi György, Szabó Csaba és Mikó Zsuzsanna (szerk.) (2019): *Kommunista kiskirályok*. Budapest: Libri.
- Márkus István (1979): *Nagykőrös*. Budapest: Szépirodalmi.
- Ó. Kovács József (2009): „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). *Korall* 10(36): 31–54.
- Pál Sándor Attila (2014): „De így is, úgy is, ebbe a korba zárva.” Vázlat a szép versek történetéről, 1964–1991. *Tiszatáj* 68(9): 54–75.
- Rainer M. János (2013): A Kádár-korszak kutatása – közelmúlt és közeljövő. *Korunk* 24(10): 3–13.
- Rifkind, Carole: *Main Street. The Face of Urban America*. New York–Hagerstown–San Francisco–London: Happer and Row.
- Roters, Katharina és Szolnoki József (2016): Tetovált házak, avagy a gulyáskommunizmus ornamentikája. *Századvég* 21(80): 71–92.
- Róbert Péter (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika* 92–93: 77–93.
- S. Nagy Katalin (1978): Lakáskultúra – vizuális kultúra. *Kultúra és közösség* 5: 81–88.
- Simon, Mariann (2018): Historiography of post-war modern architecture in Hungary: Evaluation – research – preservation. *Docomomo Journal* 59(2): 7–11.
- Simon Mariann (2005): Minták és módszerek. *Építés – Építészettudomány* 29(3–4): 347–360.
- Szabari Vera (2020): Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezetete. *Korall* 21(80): 79–100.
- Szelényi Iván és Konrád György (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest: Akadémiai.

- Tamáška Máté (2013): *Falvak az uradalmak helyén. A megszánt nagybirtok telepes községei 1945 után*. Budapest: Martin Opitz.
- Tamáška Máté (2021): *Kockaház. A vidék 20. századi háztípusa. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.
- Tamáška Máté és Szolnoki József (szerk.) (2021): *Kockaház. A huszadik század vidéki háztípusa*. Budapest: Martin Opitz.
- Tóth Zoltán (2010): Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelti középosztály egy munkásháztípusról? *Korall* 11(40): 5–44.
- Utasi Ágnes (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Műhelytanulmány (Rétegződés-modell vizsgálat)*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet.
- Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest: Napvilág.
- Vörös Miklós (1998): Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika* 26: 17–30.
- Wesselényi-Garay Andor (2020): A snassztól a spontánig: A népi építészet új megjelenési formái (1. rész). *Magyar Művészet: A Magyar Művészeti Akadémia elméleti folyóirata* (4): 116–128.
- Wesselényi-Garay Andor (2021): A snassztól a spontánig: A népi építészet új megjelenési formái (2. rész). *Magyar Művészet: a Magyar Művészeti Akadémia elméleti folyóirata* (1): 53–59.
- Zuh Deodáth és Hausmann Cecília (2021): Kocka vagy modern? Történeti-módszertani megjegyzések a „kockaház”-jelenség kutatásához. In *Kockaház. A huszadik század vidéki háztípusa*. Tamáska Máté és Szolnoki József (szerk.). Budapest: Martin Opitz, 67–86.

Tamáška Máté

építészet-szociológus, egyetemi tanár, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola (Vác) tudományos rektorhelyettese. Emellett a Nemzeti Levéltár főlevéltárosa, a „Rendszerváltás vidéken” kutatási projekt szakmai vezetője.

Mellékletek
Válogatás a Túl a kockaházakon – tűzépbarokk faluképek a nyolcavas évekből
című kiállítás anyagából¹⁰

1–2. kép. Öregek, fiatalok



(Nagylóc, Nógrád)

Aminthogy száz közül is kiválasztaná a saját söprűjét, lekvárfőző üstjét, szárítókötelét, füleseit, lazsináját, virágcserepeit: érzelmi viszonyban van a házban, fiókokban, pajtában, udvaron, kis- és nagykertben lehető minden szerves és szervetlen lénnel, készséggel – menyé azzal gyanúsítja, „mama még az esővizét is megismeri” (Galgóczi 1975: 95).

Egy szobája és konyhája van az öregasszonynak, a ház többi traktusát a családjával a fia lakja. Háromszobásnak épült a harmincas években – legnagyobbként az utcában – de menyé szűknek, ügyetlen besosztásúnak ítélte, s mihelyt megmelegedett, a felismerhetetlenségig átalakította; ha az öregember föltámadna, nem találta haza a temetőből. Neki már fürdőszoba kellett, meg huszonötezer forintos motor, mert a faluban nincsen csatornázás. Van vízcsap a menyé konyhájában, a kút mellett, a régi istállóban, ahol most szemet, fűtőolajat tárolnak és tömlik a kacsákat, csak az ő konyhájába nem vezették be (Galgóczi 1975: 89).

¹⁰ Bemutató: Magyar Építőművészek Szövetsége, Kós Károly Terem, 2022. november 28. Közreműködők: Ormos Imre Alapítvány, TérTár könyvsorozat és kutatóműhely, Magyarország Felfedezése Alapítvány, Magyar Nemzeti Levéltár. Rendezte: Tamáska Máté. Támogató: Nemzeti Kulturális Alap.



(Gyomaendrőd, Békés)

3-4. kép. Kastély és iskola



(Nőtincs, Nógrád)



(Gyomaendrőd, Békés)

Innét már csak néhány perc a kúria. Régen félholdas park vette körül, most egy csupasz tér közepén áll. Szép vonalú, tornácos épület. Tusi még emlékszik az egzotikus fákra, bokrokra, állítólag a festő dédapja ültette őket. Java részük a háború alatt pusztult el, sokat a lakosság vágott ki, később a bogárdi bekötőúthoz kapcsoltak hozzá egy részt a parkból, hogy a benzinkútállomás elférjen. Most csak a ház négy sarkánál van egy-egy csemete fenyő, ezt már a községi tanács ültette a múzeum megnyitásakor. A tér nincs lekövezve, csak simára döngölve. Földje majdnem olyan fehér, mint maga az épület. Az ablakokon lehúzott zsalugáter, mindegyik behajtva (Mészöly 1970: 95).

5-7. kép. Szekérzörgés és motorzúgás



(Ladányhalászi, Nógrád)



(Fonó, Somogy)



(Mátramindszent, Nógrád)

...az ilyen kis vidéki állomásokon mindig van egy zug, ahol elbizonytalanodás foghatja el az embert. Többnyire a külső vágányok környéke ez. Néhány lépés, s az utas már zavartalanul bámulhat ki egy tájba, ahol földek kezdődnek, pontosabban, ahol minden kezdet nélkül is folytatódnak, földek és megint földek, függetlenül attól, van-e beléjük vetve valami, van-e ösvény rajtuk. Táj, amelyből az állomás megpróbálja elkeríteni magát. Ez egy furcsa érzés. Leképződik valami, ami sosem volt eltitkolva. Az utas el is bambulhat, mintha az állomás fontoskodásából sokkal fontosabb ürességbe kószolna bele. Csakhogy üresség-e ez? Vagy éppen fordítottja. Ilyenkor támad a gyanú, hogy talán mégsem lehet ártatlanul utazni (Mészöly 1987: 292).

8-9. kép. Szőlőhegyből szabadidő



(Gőlle, Somogy)



(Mihálynyerge, Nógrád)

Kinyitotta a zsalukat. Nem számított a rázuhanó fényre. Leragadt szemhéján keresztül is vakította a nap, porosan égett a hunyt szemében a sötétség. A napfény addigi életében csak mint barnító sugarak forrása szerepelt, esetleg mint mitológiai kötészeti szimbólum. Soha nem találkozott ezzel a sűrű, testes fényvel, az elemi fényvel, igen, a fényvel, amely tulajdonképpen az ötödik elem. Lassanként kezdte megszokni a ragyogást, óvatosan pislogott a teraszra, a kertre. Este észre se vette, hogy az egyik oszlopon dúsan végigömlik egy futórózsabokor. A szirmok vöröse üvegesen áttetsző lett a nekivadult fényben, sőt még a levelek zöldje is felizzott (Ács 1984: 23).

10–11. kép. Templom, víztorony



(Nagylóc, Nógrád)



(Cserepuszta, Gölle része, Somogy)

Az istenhit magasba törő, karcús, törékeny tornyai, még a falusi templomok eget ostromló tornya is, mindenfajta hit és elragadtatás magasba nyújtózása nyúlánk oszlopokon, dombok tetején – ez van Laura és Károly idegzetébe írva. S az alázat, melyet templomok és emlékoszlopok tövében kicsire zsugorodva átéltek, hitetlenségük ellenére, vagy éppen azért: illetéktelenségük miatt (Ács 1980: 32).

12–13. kép. Uradalomból szocialista nagyüzem



(Mezőhegyes, Békés)

A falut átazelőd műút mellett nádtetőű, viharvert épület, a mezőfenei termelőszövetkezet irodája. Udvarán hatalmas gépszín, üvegfalakkal, munkaruhás szerelők zajonganak benne, a gépeket javítják. Látszik, hogy az irodát örökölték, de a körkörülményeket szociális és technikai szempontból kielégítő gépszínt már saját erejükből építették. S ez kicsit a termelőszövetkezeti vezetők gondolatvilágát, mondhatjuk, változó világképét is jellemzi. Új irodaházat építeni fölösleges flanc, de a drága gépek nem rozsdásodhatnak a szabad ég alatt (Galgóczi 1973: 114).



(Karancseszi, Nógrád)

– Mi ugyanis az istálló tervezésével párhuzamosan egy színház tervezésén is dolgozunk. Nemzetgazdasági érdek szempontjából azonban az istállóépítés megelőzi a színházépítést, tehát a színházzal csak mellékesen foglalkozunk. Azért közlöm ezt veled, hogy ha valamelyik nap benézel Irénke munkájába, nehogy véletlenül megkérdézd, hogy minek egy színházba fejőgép. Érted? (Kolozsvári 1970: 403).

14–15. kép. Sáros utca, kövesút



(Kadarkút, Somogy)



(Bánokszentgyörgy, Zala)

Búzatáblák, tengeritáblák, könnyű erdők, benzinkutak, csárdák és stoppoló szerelmesek maradtak el mögöttük. Élvezte az országutat, a sebességet, az alárohanó sűrű beton titokzatos távlatát, amelyben az erőteljes mozgás mintegy folytonosan beleolvadt, élvezte a mély, erőlködés nélküli motorhangot, az abszolút kompressziót és a mellette röpködő loknikat. A fel- és leúszó vidékek, a lomberdők, a távolban megcsillanó vizek, és Magyarország mérhetetlenül és időtelenül kitűzött mérföldkövei: a sárga vagy fehér templomtornyok, a falvak, községek szívében (Dobai 1978: 259, 261).

16–17. kép. Vályogból emeletre



(Berzence, Somogy)

– Ez a hegy kincsesbánya – mondta – Megad mindent, csak sok verejték az ára. Tűzhányó korában úgy megkeverte a hátán a földet, hogy ekkora területen, mint a maguké, mindent meglelhet, amiből felépíthető egy szegény ember háza. Kővet, kavicsot, homokot, agyagot, sárgát, kéket vagy olyan fehérét, hogy meszelni sem kell (Tatay 1990: 480–181).



(Kishartyán, Nógrád)

A házak mind eltérnek egymástól, ahogy bárhol a világon, jól látom, nincs köztük két egyforma, és mégis, valami lehangoló, sőt visszataszító egyformaság uralkodik rajtuk, úgy valahogy, mintha egy értelem és jelentés nélküli betűsor lennének, aminek nem akar vége szakadni. Ezt az émelyítő sivárságot fokozza az utca – ha annak nevezhetem egyáltalán – céltalan tekergőzése, hogy miközben a kövek a talpam alatt, a por meg a vízmosa gödrök állandóak, az utca örökké változik, hol szurodokká keskenyedik, hol meg szétterül, mint egy letaposott legelő (Hallama 1990: 150).

Weiss János

Tájak, ecsetekkel

Radnóti Sándor (2022): *A táj keletkezéstörténete. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”*. Budapest: Atlantisz.

Absztrakt: Jelen tanulmány Radnóti Sándor, tájról és tájábrázolásról szóló könyvének gondolati ívét próbálja felvázolni, három lépésben. (1) Milyen viszonyban áll egymással a táj fogalma és a tájképfestészet? (2) A mimézis fogalmának jelentősége a tájképfestészet számára; a mimézis válsága a modernítésben (Gadamer). (3) Sablonok a tájábrázolásban – útban a giccs fogalma felé. Fordulat a giccs fogalmának esztétikájában? (Adorno és a posztmodern.) Végül egy összefoglaló rövid fejezetben a recenzió a könyv jelentőségét méri fel.

Kulcsszavak: táj, természet, festészet, Georg Simmel, költészet

Georg Simmel ezekkel a szavakkal kezdi a maga 1913-ban megjelent, klasszikus tanulmányát: „Számталanszor járjuk a természetet, és a legkülönbözőbb fokú figyelemmel érzékeljük a fákat és a vizeket, a réteket és a gabonamezőket, a dombokat és házakat, a fényt és a felhőket – de mivel csak az egyes dolgokat látjuk [...], ezért még nem vagyunk tudatában annak, hogy amit látunk, az egy »táj«” (Simmel 1990 [1913]: 99).¹ A táj látásához tehát szükségünk van arra a tudatra, hogy *valóban* egy tájat látunk. Másképp fogalmazva: a táj látása feltételez egy tudati aktust, amely alapvetően a szintézisreemtő képesség által meghatározott. „Tudatunknak rendelkeznie kell egy új egésszel, valamiféle – az egyes elemek fölött álló – egységgel, amely nem kötődik ezen elemek sajátos jelentéséhez, és nem mechanikusan áll össze belőlük – ezt nevezzük tájnak” (Simmel 1990 [1913]: 99). Radnóti Sándor ezt az egységteremtést nem az egyes tudat termékének tekinti,² hanem egy történelmi-kulturális konstrukciót lát benne. Sőt, nemcsak a konkrét tájak, hanem a táj a maga általánosságban is egy konstruktum: mivel „az emberi világ és a természet megkülönböztetése rejlik mögötte [...]” (57). Tulajdonképpen könnyű leírni azokat a *történelmi* körülményeket, amelyek a „táj” fogalmának kialakulásához vezettek: „A tájról alkotott történelmi tudásunk [...] összefügg a magas szintű urbanizálódással, mint ahogy egész történetében jelentős szerepe volt a kisebb és nagyobb városok [...] centripetális és centrifugális hatásának” (60). A „táj” fogalmának kialakulása így az urbanizáció (vagy általánosabban nevezhetjük „modernizációnak” is) fonákja. Ezután kezdődhet csak a fogalmi meghatározás: a táj egy olyan természet (a természetnek egy olyan része), amelyet az emberi világban és e világ *felől* konstruálunk meg. Jean Paultól pedig tudjuk, hogy e konstruáló „munkához” fantáziára van szükség (Paul 1975: 88). Ezt a gondolatot egy kicsit meghosszabbítva mondhatjuk: a táj a fantázia konstruktuma. „A tájat az ember látja, a táj [...] csak akkor létezik, ha az ember szemléli, *létrehozza*” (58–59).³ De ez a dolognak még csak az egyik oldala: a táj nem olvadhat fel *egészen* a fantázia tevékenységében és működésében, mindig megmarad valamiféle „másiknak”, mindig megmarad a természet részének. „Mint látható, a tájat annak a természetnek fogom fel, amely megmarad a Másiknak az emberhez való vonatkozásában, vagy más fogalmazásban a táj az a természet, amelyet hozzánk való viszonyában a Másikként értelmezünk” (58).

I.

Radnóti Sándor egyik legfontosabb tézise, hogy a táj fogalmának „legfőbb tanúja a táképfestészet története” (60). Az első fejezetben három tájképet elemez, amelyek egy közös motívumot ábrázolnak. A három kép: Claude Lorrain: *Öregember a tengerparton* (1667), Caspar David Friedrich: *Tengeri táj (Szerzetes a tengerparton)* (1809), Anselm Kiefer: *Heroikus jelkép III.* (1970–71). „Az a közös bennük, hogy a kép középpontjában egy ember látható a tenger előtt. Ez az alak a kép egészéhez képest kicsiny, s e kicsiny-ségben kifejeződő törékenység nyilvánvaló kontrasztja a vízfelület végtelenségének” (57).

1 A szöveg eredetije: Simmel (1913).

2 Mint még Schelling is: „a tájnak csak a szemlélő számára van realitása” (Schelling 1991: 242).

3 „A táj mint olyan csak szemlélője szemében létezik” – írja August Wilhelm Schlegel (idézi Radnóti az 59. oldal 1. lábjegyzetében).

Egyik kép sem ígéri a természet valamiféle „hűséges” másolatát. Ha az egyáltalán lehetséges. Lessing idejében (a 18. század közepe táján) még nagy kérdés volt, hogy milyen is az igazi tájkép, vagyis mi a tájképfestészet lényege. „Az a festő, aki egy szép tájat [...] ábrázol, többet tesz, mint az, aki pusztán a természetet másolja. Az előbbi maga előtt látja az ős-képet; az utóbbinak előbb meg kell erőltetnie a képzeletét, hogy azt hihesse, hogy maga előtt látja” (Lessing 1855: 86). Mintha a festészet célja itt az „ős-képek” ábrázolása lenne. Azt tudjuk, hogy az „ős-kép” ebben az időben (a *Laokoón* 1766-ban jelent meg) a platóni „idea” szónak a német fordítási kísérlete volt. Természetesen Radnóti Sándor már nem hiszi, hogy a festményeknek „ideákat” kellene ábrázolniuk; és már nem is működik az idea és a látott táj dualizmusa. De egy nagyon fontos szempontból Lessing gondolata itt és most mégis releváns: ez a három kép nem valamilyen tájképet ábrázol, hanem arra a kérdésre keresi a választ, hogy egyáltalán *mi* az, hogy táj, és hogy mit jelent egy tájat ábrázolni. Talán azt mondhatnánk, hogy ezek reflexív tájképek. Vagy talán egy transzcendentális kérdés áll a háttérben: hogyan lehetséges a táj ábrázolása általában? A képeken az ember és a világ (vidék) viszonyának megfogalmazását látjuk egy nagyon általános szinten. És a kérdés tartalmaz egy időbeli-történelmi vonatkozást is, amelyet a legjobban Moses Mendelssohn egyik gondolatából kiindulva lehetne bemutatni. „A természet szépségeinek élvezete – az őket létrehozó mester végtelen tökéletességét tekintve – az elragadtatásig fokozódik. Ezzel szemben milyen hideg lehet egy istentagadó élvezete, akinek meg kell elégednie pusztán maguknak a tárgyaknak a szépségével” (Mendelssohn 1971: 171). Ezek a képek kétségtelenül egy olyan korban születtek, amikor a szépséget (a táj szépségét) már nem tekintették az isteni teremtés kiáradásának.

Már Aquinói Szent Tamás is a „jóságot” és nem a „szépséget” tüntette ki. „Mindannak, amiket Isten alkotott, az isteni jóság a végső célja. A létrehozott dolgok oka tehát az, hogy az isteni jóság szétáradjon a dolgokban. Következésképpen valaki csak akkor ismerhetné meg a teremtett dolgok teljes értelmét, ha ismerné mindazt a jót, ami az isteni bölcsesség rendelése szerint a teremtett dolgokból fakadhat. Ez pedig annyit jelentene, hogy értelmével átfogja az isteni jóságot és az isteni bölcsességet, amire egyetlen teremtett értelem sem képes” (Aquinói 2019: 166). Gondolhatnánk, hogy ez talán átvihető a szépségre is. De most nem erről van szó, hanem inkább arról, amiről Mendelssohn írt: képzeljük el, hogy hogyan tekint a szépségre az, aki istentagadó, vagyis túl van az istenhiten. A három kép azt közvetíti, hogy akkor a szépség maga is meginog, és a kérdésfeltevés már arra fog irányulni, hogy maga a táj és ennek ábrázolása hogyan lehetséges. „Tájnak azt a természeti környezetet nevezzük, amelytől megkülönböztetjük magunkat, amelyről tudjuk, elismerjük, hogy nem az otthonunk, hanem vendégek vagyunk benne, hogy más rendnek engedelmessékedik, mint ami a mi életrendünk. A táj annak a természetnek a képe, amit gyakorlati értelemben nem használunk [...]” (57).

Az Isten által elhagyott világban az otthon is elvész. A három kép sorozatában (a metasztintú ábrázolást tekintve) Caspar David Friedrich festménye képviseli a döntő ugrást: „Ha gondolatmenetünk helyes, akkor Friedrichnek [...] sikerült egy olyan festményt alkotnia, amely a műfaj történetében először számot vet a *semmi* jelenlétével az emberi élet peremfeltételeként” (44 – kiemelés tőlem). A szépség naiv ábrázolásán való átlépés a semmihez vezet, a táj maga a semmivel azonosul: „Hogy ehhez [Friedrich] eljuthasson, ki kellett vezetnie emberét a mindennapi létezés forgatagából a természetbe, a tájba, s ott

el is kellett tüntetnie minden más emberi tevés-vevés nyomait, sőt magát a tájat is *ellentájjá* kellett változtatnia” (45 – kiemelés tőlem). Talán most jön létre az a helyzet, amit Gadamer a képek, a képi ábrázolások „elnémulásának” nevezett. Igaz, hogy Gadamer a csendelethez köti ennek megjelenését, de a tájképre mint párhuzamos jelenségre hivatkozik (17). „Elnémulni [...] nem annyit jelent, hogy nincs mondanivalónk. Ellenkezőleg, az elnémulás a beszéd egy lehetséges módja” (Gadamer 2016). Ezt a fejleményt Gadamer arra vezeti vissza, hogy a modern festészetben zavar állt be, miután a „mimézis” fogalma alapvetően megkérdőjeleződött. „A művészet és a természet [a táj, a vidék] régi klasszikus viszonya [...] már nem áll fenn” (Gadamer 2016). De ha a fenti rekonstrukció legalább nagyjából találkozik Radnóti intencióival, és képviselhető az a hipotézis, hogy Caspar David Friedrich festménye mint egyfajta meta-tájábrázolás a képek elnémulásának egy döntő állomása,⁴ akkor a képek „elnémulása” nem egyszerűen a „mimézis” megingására vezethető vissza, hanem egy bonyolult oksági hálóra: van egy történelmi környezet (az urbanizáció), aztán a metafizikai világ átrendeződése: Isten elhagyja a világot, és végül az ember a semmivel szembesül, a táj pedig *ellentájjá* alakul át.

II.

A könyv legsúlyosabb része az „Abschrift der Natur” című fejezet, amelyben a „mimézis”-fogalom eszmetörténeti dekonstrukcióját követhetjük nyomon. E fejezet legfontosabb szereplői: a romantikusok, Goethe és Schiller – az ő tájra és tájképre vonatkozó nézeteik áttekintését kapjuk.

(1) A romantikáról szóló elemzések középpontjában August Wilhelm Schlegel *A festmények* című könyvének rendkívül invenciózus elemzése áll. (A romantikusok 1798 nyarán szinte zarándokokként érkeztek Drezdába, hogy képeket nézzenek és tanulmányozzanak.) Egy hármás párbeszéd zajlik: Waller, a szerzőnek (az idősebbik Schlegel fivérnek), Reinhold a fiatalabbik Schlegel fivérnek (Friedrichnek), Louise pedig Caroline-nak (aki ekkor August Wilhelm Schlegel felesége) felel meg (lásd: A. W. Schlegel 1996). A szöveg mintha egy sajátos, művelt társalgást adna vissza, amelyet döntően Louise irányít és moderál. „Schlegel írásának fő célja, hogy mintát adjon a nem akadémikus, de filozófiai tárgyú szép beszélgetésnek, művelt társalgásnak” (179). (A szöveg először az *Athenaeum* című folyóiratban jelent meg 1799-ben.) A filozófiai kérdésekről való művelt társalgás ebben az időben – sőt már valamivel korábban – egy populárfilozófiai műfaj volt; de a romantikusok jellegzetessége, hogy tudatosan kísérleteztek az ilyen műfajokkal. „Tehát a »műalkotásokról való csevegésről« beszélhetünk, amely már »korábban kifecsegett« igazságokra támaszkodik. A dialógikus forma egyrészt egyesíti a különböző esztétikai álláspontokat, de másrészt nem lehet maradéktalanul visszavezetni a kora romantikus gondolkodásmódra és a hozzá kapcsolódó vitakultúrára. Ez egy olyan szövegforma, amely a beszélgetéshez hasonlóan a szóbeli dialógus fikcióját teremti meg,

4 „A Friedrich által kidolgozott és alkalmazott háttal álló figura a modern festészet kezdetén megtanított arra, hogy a képen ne a valóságot, hanem egy látásmódot lássunk. De a néző [...], aki azt nézi, amit a képen belüli néző néz, nem lát *semmit*, pontosabban a *semmit* látja” (43 – kiemelések tőlem).

[és mint ilyen] megérdemli a közelebbi vizsgálatot” (Brudnzyńska-Nemec 2011). Sok kérdés merül fel, így a legalapvetőbb az, hogy lehet-e egyáltalán a képekről beszélni, át lehet-e ültetni a rájuk vonatkozó esztétikai tapasztalatot szavakba? De ennél most számunkra fontosabb a tájképekről való beszélgetés: és ami nagyon érdekes, a beszélgetés úgy szól a tájképekről, hogy konkrét alkotásokat tart szem előtt.⁵ Radnóti ehhez megjegyzi: „A 17. század a tájkép legitimálódásának kora [...]” (182). A tájképfestészet már annyira előre nyomult, hogy már az adott korban is többen arról beszéltek, hogy ezek a képek minden más ki fognak szorítani (191). Radnóti Sándor elemzéseinek különös erőssége abból származik, hogy fel tud vázolni egy háttérret. Abban az időben a festmények rangsorolásának (értékelésének) volt egy konvenciója: a legalacsonyabbra becstűlték azokat a képeket, amelyek közvetlenül leképezték valamit, a legmagasabbra pedig azokat helyezték, amelyek valamiképpen szellemi tartalmakat közvetítettek. Eszerint a tájképfestészet valahol lent helyezkedne el. A beszélgetés résztvevői (most kihagyva a különbségeket) azt akarják bizonyítani, hogy a tájképfestészet sem ilyen, illetve hogy a háttérben álló teljes konvencionális hierarchizálás elhibázott. „Ezekben a leírásokban a mimézissel szemben a táj – semmiképpen sem szeszélyesnek vagy ideiglenesnek felfogott – hangulata kerül előtérbe, egy olyan szellemi vagy lelki beállítottság, amely nem valamilyen objektív táj subjektív megfelelője, hanem a természetként, tájként megjelenő emberi állapot” (182).⁶

(2) „Goethe osztozott kora Claude Lorrain iránti elragadtatásában [...], a nagy mesterek között tartotta számon, s gyűjteményébe egy művét meg is szerezte” (206). Sokat írt a festészetről, s ezeket az írásokat nehéz homogenizálni, pontosabban ezt több könyvvel sem lehetne kimeríteni. De a legfontosabb talán az, hogy 1798 és 1800 között kiadott egy képzőművészeti folyóiratot *Propyläen* címmel.⁷ Ennek első tanulmánya a *Laokoón*-szoborról szól, a következő felütéssel: „Az igazi műalkotás, akár csak a természet alkotásai, értelmünk számára mindig végtelen; megbámuljuk, átérezzük, hat ránk, de megismer-nünk lehetetlen, s még inkább az, szavakkal kifejezni a lényegét, érdemét. Amit tehát itt a *Laokoón*ról elmondunk, az semmiképpen sem tart igényt a tárgy kimerítésére; e páratlan műalkotás inkább alkalma, semmint tárgya sorainknak” (Goethe 1985: 325).⁸ Goethe az Eckermannal való beszélgetésben szóba is hozza Lorrain festészetét; de előbb nézzünk egy súlyos elméleti bevezető mondatot: „Die Bilder haben die höchste Wahrheit, aber keine Spur von Wirklichkeit” (Goethe 1909: 74). Azaz: „A képek teljesen igazak, de nyoma sincs bennük a valóságnak” (Eckermann 1989: 469). Egy kicsit túl szabatos a magyar fordítás, de alapvetően azt mondja, hogy a művekben van valami, amit igazságnak nevezhetünk, de nincs bennük valóság, a valósághoz képest egy olyan transzformációt képviselnek, amelynek során a valóság elvész vagy teljesen átalakul. De hogy jelenik meg mindez a tájképek esetében? És Goethe sem általánosságban beszél, hanem egy festőről, egy konkrét festői életműről. „Claude Lorrain fejből s a legapróbb részletekig ismerte a való világot,

5 Louise ebből a célból három tájképet választott ki, mégpedig a következőket: Salvator Rosa: *Erdei táj három filozófussal*; Claude Lorrain: *Tengerparti táj Acisszal és Galatédával* és Jacob Isaackson van Ruisdeal: *A vadászat*.

6 Ezen a ponton eltekintek a mimézis-fogalom kortárs diskurzusának rövid áttekintésétől.

7 A társkiadója Johann Heinrich Meyer volt.

8 Valami hasonlót mond Goethe már a folyóirat beköszöntőjében is: „Az ifjú, ha vonzza a természet és a művészet, azt hiszi, egy eleven törekvéssel behatolhat a legbelsőbb szentélybe; a férfi pedig azt veszi észre, hogy még mindig csak az előcsarnokban tartózkodik” (*Propyläen* 1798: III).

és eszközül használta föl, hogy kifejezze vele szép lelkének világát” (Eckermann 1989: 469). A műalkotásokban lévő igazság (igazságtartalom) tehát nem más, mint a szép lélek kifejeződése. Goethe más helyen ezt az igazságtartalmat az „ős-kép” megjelenítésének tekinti. (Láttuk, hogy ez a gondolat már Lessingnél is megjelent, méghozzá éppen a *Laokoön* kapcsán.) 1826. szeptember elsején írja Johann Heinrich Hose-nak: „Ön, kedves uram, a legnagyobb örömet szerezte nekem az ünnepemre készített festményével, mivel egy felbecsülhetetlen értékű ösképet idézett a szemeim elé, a legsikerültebb módon” (Goethe 1987: 138). De bármelyik értelmezést is vesszük alapul, az biztos, hogy Goethe szemében a festészet, a művészet és a tájképfestészet lényegi vonása a mimézistől való távoldódás. Nagyjából ugyanebben az időben (1827-ben) Goethe írt egy kis dolgozatot Arisztotelész *Poétikájáról* (Goethe 1985a), melyben az olvasható: „Az eposzírás, a tragédiaköltészet, a komédia, a dithürambosz-költészet [...] egészben mind utánzás” (Arisztotelész 2007: 5). És Goethe itt érzékenyen kikerüli az Arisztotelésszel való konfrontálódást. De a goethei gondolat újra megtalálható Schelling művészetfilozófiájában, erről írja Radnóti Sándor: „Schelling Goethével azonos szellemben fejtette ki, hogy a művészetnek először el kell távolodnia a természettől, hogy művészet legyen. Sem a természet utánzása, sem pedig túlszárnyalás nem lehet a program” (212).⁹

(3) Goethe tudta, hogy a tájképnek van egy történelmi vonatkozása; nagyjából és egészében a kialakulása egybeesik a modern világ kibontakozásával. „Ám mégis különös, hogy Goethe szót sem ejt a tájkép antik előzményeiről vagy hiányáról. A hellenisztikus, illetve római tájfestészet legjelentősebb darabjait [...] csak halála után tárták fel” (222).¹⁰ Az általános meggyőződés az volt, hogy a táj iránti érdeklődés, a tájbrázolás kimondottan modern jelenség.¹¹ Akkor jelent meg, amikor az „egységes természetérzés” (lásd: Simmel 1990 [1913]: 101) eltűnt az emberek életéből. Ezt az eltűnést vagy elszakadást nevezi Schiller szentimentálisnak, vagy másképp, ennek eredményeként jön létre egyfajta szentimentalitás. Radnóti Sándor Schiller *A naiv és a szentimentális költészetéről* című tanulmányának nyitó sorait idézi: „Vannak az életünkben pillanatok, amikor egyfajta szeretet és megindultsággal elegy tiszteletet érzünk a [...] tájakban megpillantott természet [...] iránt, és pedig [...] pusztán azért, mert természet” (Schiller 2005: 261). Ha a természetábrázolásnak van egy ilyen kordiagnosztikai funkciója, akkor végleg kiküszöböltük a mimézisnek még a lehetőségét is. A modern természetábrázolásokban a természet iránti vágyódás jut kifejezésre, és így már nem egy objektív külvilág (természet vagy táj) az alapvető, hanem a szubjektum hangulata, vagy talán hangoltsága. A „szentimentalitás” egy érzés volt, amelyből kiindulva meg lehetett tenni az első lépéseket a modernség veszteségeinek számbavétele felé. A tájról szóló diskurzusban Schiller vezet be egy transzcendentálisnak nevezhető fordulatot. A táj helyébe a táj tapasztalata került; az

9 De a műalkotások és a természet „alkotásai” között mégis van egy bizonyos fajta hasonlóság – olvastuk már fent –, mégpedig az, hogy „értelmünk számára mindig végtelenek”. Ezt a szempontot kellene a különbséggel kombinálni – és ez is összekötötte egymással Goethét és Schellinget.

10 És itt jön egy nagyon finom filológiai észrevétel: Goethe csak egyetlen alkalommal hivatkozik a tájképek kapcsán antik előzményekre: Tiziano tájbrázoló képeiről szólva kiemeli Philostratus képletrásainak jelentőségét (lásd: 222).

11 Ezt majd visszatekintve Georg Simmel is meg fogja állapítani: „Gyakran megállapították már, hogy a tulajdonképpeni »természetérzés« csak az újkorban alakult ki. [...] Úgy vélem, primitívebb korszakok vallásainak különösen mély megérzése nyilvánul meg a »természetnek«” (Simmel 1990 [1913]: 100).

objektummal szemben a szubjektum került előtérbe. Joseph von Eichendorff közel ötven évvel később már Klopstock *Messiade* című művének (1748) jellemzésére használja ezt a kifejezést. „Teljesen ellentétben az eposz értelmével és lényegével, itt minden objektív elnyelődött a költő szubjektív érzésében. Nem a hatalmas természetfeletti világ szólal meg itt a költőn keresztül, hanem a költő szólal meg Isten szavaiban, az angyalok énekében is, éppúgy, mint az elkárhozott démonok átkaiban” (Eichendorff 1988: 611). Jean Paul pedig a *Vorschule der Ästhetik* című művében (1804) a „szentimentális” fogalmát inkább keretek közé próbálja szorítani. Szerinte a modern irodalomban nem a „szentimentalitás” a középponti fogalom, hanem a romantika vagy a romantizálás; a szentimentalitás a romantikus lírát jellemzi; a líra a romantika körülményei között válik szentimentálissá – az eposz pedig „fantasztikussá” (Paul 1975: 101).

III.

Már a 19. század elején a természetábrázolás elkezdődött sablonokkal telítődni, mindenféle rutinábrázolások jöttek létre. Erre látszanak utalni Clemens Brentano következő verssorai is:

Rund um mich war die Landschaft wild und öde,
Kein Morgenrot, kein goldner Abendschein,
Kein kühler Wind durch dunkle Wipfel wehte,
Es grüßte mich kein Sänger in dem Hain,
Auch aus dem Tal schallt keines Hirten Flöte (Brentano 1978: 163).¹²

Ezekből a sémákból és sablonokból jön létre az, amit giccsnek nevezünk. Ahogy Thomas Anz írja: „A giccs a nyelvi formulák, a sablonos műfaji minták, a hazug érzelmi klisék és az elhasznált szentimentalizmusok közegében mozog” (Killy 1993: 23). Radnóti Sándor áttekinti a giccs elméletének legfontosabb fejezeteit, majd egy fordulatra mutat rá a giccs értelmezéstörténetében. A giccs kritikája a múlt század 60-as éveiben érte el a maga csúcspontját, és a legjelentősebb teoretikusa Theodor W. Adorno volt. Radnóti az *Esztétikai elmélet* egyik leghíresebb passzusát idézi: „A giccs [...] nem a művészet pusztá mellékterméke [...], hanem ott leselkedik a művészetben arra a minduntalan visszatérő alkalomra várva, hogy előugorhasson belőle. Miközben a giccs elszőkik mindenféle [...] meghatározás elől, addig a nemlétező érzések fikciója és vele együtt ezen érzések semlegesítése tekinthető az egyik legtartósabb ismertetőjegyének” (Adorno 1971: 355).¹³ A giccs nem egyszerűen a magas művészet ellentéte, pusztá „mellékterméke”, hanem a művészet – most mondjuk így – egész intézményrendszerét fenyegeti. De mivel is? Azzal, hogy fiktív módon generál bizonyos érzelmeket, és aztán ezeket semlegesíteni (vagyis kezelni) próbálja. Ez a magas és az autentikus műalkotások felől megfogalmazott elsőprő kritika azonban a 20. század végére átalakult – talán a posztmodern hatására, vagy annak örvén.

¹² Saját nyersfordításomban: „Körülöttem a táj vad és kopár volt, / Semmi reggeli pír, semmi esti ragyogás, / Nem fújt a hűvös szellő, a sötét fák lombjain át, / Nem köszöntött énekes a ligetben, / A völgyből sem hallatszott a pásztor fúvolajátéka.”

¹³ Teller Katalin kéziratosa fordítása.

És most következett a giccs kritikájának kritikája. Ezt úgy jellemezhetnénk, hogy miután kialakult egyfajta giccstudat, létrejött a gicccsel szembeni ironikus beállítottság lehetősége. (A felháborodás helyébe most az irónia lép.) Ez először – és szinte valószínűtlenül korán – Susan Sontag *A campról* című esszéjében (1964) jelenik meg, és aztán Jeff Koons *Ushering in Banality* című 1988-as műve testesíti meg. Ha tehát a schilleri koncepció, pontosabban annak megvalósítása tette lehetővé a giccs létrejöttét,¹⁴ akkor most egy újabb reflexió lépés vezet a gicccsel szembeni ironikus beállítottság kialakulásához.

IV.

Radnóti Sándor tájmonográfiája közel tíz éves munka eredménye, és aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a közelmúltbeli magyar filozófiai irodalom kiemelkedő darabja. Szó van a tájról (a tájélményről) és a tájképfestészetről, de még a tájról szóló irodalomra is kitekintést kapunk. A könyv sikerrel mutatja meg, hogy a táj középpontba helyezésével számos releváns esztétikai probléma egyrészt sikeresen megközelíthető, másrészt sokszor egészen új fénybe is állítható. A könyv legnagyobb érdeme azonban az, hogy sikeresen kapcsolja egymáshoz a kritikus részletek iránti érdeklődését és az esztéta átfogó koncepció kialakítására irányuló törekvéseit. Teljesen egyet értek Szécsényi Endre recenziójának zárósoraival: „Akik [...] a nagy léptékben gondolkodó, de aprólékos részleteket is érzékenyen és éleselméjűen elemző [...] Radnóti Sándort keresik ebben az új könyvében [...], nem fognak csalódni” (Szécsényi 2022: 169).

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (1971): *Ästhetische Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Aquinói Szent Tamás (2019): *Az istenlátásról. Skolasztikus filozófiai szöveggyűjtemény*. In Borbély Gábor és Schmal Dániel (szerk.), Budapest: I:Harmattan, 159–166.
- Arisztotelész / Horatius / Boileau (2007): *Poétikák*. Budapest: Európa.
- Clemens Breantano (1978): *Ausgewählte Gedichte*. In *uő Werke*, 1. kötet. München: Carl Hanser Verlag.
- Brudnzyńska-Nemec, Gabriela (2011): „Das Bild der erfüllten Zeit”. August Wilhelm Schlegels bildende Darstellung in der Kunstbetrachtung. *Athenäum* (21): 175–189. Interneten: <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/6619/brudnzyńska-nemec.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (letöltve: 2023. július 4.).
- Eckermann, Johann Peter (1989): *Beszelgetések Goethével*. Budapest: Európa.
- Eichendorff, Joseph von (1988): *Geschichte der poetischen Literatur Deutschlands*. In *uő Werke*, 3. kötet. Berlin: Deutscher Klassiker Verlag.
- Gadamer, Hans-Georg (2016): *A kép elnémulása*. Interneten: http://epa.oszk.hu/02900/02982/00001/pdf/EPA02982_cirka_2016_1_02.pdf (letöltve: 2023. július 3.).
- Goethe, Johann Wolfgang (1985): *A Laokoón-szobor*. In *uő Irodalmi és művészeti írások*. Budapest: Európa, 325–336.
- Goethe, Johann Wolfgang (1985a): *Tallózás Arisztotelész Poétikájában*. In *uő Irodalmi és művészeti írások*. Budapest: Európa, 247–250.
- Goethe, Johann Wolfgang (1987): *Werke*, IV. részleg, 41. kötet. Weimarer Ausgabe: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Goethe, Johann Wolfgang (1909): *Gespräche*, 7. kötet. Leipzig: Biedermann Verlag.

14 „A giccs genezise összefügg azzal, hogy az egész (természeti-történelmi-társadalmi) emberről leválasztották és idealizálták a természeti embert. Összefügg a »szív« emberének elkülönítésével és abszolutizálásával, s a másfajta emberrel, az »ész« emberével, a társasági és társadalmi emberrel való szembeállításával” (290–291).

- Killy, Walter (szerk.) (1993): *Killy Literaturlexikon*, 14. kötet. Gütersloh/München: Bertelsmann-Lexikon-Verlag.
- Lessing, Gotthold Ephraim (1855): Laokoon. In uő *Werke*, 6. kötet, Leipzig: Göschen'sche Verlagshandlung.
- Mendelssohn, Moses (1971): Betrachtungen über die Quellen und die Verbindungen der schönen Künste und Wissenschaften. In uő *Gesammelte Schriften*, 1. kötet, Berlin: Hildesheim Verlag.
- Paul, Jean (1975): Vorschule der Ästhetik. In uő *Werke*. I. részleg, 5. kötet, Wien: Böhlau Verlag.
- Propyläen (1798): I. évfolyam 1. szám. Tübingen: Cotta Verlag.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1991): *A művészet filozófiája*. Budapest: Akadémiai.
- Schiller, Friedrich (2005): A naiv és a szentimentális költészetről. In uő *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Budapest: Atlantisz, 261–352.
- Schlegel, August Wilhelm (1996): *Die Gemähld. Gespräch*. Dresden: Verlag der Kunst.
- Simmel, Georg (1913): Philosophie der Landschaft. *Georg Simmel Online*. Interneten: <https://socio.ch/sim/verschiedenes/1913/landschaft.htm> (letöltve: 2023. július 4.).
- Simmel, Georg (1990 [1913]): A táj filozófiája. In uő *Venence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*. Budapest: Atlantisz–Medvetánc, 99–110.
- Szécsényi Endre (2022): Radnóti Sándor: A táj keletkezéstörténete. *BUKSZ (ősz–tél)*: 166–169.

Weiss János

filozófus, az MTA doktora, PTE BTK Filozófia Tanszék (Pécs)



Társadalomképek és tagolódás

A kép forrása: Coline Beulin, Unsplash

Harcsa István

Társadalomképek és tagolódás a hosszú idősorok tükrében (1920–2016)

Párhuzamos megközelítések a rétegződéskutatásban

Absztrakt: A társadalmi tagolódásról szóló tanulmány két nagyobb kérdéskörre fókuszál: az egyik a kutatók társadalomképével, illetve azzal foglalkozik, hogy az miként befolyásolja a kapott eredmények értelmezését; a másik a társadalomszerkezet hosszú távú alakulásába beágyazva a középrétegesedés folyamatát próbálja nyomon követni. A kutatói társadalomkép szerepével kapcsolatban azt a tézist fogalmaztuk meg, hogy a szakmai mainstream kutatói által végzett kutatások többnyire az európai centrumban kialakult normatív megközelítésen alapulnak. Ha e nézőpont alapján vizsgáljuk a kelet-közép-európai országok, benne hazánk társadalmi tagolódását, akkor az így kapott „külső tükör” segíti a jobb megértést is. Mindazonáltal hasznos, ha – ezzel párhuzamosan – a kelet-közép-európai modell keretei között is megpróbáljuk értelmezni adatainkat, illetve a trendeket, mert csak így módon kaphatunk kellően objektív képet. A középrétegesedést illetően elmondható, hogy e mögött konjunkturális tényezők is meghúzódtak, amelyek meghatározták a folyamat minőségét. A viszonylag rövid konjunktúraciklusok többnyire csak korlátozott lehetőségeket tudtak nyújtani, ezért az érintettek jelentős része nem tudott felzárkózni a középréteg „organikus” részéhez, így módon a törékeny „konjunkturális” középrétegek soraiban maradtak, vagy még azokból is kiestek.

Kulcsszavak: társadalmi rétegződés, nemzedékek közötti mobilitás, középrétegek, társadalmi egyenlőtlenségek, társadalomkép

Bevezető

Jelen írás a társadalmi tagolódás témakörben az utóbbi két évtizedben napvilágot látott kutatások főbb tanulságait igyekszik értékelni, továbbá alternatív értelmezést kíván adni a folyamatok hosszabb távú alakulásával kapcsolatosan. E törekvés mögött többek között az húzódik meg, hogy e kutatások ellentmondásos eredményeket is napvilágra hoztak, ami elgondolkodtató, és értetődően elveti a lehetséges okok vizsgálatát. Korábbi írásaink már felvillantották azokat a pontokat, amelyek erre hívják fel a figyelmet, ezek közül részben a hazai társadalmi szerkezet zártabbá válását diagnosztizáló tézisre gondolunk, amely adataink szerint nem igazolható (Harcsa 2022a, 2022b), részben az európai mobilitási minták értelmezésével kapcsolatos dilemmákat említjük meg¹ (Bukodi, Paskov és Nolan 2017: 15). A nehezen értelmezhető eredmények kapcsán abban sincs a szakértők között szakmai konszenzus, hogy (Európában) a mobilitási ráták alakulását illetően inkább a konvergenciára, vagy a divergenciára utaló jelek-e a dominánsak.

Ez utóbbival kapcsolatosan hangsúlyozni szeretnénk, hogy a nemzetközi összehasonlítások többnyire a konvergens európai mintákat emelik ki,² illetve ha az eredmények ezt nem igazolják, akkor a „fősodortól” eltérőkre úgy tekintenek, mint amelyek „kilógnak” a sorból.

Előre bocsátjuk, hogy e dilemmák részben azzal hozhatók összefüggésbe, hogy a kutatók jelentős része többnyire a társadalmi fejlődés unilineáris felfogását fogadja el, amely eleve az egységes Európa képét sugallja, amit a társadalomtörténeti kutatások nem támasztottak alá (Szűcs 1981). Ez utóbbi kutatások szerint Európán belül – a fejlődésváltozatok tekintetében – számottevő különbségek vannak az egyes térségek között, így például az európai centrum, illetve a kelet-közép-európai térség között, ami a társadalomszerkezeti kutatások esetében is óhatatlanul felkínálja a párhuzamos megközelítés lehetőségét.

A fentiekkel összefüggésben, tanulmányunk egyik fontos kérdése, hogy a kutató(k) fejében élő társadalomkép miképpen befolyásolhatja a társadalmi tagolódással (és mobilitással) kapcsolatos megközelítéseket, illetve az ezeken alapuló kutatások következtetéseit? Megjegyezzük továbbá, hogy néhány évvel ezelőtt a *Replika* hasábjain már felvetettük ezt a kérdést, akkor elsősorban az elméleti és módszertani vonatkozásokra fókuszáltunk (Harcsa 2016a). A szerzett tapasztalatok alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy empirikus kutatások alapján újra kellene gondolni a társadalmi tagolódással kapcsolatos, számos bizonytalanságot tartalmazó társadalomelméleteket. Jelen írásunk az e célt szolgáló empirikus kutatáson alapul, amely viszont már támaszkodott egy korábbi, ugyancsak e folyóiratban megjelent, sémafejlesztéssel foglalkozó kutatás eredményeire (Harcsa 2021a).

Készült a Fényes Elek Társadalomstatistikai Társaság (FETE), és Hajnal István Kör (HIK) által 2021. október 5-én Andorka Rudolf tiszteletére rendezett műhelykonferenciára. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Lengyel Györgynek és Fényes Hajnalkának, akiktől nagyon értékes tanácsokat és észrevételeket kaptam az anyag első változatához.

1 A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy „... a teljes mobilitási rátákat illetően, az országok közötti különbségekben nincs egyértelmű minta, sem a modernizációval és technológiai fejlettséggel, sem a gazdasági egyenlőtlenségekkel, sem a jóléti állam típusával összefüggésben” (Bukodi, Paskov és Nolan 2017: 15).

2 Hasonló a helyzet a család szerkezeti minták esetében is, tekintve, hogy ezen a téren is – az egy irányba mutató trendek helyett – a konvergens, illetve divergens tendenciák párhuzamos újratermelődését lehetett kimutatni (lásd Harcsa és Monostori 2017).

Tény, hogy a kutatók társadalomképét alapvetően csak a kapott eredmények és következtetések alapján lehet érzékelni, miután viszonylag kevés olyan elemzést találunk, amelyben direkt módon kifejtett a kutató által megfogalmazott társadalomkép.³ Ezt is figyelembe véve, úgy véljük, hogy igen beszédesek a társadalomszerkezetre vonatkozóan körvonalazott „képszerű képzetek” (például „terhes babapiskóta”, „piramis”, „körte” vagy „csepp”).

Némileg más a helyzet a társadalom tagjainak társadalomképére vonatkozó képzetekkel, bár e tekintetben is inkább korlátozott számú kutatásról tudunk, amelyek közül Kolosi Tamás és Pósch Krisztián (2014) vizsgálatát emeljük ki. Az 1999-ben, illetve 2009-ben végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján arra voltak kíváncsiak, hogy a megkérdezettek szubjektív véleménye szerint országukban milyen társadalomszerkezeti modell jellemző.⁴ Kulcskérdésük az volt, hogy vajon a társadalomképekkel kapcsolatos attitűdök tükrözik-e a meglévő egyenlőtlenségeket?⁵ A kapott tanulságos válaszok alapján a szerzők a következő eredményre jutottak: „Kutatásunk is rámutatott arra, hogy a társadalomkép alig-alig korrelál a megkérdezettek objektív társadalmi- és osztályhelyzetével. A társadalomkép alakulása elsősorban az adott ország gazdasági fejlettségével és felzárkózásával függ össze” (Kolosi és Pósch 2014: 155). Ehhez csak annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy ez esetben a kutató társadalomképe csak igen laza kapcsolatban áll a mérés módszerével, illetve a kapott eredmények interpretálásával. Továbbá azt is hangsúlyoznunk kell, hogy – amint azt a kutatások is igazolták – *a társadalom tagjainak aktuális érzékelése igen illékony, ráadásul a képzetekben megjelenő társadalomkép gyakorta független az objektív viszonyoktól.* Mindez nagy óvatosságra int bennünket az ilyen típusú mérési eredmények értelmezésekor.

Tanulmányunk a párhuzamos megközelítés jegyében készült, és ennek következtében egy „párhuzamos történetet” próbál felvázolni. Az utóbbi két évtizedre vonatkozó domináns „alaptörténet” egyik elemét már korábban említettük, nevezetesen a hazai társadalomszerkezet zártabbá válására vonatkozó tézist, amelyhez többek között még hozzátehetjük a fluiditás csökkenését, a középosztályosodás/középrétegesedés folyamatának szerény voltát, valamint ezzel összefüggésben a polgárosodás elakadását.⁶ Úgy véljük, hogy *az e tézisek/minősítések mögött meghúzódó társadalomkép óhatatlanul normatív alapokon nyugszik, amelyben etalonként szerepelnek az európai centrumban végbement fejlődési folyamatok.* Ez a megközelítés egy a lehetségesek közül, relevánsnak tekinthető, hiszen elméleti és módszertani vonatkozásban is a követi a nemzetközi gyakorlatban elfogadott normákat. Mindez szükséges, de nem elégséges az alapvető folyamatok kellően árnyalt bemutatásához. Miért? Elsősorban azért, mert egy egységes Európa-kép jegyében

3 A normatív megközelítést alkalmazó kutatások esetében viszont előfordul, hogy a kutató – többnyire teoretikusokra hivatkozva – felvázolja azt a kívánatos társadalomképet, amelyhez viszonyítva próbálja értelmezni kutatása eredményeit.

4 Az említett nemzetközi kutatás ötféle társadalomszerkezeti modellt kínált fel a megkérdezettek számára. A hazai válaszolók többsége (1999-ben 60,6 %-a, 2009-ben 56,6%-a) úgy ítélte meg, hogy országunkban olyan társadalomszerkezet a jellemző, amelyben egy széles szegény, egy vékony közép- és egy vastagabb gazdag réteg jelenik meg.

5 Itt jegyezzük meg, hogy más kutatókat is foglalkoztatott a fenti kérdés, így például Judith Nieheust (2014).

6 Ezekkel kapcsolatosan nem véletlen, hogy az európai centrumban kialakult normatív megközelítést alkalmazó kutatások a középosztályosodást/középrétegesedést, valamint polgárosulást illetően a folyamatok elakadásáról számolnak be (Huszár és Berger 2020; Szalai 2020).

közelít a tárgyához, amely feltételezi, hogy ezek az alapvető folyamatok döntően konvergens módon zajlanak. A társadalomtörténeti tapasztalat azonban nem igazán igazolja e feltételezést. „Párhuzamos történetünk” bemutatása során erre részletesebben is kitérünk, amelyben *alapvetésként kezeljük Európa társadalomtörténetileg kialakult, strukturális sokféleségét, amelyből az is következik, hogy – a társadalmi és gazdasági folyamatokat illetően – a divergens folyamatok legalább annyira meghatározóak, mint a konvergensek.* E megközelítésben célszerűnek látjuk, hogy az adott „fejlődési változat”, jelen esetben a kelet-közép-európai térség, ezen belül is hazánk strukturális jellemzőit, illetve az azokban bekövetkezett időbeli változásokat önmagához is viszonyítani. Úgy véljük ugyanis, hogy alapvetően a kétféle tükör alapján kaphatunk csak kellően kiegyensúlyozott képet a hazai társadalmi tagolódás, valamint mobilitás trendjeiről.

A tanulmány a következő kulcskérdésekre keresi a választ:

1. *A kutató társadalomképe* miként befolyásolja a társadalmi tagolódás és mobilitás vizsgálatában alkalmazott megközelítést, beleértve a modellek/sémák, tehát az elméleti, módszertani alapok megválasztását?
2. *Miként változott a társadalomszerkezet,* illetve az ez alapján formálódó társadalomkép a hosszú távú idősorok tükrében (1920, 1949, 1983, 2016)?
3. Az utóbbi időszak polarizálódási és a differenciálódási folyamatai miként hatottak a társadalmi tagolódásra? Ennek kapcsán kérdésként merül fel, *vajon az életkörülmények* általam vizsgált elemeit tekintve láthatók-e érdemi hasonlóságok a felső rétegek kedvezőtlenebb helyzetű, valamint az alattuk levő rétegek kedvező helyzetű csoportjai között? E kérdés kapcsán megjegyezzük, hogy a *Replika* hasábjain korábban már sor került az életkörülmények és a társadalmi mobilitás közötti összefüggések bemutatására (Harcza 2021b). Az e kérdésre adott lehetséges választ azért tartjuk nagy fontosságúnak, mert feltételezésünk szerint az empirikus alapokon álló bizonyítékok jelentősen módosíthatják a társadalomszerkezetről kialakított képet.

Párhuzamos társadalomképek, modellek, és azok „következmenyei”

Említettük, hogy a társadalmi tagolódás és mobilitáskutatásokban meghatározónak véljük a kutató(k)ban kialakult társadalomképet, amely már a megismerési folyamatot is befolyásolja. E kép mögött többnyire normatív értékek, képzetek húzódnak meg, amelyek irányítúként vezetnek a kutatót abban, hogy milyen modellt/sémát választ a társadalomszerkezet leképezésére. A leképezési mód, illetve annak eredménye bizonyos „következmenyekkel jár”, nevezetesen, Bourdieu-t idézve, azok befolyásolják „a világ legitim szemléletét”. Miután ezt fontos körülménynek tekintjük, a továbbiakban erre részletesebben is kitérünk.

7 E kérdés megegyezik az Éber Márk Áron által a rétegződéskutatások számára megfogalmazott „kutatási igénynyel” (Éber 2020). Mindez nem véletlen, hiszen a fent említett tanulmányainkban is szerepelt ez a kérdéskör.

A mérőemberek társadalomképe, a megismerési folyamatba beágyazódva

A társadalom tagolódásával kapcsolatos kép/képzet – amely valamilyen módon, többnyire töredezett – kétségtelenül ott lappang a mérőember tudatában. Ezt olyan „belső szűrőnek” is tekinthetjük, amelyet részben a szakmai szocializáció, részben a megélt társadalmi tapasztalat szálai alakítottak ki és fognak össze. E „szűrő” mögött jelenik meg a mérőemberek által közvetített rétegződéskép, amelyet az általuk kialakított modelljeikkel próbálnak közvetíteni. Ez azt jelenti, hogy a kutató, saját társadalomképe és értékei alapján „prekonceptciál” valamilyen normatív társadalmi modellt, amely aztán egyfajta keretet nyújt az általa összegyűjtött empirikus információk értelmezéséhez.

Ennek kapcsán fontos azt is megemlíteni, hogy az ily módon szakmai piacra kerülő rétegződési kép relevanciáját a rendelkezésre álló eljárásokkal csak részlegesen lehet tesztelni.

Párhuzamos társadalomképek, és azok „következményei”

Egy korábbi írásunk részletesebben is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a kutató társadalomképe miként hathat a társadalmi tagolódás vizsgálatában alkalmazott megközelítési módszerek megválasztására, valamint az eredmények alapján levont következtetésekre (Harcza 2016a). Am szélesebb összefüggésekben is vizsgálható e kérdés, mint ahogy azt Bourdieu tette:

A társadalmi világ tárgyai többféleképpen is észlelhetők és leírhatók, mert – akárcsak a természeti világ tárgyai – bizonyos fokig mindig meghatározatlanok és homályos körvonalúak, [...] Ez a játékszerűség, ez a bizonytalanság képezi a világnézetek pluralitásának alapját, amely pluralitás a nézőpontok sokféleségéhez és mindazon szimbolikus hatalmi harcokhoz kapcsolódik, amelyek a világ legitim szemléletének kialakításáért és másokra kényszerítéséért folynak (Bourdieu 2010: 168.).

E kifejtésből most két elemet ragadunk ki, az egyik a világról való észlelések „homályos körvonalaira” hívja fel a figyelmet, amelyet egyúttal a megismerés korlátjának is tekinthetünk.⁸ Ebből óhatatlanul az is következik, hogy a különböző társadalomképpel rendelkező kutatók szinte szükségszerűen más-más módon közelítenek tárgyukhoz, és már ebből adódóan is más-más következtetésre juthatnak. Ezt figyelembe véve, *egyetlen, mégoly tökéletes megközelítés sem állíthatja magáról, hogy – másokhoz képest – relevánsabb módon képezi le a valóságot.* E körülmény egyúttal alapot ad a párhuzamos megközelítések alkalmazására.

A másik a „nézőpontok sokfélesége”, amelyek egymással „harcban” állnak, ily módon megpróbálják „másokra kényszeríteni” „a világ legitim szemléletét”. Tény, hogy a tudomány

⁸ Hipotézisünk szerint a kutató társadalomképe hatással lehet magára a megismerési folyamatra is, ami jelentős mértékben hozzájárulhat a további, tehát „mesterségesen keltett” homályosság előidézéséhez. Nézetünk szerint ez a körülmény is hozzájárul a társadalmi folyamatok terén megfigyelt „romló látásvizonyok” kialakulásához.

világában a kényszerítés többnyire nem jelenik meg nyíltan, azonban más lehet a helyzet bizonyos korábban megfogalmazott, ám időközben kevésbé relevánsnak tűnő paradigmák esetében. Ilyennek tekinthető például a társadalmi mobilitás mérésében és értelmezésében nemzetközileg elfogadott ISA-paradigma, amelyet – a jelek szerint – az időközben bekövetkezett strukturális változások komoly mértékben erodáltak.⁹ Ezért előfordulhat olyan helyzet, hogy a kutató – öntudatlanul, vagy tudatosan – olyan követelménynek próbál megfelelni, amelynek teljesítése inkább távolabb, mintsem közelebb viszi a valóság leképezéséhez. Ha nem ezt teszi, akkor – a domináns szakmai közeg szempontjából – az eljárása nem igazán minősül legitimnek.

Említettük a paradigma erodálódására utaló jeleket, amelyek jelen esetben a társadalmi tagolódásban megfigyelhető polarizálódás és heterogénebbé válás formájában jelentek meg (Harcza 2022a). A társadalmi rétegek ugyanis olyannyira heterogénekké váltak, hogy a közöttük levő különbségek számos esetben kisebbek, mint a rétegen belüliek. E körülmény a mobilitás tartalmának újragondolására ösztönöz, hiszen *a nagycsoportok (rétegek) szintjén mért mobilitás – a polarizálódási és differenciálódási folyamatok eredményeként – elvesztette eredeti jelentését. Miért? Elsősorban azért, mert a sok évtizeddel ezelőtt elfogadott paradigmát követve, azaz a mobilitás mérésére korábban kialakított társadalmi rétegek (vagy azok némileg módosított változata) alapján félrevezető eredményekhez juthatunk, hiszen időközben e rétegek heterogénebbé váltak, és/vagy a korábbiakhoz képest más módon váltak heterogénebbé.*¹⁰

Ugyanakkor előállhat olyan helyzet is, hogy bizonyos módszertani eljárások különbözősége miatt (pl. egymástól eltérő életkori határok, vagy eltérő számú, esetleg eltérő tartalmú társadalmi kategóriák alkalmazása esetén) ugyanarra az időszakra vonatkozóan jelentősen eltérő eredmények jönnek ki. Ilyen esetekben *felmerül a „módszerfüggőség” kérdése, amely viszont további értelmezési problémát vethet fel.*

Osztály- versus rétegződés-szempon t u megközelítés

Az osztály- versus rétegszempon t u megközelítés mint dilemma viszonylag hosszú ideje végig kíséri a társadalmi tagolódással kapcsolatos kutatásokat. Ezúttal csupán azért térünk ki rá, mert ez a dilemma markáns elemét képezi az egyes kutatók társadalomképének. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kutatók többségének álláspontja ebben a kérdésben vagylagos, ami azt jelenti, hogy az egyik vagy másik nézőpon t t al szinte kizárólagos jelleggel azonosulnak.¹¹ *Hangsúlyoznunk kell, hogy távol áll tőlünk a vagylagos megközelítés, alapvetően azért, mert mindkét nézőpon t mögött a tagolódás sajátos arculata húzódik meg, következésképpen csak együttesen képesek kellően árnyalt képet adni a társadalmi szerkezet alakulásáról. Az egyik ugyanis az osztályviszonyokra, a másik a rétegződési*

9 Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a paradigmák jelentős része társadalomtörténeti képződmény, amelyek érvényessége viszonylag korlátozott, hiszen adott társadalmi tér, adott korszakában fennálló feltételek alapján kerültek megfogalmazásra. Ennek következtében szükségessé válhat az adott paradigma „dinamizálása”, tehát az új feltételekhez való igazítása, illetve szélső esetben új paradigma megalkotása.

10 Tény ugyanakkor, hogy az ISA-paradigma korrekt alkalmazása önmagában korábban sem volt képes legitimálni egy adott kutatás relevanciáját, hiszen ez utóbbinak számos további feltétele van.

11 Nem véletlenül hívta fel Bourdieu a kutatói megközelítés, a mérés és a minősítés kizárólagos használata során jelentkező veszélyekre, nevezetesen a „világ legitim” megközelítésére vonatkozó csapdahelyzetre.

jellemzőkre fókuszál. Ebből az is következik, hogy párhuzamos figyelembevételük nem azonos a fogalmi összemosással. Így például azonos relevanciával használható a középosztályosodás, illetve a középrétegesedés terminus.

Normatív társadalomképek, normatív modellek/sémák

Abból indulunk ki, hogy minden társadalomkép normatív, ám az ezek leképezésére kialakított modellekkel némiképp más a helyzet, mert ezek a modellek inkább csak az értelmezés szintjén válnak normatívvá.¹² Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy a társadalmi fejlődés „mikéntjének” jellemzésére, illetve leírására szokásosan használt normatív modell fogalma vajon kellően egyértelmű-e? A kérdést az egyszerűség kedvéért európai viszonylatra szűkítjük, hiszen a világrendszeren belül a társadalmi fejlődés sokféle modellje, modellváltozata alakult ki.

Nézetünk szerint a normatív modell fogalma az európai centrum társadalmában alakult ki, meghatározott társadalom- és kultúrtörténeti előzményekre támaszkodva. Ebből kiindulva nyugat-európai normatív modellnek is tekinthetjük, amely valamilyen mértékben kifejezi e régió társadalmi fejlődésének irányát is. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy – többek között – ne lehetne-e modell alapján értelmezni és minősíteni a kelet-közép-európai régiót, benne az egyes társadalmak tagolódását. A gond csak akkor keletkezik, ha csupán a fenti, tehát a nyugat-európai normatív modell alapján hasonlítjuk össze a különböző régiók társadalmát,¹³ az ilyen egyoldalúság elkerülése érdekében a *kelet-közép-európai modell szellemében is értelmeznünk kell a vizsgált folyamatokat*.

A hazai társadalomszerkezet ábrázolására törekvő kutatók képszerű formában is igyekeztek ábrázolni a kapott eredményeket, amelyek közös jellemzője, hogy – a „terhes babapiskóta” kivételével – a „kétharmados” versus „egyharmados” társadalom képzetét keltették. Az így konstruált kép arra hívja fel a figyelmet, hogy viszonylag kevesen vannak a felső rétegekben, alattuk egy nem túl széles középréteg húzódik meg, és végül a társadalom (közel) kétharmada legalul helyezkedik el. Ez a mintázat komoly mértékben eltér az etalonként kezelt nyugat-európai centrumban jellemzőtől. Az egyes konstrukciókat értelmező magyarázatok azt sugallják, hogy ez a szerkezet az utóbbi időszakban egyre jobban kikristályosodik, amit erősödő trendként jellemeztek. Sőt, az sejlik fel, hogy mindez korábban nem így volt, és miután erre vonatkozóan eddig nem kerültek napvilágra bizonyító erejű adatsorok, ez a sejtetés nem biztos, hogy megáll a lábán. Ezzel a későbbiekben részletesebben is foglalkozunk.

12 Ennek illusztrálására megemlíjtük a Huszár Ákos által megalkotott normatív funkcionális modellt (Huszár 2015), amely a sémát alkotó társadalmi kategóriák szintjén alig különbözik az Andorka-sémától, következésképpen (önmagában) ugyanolyan leíró sémának minősíthető, és csupán az értelmezés szintjén válik normatívvá.

13 A nyugat-európai normatív modell alapján való megközelítésre példaként említhető az OECD *Under Pressure: The Squeezed Middle Class* című kiadványa, amely egyébként nagyon informatív, lényegre törő képet ad a középosztály utóbbi három évtizedbeli helyzetéről. A kötet szerzői a középosztályt mint egyfajta európai „álmom” vágyképét mutatják be, amelyet az újabb generációknak egyre nehezebb elérni. Ez az „álmom” bizonyára jellemző volt a nyugat-európai nemzetek jelentősebb társadalmi csoportjainál, ám a kelet-közép-európai nemzetek esetében ez a helyzet csak a társadalom meglehetősen szűk, polgári köreiben jelent meg. A két régióban nagyon eltérő fázisban és különböző mértékben hódított teret a polgárosodás, ezért a középosztályosodásra vonatkozó „általános képzet” elfedi e folyamat európai léptékben való színességét.

E gondolatmenet alapján amellelt érvelünk, hogy az egyes társadalmak szerkezetét és működését célszerű többféle társadalomkép, illetve modell alapján bemutatni, és különösen igaz ez a kelet-közép-európai társadalmak esetében. Hipotézisünk szerint *a különböző értelmezési keretek (modellek) külön-külön használata felemás képet adhat e térségről, beleértve hazánkat.*

A kutatásban alkalmazott társadalomképről, a fejlődési modellekkel való kapcsolatáról

Tény, hogy jelen írás szerzőjének társadalomképe nem jelenik meg deklarált formában, ezért jogos igény, hogy erről legalább vázlatos kifejtést tegyünk, amit azonban inkább egyfajta önreflexiónak lehet tekinteni. Elmondható, hogy kutatói társadalomképünk nem a különböző társadalomfejlődési ideákra és elméletekre alapozva alakult ki, hanem döntően a társadalomtörténeti tények ismerete alapján, amelynek teljes értékű kifejtése szétfeosztítené az írás kereteit. Ezért értelmezési keretként csak azokat az alapvetéseket próbáljuk felvázolni, amelyekhez a KSH-beli Andorka–Cseh–Szombathy műhelyben való munkálkodásom révén jutottunk el.¹⁴

Alapvetések – értelmezési keretek

- Egy nemzet társadalomképét részben az adott fejlődési modell keretein belüli, részben a más fejlődési modellhez tartozó országcsoportok jellemzőinek figyelembevételével lehet hozzávetőlegesen értelmezni és megjeleníteni. (Kettős reflexióval.) A társadalomkép egyes elemeit pedig alapvetően konkrét társadalmi indikátorok alapján lehet felrajzolni.
- Az ily módon megformált társadalomkép a történeti folyamatokba beágyazottan, sűrítve tartalmazza az adott fejlődési modellhez tartozó nemzet főbb társadalmi és kulturális jellemzőit.

¹⁴ Akkoriban a KSH sajátos „gyűjtő intézmény” volt, hiszen nemcsak Gazdaságkutató Intézete (GKI), valamint Népszégtudományi Kutató Intézete (NKI) volt, hanem Statisztikatörténeti Kutatócsoportja is, amely mögött állt a nagy hagyományokkal rendelkező könyvtár, valamint a levéltár. A teljesség kedvéért érdemes megemlíteni az Ökonometriai Labort is, ahol nemzetközileg is elismert matematikusok és statisztikusok gazdasági és társadalmi modellek készítésével foglalkoztak. Azt lehet tehát mondani, hogy a Keleti Károly által alapított Statisztikai Hivatal Európában egyedülálló kutatási, és kutató háttérrel rendelkezett. Nem véletlen, hogy ebben a miliónban mindig is bizonyos távolságtartással kezelték az egymást követő divatos társadalomelméleteket, illetve magyarázatokat, már csak azért is, mert a hosszú távú idősorok elemzéséhez azok nem igazán tudtak kellő értelmezési kereteket nyújtani. Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy az 1970-ben létrejött Társadalomstatisztikai Főosztály nagyon szoros kapcsolatot alakított ki részben a hivatalon belüli, részben az azon kívüli gazdaság- és társadalomtörténészekkel. Ehhez kellő apopot adott az a körülmény, hogy a Főosztály egyik fontos tématerülete volt a hosszú idősoros társadalmi jelzőszámok kialakítása, valamint azok értelmezése. Ezen belül kiemelkedő jelentőségű volt a társadalmi rétegződés idősorainak összeállítása, amelyhez népszámlálások és más korai mobilitás vizsgálatok adtak alapot. E vizsgálatokba történészek is bekapcsolódtak, majd a kapott eredmények a történészek széles körében kerültek megvitatásra. A hazai adatok értelmezéséhez megkerülhetetlenek voltak az európai társadalmi tagoltságról szóló történeti munkák megismerése, és ezzel összefüggésben már említésre került Szűcs Jenő munkássága. A társadalomtörténeti megközelítés alkalmazása révén nyilvánvalóvá váltak a nemzetközi összehasonlítások korlátai, amelyeket a társadalomkutatók jelentős része figyelmen kívül hagy. E kutatások tapasztalatai alapján fogalmazta meg Andorka Rudolf azt a kitételét, hogy a társadalmi tagolódás hosszú távú idősoraira támaszkodva relevánsabb módon lehet értelmezni a hazai folyamatokat, mint a különböző divatos társadalommagyarázatok és elméletek alapján (Andorka, Harcsa és Kulcsár 1975).

- A történeti tapasztalatok arra utalnak, hogy a társadalmi fejlődés térben és időben nem lineáris irányú, amire már korábban is történt utalás. Ez önmagában is azt jelenti, hogy a nagyrégiókon, például Európán belül egymástól eltérő fejlődési modellek alakultak ki (centrum, félperiféria, periféria), amelyek egy tagolt Európát hoztak létre.
- A félperiféria és a periféria estében – jelentős részben gazdaságvédelmi szempontok miatt – már korábbi századokban szükségszerűen felerősödött az állam központi szerepe, annak összes gazdasági, társadalmi és kulturális következményével együtt. Részben ez adja meg az eltérő fejlődési modellek alapját.
- Sőt, miután a piac által generált, térségek közötti egyenlőtlenségeket döntően csak az erős állam révén lehetett mérsékelni, ezért – az útfüggőség (*path-dependency*) miatt – a félperifériára jellemző fejlődési modell tartóssá vált, és jelentős mértékben meghatározza a társadalmi tagolódást újratermelő mechanizmusokat és folyamatokat is.
- Ez utóbbi körülmény következtében, többek között terjedelmében és minőségét tekintve is, más-más útra terelődött a polgárosodás formálódása. Az európai centrumban nagyobb mértékben a piac hozta létre a polgárság különböző rétegeit, a félperiférián pedig inkább az állam.
- A félperiféria társadalmi tagoltságát vizsgáló kutatóknak dönteni kell, hogy – a mainstream gyakorlatát követve – csak az európai centrumra jellemző megközelítést alkalmazza, amit önkényesen normatívnak tekintenek, holott valamilyen mértékben minden megközelítés normatív. Ám dönthet úgy, hogy kettős megközelítést alkalmaz, nevezetesen, megpróbálja a félperifériára jellemző modell keretei között is értelmezni az idősorokat. Ez utóbbi esetben tehát kettős reflexivitásban jeleníti meg a társadalomkép különböző elemeit.

A „képszerű” ábrázolási formákról

A továbbiakban áttekintjük a „szakmai piacon” jelen levő társadalomképeket, amelyek érthető okokból nem nélkülözik a normativitást. Ez azt jelenti, hogy megkonstruálásuk mögött a társadalmi tagolódásra vonatkozóan bizonyos társadalmi eszmények húzódnak meg. Eme eszmények közös vonása, hogy ideális esetben a társadalom „igazi” tartópillére egy belsőleg ugyan tagolt, ám széles középréteg/osztály lehet, amely felett és alatt ugyan-csak tagolt elit, illetve alsó rétegek helyezkednek el.

E gondolatmenet vezette Kolosi Tamást is, aki – a kései államszocializmus időszakában végzett kutatásai alapján – igazolva látta a társadalom ilyen tagolódását, és ennek képszerű ábrázolása nyomán „terhes babapiskóta”-ként jellemezte a hazai társadalomszerkezetet (Kolosi 2000). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az általa megformált kép(zet) alapvetően nem objektív, hanem szubjektív adatokon alapult, és ez a körülmény komoly korlátot jelent a tényleges, tehát a valós kép szempontjából. A későbbiekben még kitérünk arra, hogy az objektív adatok tükrében mennyiben igazolható az ily módon kialakított társadalomkép.¹⁵ Feltételezve, de meg nem engedve, ha az objektív adatok igazolnák a szerző által

¹⁵ Ezzel kapcsolatosan érdemes megemlíteni Éber Márk Áron (2020) kritikáját, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy Kolosi Tamás utólag, 2000-ben minősítette „terhes babapiskótá”-nak a hazai társadalomszerkezetet, amikor már nem volt jellemző a rendszerváltás előtti „elrendeződés”. Egyébként Éber Márk Áron kritikája értékelte más konstrukciókat is, amikor utalásokat tett azok gyenge pontjaira.

vázolt társadalomképet, akkor az – a társadalomtörténeti előzmények ismeretében – „kukktojás” lenne, mert arra engedne következtetni, hogy „művi” alapon, egy viszonylag rövid időszakra létrejöhetnek a kívánatos, széles alapokon nyugvó középrétegek, ezzel mintegy felrúgva a társadalomtörténeti tapasztalatok szabályszerűségét.

A későbbiekben, miután Kolosi Tamás észlelte, hogy a rendszerváltást követő időszakban felerősödtek a társadalmi egyenlőtlenségek, ezért kutatótársával, Pósch Krisztiánnal új módon képezték le a társadalomszerkezetet, és 2012. évi adatgyűjtésük alapján *piramisként ábrázolták a tagolódás alakzatát* (Kolosi és Pósch 2014). Tény ugyanakkor, hogy ez alkalommal is a válaszadók szubjektív érzete alapján alakították ki a tagolódás mintázatát, ami Róbert Péter kutatása alapján bizonyos mértékig az objektív adatok oldaláról is megerősítést nyert (Róbert 2015). Bár Róbert Péter *körte alakzatra finomította az általa érzékelt társadalmi tagolódást*, ugyanakkor kétségtelen, hogy számos közös vonás fedezhető fel a két típusú alakzatban.

Végül említést kell tennünk az Éber Márk Áron által *cseppszerűnek* minősített alakzatról is. A szerző társadalomtörténeti megközelítést (is) alkalmazó kötetében a következőképpen fogalmazta meg erre vonatkozó tézisét: „A magyar társadalom félperifériális osztályszerkezete – alakját tekintve – így egy felfelé és lefelé széthúzó csepp a tőkés világrendszer tengerében” (Éber 2020: 231). A szerző ehhez azt is hozzáteszi, hogy a múlt század ’70-es és ’80-as éveinek fordulója óta ez a cseppszerű alakzat fokozatosan megnyúlt. Ez esetben inkább a cseppszerű alakzat igazolhatósága a kérdés, és nem az, hogy vajon széthúzott, vagy polarizálódott-e a társadalomszerkezet, ugyanis ez utóbbit már a korábban hivatkozott kutatások kimutatták.

Módszertani megfontolások

Magyarázatra szorul, hogy miért jelennek meg eltérő társadalomképek (képzetek) az egyes tagolódási konstrukciók alapján, amelynek kapcsán részben érintjük a normatív, illetve a leíró jellegű megközelítésből fakadó „hatást”, majd bemutatjuk a társadalmi „nagyszerkezet” képszerű ábrázolására általunk kialakított rétegződésszfát és annak jellemzőit.

Különbségek a normatív, illetve a leíró jellegű megközelítés között

A korábbi, a társadalomszerkezet illusztrálására képszerű formában is megjelenített társadalmi alakzatok alapvetően a normatív megközelítés jegyében kerültek kialakításra. Elmondható, hogy a normatív szemlélet döntően az értelmezés szintjén „kapcsolódik be”,¹⁶ miután az empirikus alapul szolgáló indikátorok jelentős része leíró jellegű.¹⁷ Szemléletét

¹⁶ Megszorításként azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a méréshez szükséges indikátorok kiválasztását többnyire a kutatóban előzetesen prekoncepcióiált társadalomkép vezérli, ennyiben tehát a normativitás ezen a szinten is megjelenik.

¹⁷ Itt említjük meg, hogy lényegében hasonló módszertani megoldást alkalmazott Éber Márk Áron, amikor a rétegződés kutatások eredményeit is felhasználta az általa preferált osztálymodell megalapozásához (Éber 2020).

tekintve, a fentiekől némileg eltérő a leíró jellegű megközelítés, amelynek viszonylag nagy hagyománya van a hazai társadalomstatisztikai gyakorlatban.¹⁸ E megközelítés esetében a leíró jellegű indikátorok használata még inkább domináns, miközben az alkalmazott rétegek kategóriák társadalmi tartalma túlnő a pusztán leírásán. E kategóriák között ugyanis többnyire hierarchikus viszonyok húzódnak meg, beleértve a társadalmi egyenlőtlenségeket is, következésképpen nem tekinthetők pusztán „technicus terminusoknak”. Ebből adódóan az oksági viszonyok számottevő elemeit is magukban hordozzák. A „kívánatos normák” azonban az elemzés szintjén itt is megjelennek, hiszen az életkörülmények különböző területeinek vizsgálatokor szükségszerűen az esélykülönbségek alakulására helyeződik a hangsúly. *A két megközelítés közötti különbséget tekintve elmondható, hogy – az általunk alkalmazott – leíró jellegű szemlélet esetében, egyrészt a leíró jellegű indikátorok dominanciája erőteljesebb korlátot szab az értelmezési lehetőségeknek, másrészt e megközelítés esetében (az értelmezés szintjén) jóval kevesebb szerepet kapnak a normatív szempontok, mint a „klasszikus” normatív megközelítés alkalmazásakor.*

A társadalmi „nagyszerkezet” értelmezése, leképezési formái

A társadalomszerkezet képszerű megjelenítését szolgáló formák/alakzatok valójában a nagyobb társadalmi tömbök leképezését szolgálják, amit egyfajta „nagyszerkezet”-nek¹⁹ is tekinthetünk. Ilyennek minősíthetjük a piramisszerű felépítést is (Kolosi és Pósch 2014), amely az alábbi öt kategórián alapul: elit, felsőközéposztály, középosztály, munkásosztály, depriváltak. E tipizáláshoz csupán annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy – más társadalmi réteghez hasonlóan – a munkásság is nagyon tagolt, különösen a jövedelmi státusz tekintetében.²⁰ Ily módon a fenti klasszifikáció elnagyoltnak tűnik.

A fenti konstrukció logikáját követve azonban, bizonyos mértékig hasonló felépítést lehet kialakítani a rétegszerkezetre vonatkozóan, miután – az egyes társadalmi csoportok összevonásával – ez esetben is felrajzolható egyfajta „nagyszerkezet”. Fontosnak véljük ugyanis bemutatni, hogy az ily módon kialakított rétegződési alakzat vajon hasonlít-e, vagy ellenkezőleg, jelentősen eltér-e a korábban említett mintázatoktól. *Miután a kutatás során nem volt célunk az elitréteg²¹ kimutatása, ezért az odatarozókat a felső középrétegek közé soroltuk,* és rajtuk kívül megkülönböztettük még a közép, alsóközép, valamint az alsó rétegeket is. Ez utóbbiakat – a rendelkezésre álló információktól függően – egy felső, és egy alsó csoportra bontottuk.

18 Ez a megközelítés jellemezte a KSH-beli „Andorka-műhely”, valamint a Ferge Zsuzsa által alkalmazott gyakorlatot.

19 Úgy véljük, hogy a társadalmi tagolódással kapcsolatosan korábban bemutatott konstrukciók megalkotói eleve a nagy társadalmi tömbök jellemzőit, és azok egymáshoz való viszonyát igyekeztek leképezni, amit tömören nagyszerkezetnek is tekinthetünk. Ezek alapvető jellemzői, hogy viszonylag kevés számú kategória kialakításával kívánják bemutatni a társadalomszerkezetet, és eltekintenek a nagy tömbök belső tagolódásának megjelenítésétől. A belső tagolódás kibontásakor viszont már a „finomszerkezet” jellemzői kerülnek előtérbe.

20 A tagoltságot jól jellemzi az a körülmény, hogy 2016-ban a szakmunkások felső jövedelmi harmadának a jövedelme meghaladta az értelmiségiek alsó harmadának a jövedelmét.

21 Más, hasonló *survey* kutatások külön kimutatják az 1–2%-ot kitevő elitet, amely értéket becslés alapján esztünkben ki lehet vonni a felső rétegekből. Erdemi változást ez azonban nem idéz elő a következtetéseinkben.

Rétegződésfa kialakítása a rétegszerkezet ábrázolására

Úgy véltük, hogy a rétegződés képszerű megjelenítése érdekében – a demográfiában alkalmazott korfa mintájára – kialakíthatjuk a rétegződésfát. Ennek nyúlánksága, vagy zömök volta elsősorban attól függ, hogy a leképezésre milyen részletezettségű sémát alkalmazunk. Így például, ha csupán az alapséma, tehát a szokásos foglalkozási státuskategóriák mentén rajzoljuk fel a rétegződésfát, akkor viszonylag zömökebb képet kapunk. Hosszabb távon – az időbeli összehasonlítási korlátok miatt – viszont csak erre van lehetőségünk. Más a helyzet az alapséma többdimenziós változatának az alkalmazásakor, így többek között, amikor a jövedelmi harmadokkal kombinált társadalmi csoportokat kívánjuk rétegződésfa formájában megjeleníteni, mert ez esetben – a kategóriák számának a megnövelése következtében – szükségyszerűen nyúlánkább mintázatot kapunk. E változat kialakítására a KSH 2016. évi rétegződés felvétele alapján nyílik lehetőségünk, és ennek segítségével részletesebben mutathatjuk be a társadalom tagolódását.

Felhasznált adatok, adatállományok, célsokaság

A tanulmány részben a KSH által végzett népszámlálások, valamint rétegződés és mobilitási adatfelvételek korábban közölt eredményein, részben pedig a 2016. évi rétegződésfelvétel adatainak a feldolgozásán alapul. Az előbbieket az egykori Társadalomstatisztikai Főosztályon készülték, az úgynevezett „Andorka-műhelyben”.

Jelen kutatás csak a foglalkoztatott népesség tagolódását mutatja be, tekintve, hogy a munkaerőpiacon kívül levők tömege több vonatkozásban is igen tagolt, ezért sajátos problémakörökre kellene kitérni, amelyek más jellegű információk felhasználását is igénylik.

Társadalmi tagolódás hosszú távon, 1920–2016

E fejezet keretében a következő kulcskérdések kerülnek tárgyalásra:

1. Vajon új vonás-e a társadalomszerkezet utóbbi évtizedekben megfigyelt alakzata, nevezetesen a piramisra, vagy ehhez hasonló képződményre emlékeztető mintázat? E kérdés kapcsán tömören áttekintjük a korábbi korszakokban jellemző rétegszerkezetet, és összevetjük a mai időszakban jellemzővel.
2. Miként hatottak a társadalmi tagolódásra az utóbbi időben a polarizálódási és a differenciálódási folyamatok?

Az utóbbi évszázad trendje, 1920–2016

Az utóbbi évszázadot átölelő, tagolódásra vonatkozó idősorok csábítanak a kezdő, illetve a záró szakaszra jellemző arányszámok összehasonlítására, már csak azért is, mert óriási változásokat lehet kimutatni. A későbbiekben ezért főbb korszakonként is bemutatjuk a

trendeket. Itt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az egyes társadalmi kategóriák tartalmának a változása miatt az összehasonlítást csak komoly korlátok között lehet megtenni.

Az 1920 és 2016 közötti időszakra vonatkozóan a következő változásokat érdemes kiemelni: az értelmiségiek²² aránya mintegy tizenháromszorosára, az egyéb szellemi foglalkozásúaké közel háromszorosára, a munkásság egésze több mint kétszeresére növekedett (lásd, 1. tábla). Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági vállalkozó, önálló²³ részarány huszadára, a mezőgazdasági munkásoké hetedére csökkent. A markáns változások között a nem mezőgazdasági vállalkozók, önállók „kakukktójásnak” minősülnek, hiszen körükben mindkét időpontban 9% körüli hányadot lehet megfigyelni. Csupán érdekességként érdemes megemlíteni, hogy 1890–1920 között is hasonló volt a részarányuk, ami alapján elgondolkodtató a kontinuitás tartóssága.

Az évszázados trend alapján elmondható, hogy 1920-ban egy meglehetősen lapos piramis²⁴ a jellemző, amelynek csúcsa igen vékony, az alja viszont nagyon széles; 2016-ban viszont nyúlánkabb formát mutat, amelynek a teteje jóval kiterjedtebb, és az alja, valamint a közepe között nincs nagy különbség.

1. tábla. A foglalkoztatottak társadalmi összetétele 1920-ban és 2016-ban (%)

Társadalmi kategóriák	1920	2016
Vezető és értelmiségi	8,1	20,1
Egyéb szellemi		17,8
Nem mezőgazdasági vállalkozó, önálló	9,1	9,0
Munkásság összesen	20,5	47,7
Szakmunkás		26,8
Betanított munkás		12,4
Segédmunkás		8,5
Mezőgazdasági vállalkozó, önálló	31,8	1,6
Mezőgazdasági munkás	27,7	3,8
Egyéb	2,8	-
Összesen	100,0	100,0

Forrás: 1920-ra vonatkozóan Andorka, Harcsa és Kulcsár 1975: 19–20, 89. A 2016-ra vonatkozó adatok a KSH 2016. évi rétegződés felvétele alapján, saját számítás.

22 2016-ban az értelmiségi csoporthoz soroltuk a vezetőket, ha őket nem számítjuk, akkor a növekedés tízszeres.

23 1920-ban a mezőgazdasági önállókon belül 14%-ot tettek ki a 20–100 hold közöttiek, 21%-ot a 10–20 holdasok 21%-ot, az 5–10 holdasok 25%-ot, és az 5 hold alattiak 40%-ot (Andorka 1982: 37).

24 1920-ra vonatkozóan nem készítettünk grafikont, tekintve, hogy az egyes rétegek kategóriák csak jóval összevontabb formában állnak rendelkezésre. Ily módon az említett piramis inkább virtuális.

A tagolódás „fejlődéstörténete” 1920 és 2016 között

A társadalmi tagolódás „fejlődéstörténete” szempontjából meghatározónak véljük, hogy az utóbbi évszázadban két olyan mélyreható rendszerváltás²⁵ is végbement, amelyek markáns „rángásokat” idéztek elő a gazdasági, társadalmi és a politikai szerkezetben. E „rángások” következtében viszonylag rövid időszakon belül *bizonyos társadalmi csoportok teljesen, vagy részlegesen felszívódtak*, és helyettük újak jöttek. Így többek között a múlt század '40-es éveinek az elejéig minden hatodik nő háztartási alkalmazott vagy napszamos volt, akiknek zöme az '50-es évek elején már az ipari munkásság sorait gyarapította. Hasonló folyamat zajlott le az '50-es és a '60-as években az egykori birtokos parasztság körében, miután – a korabeli rendszer – a tévesztés révén az „egységes paraszti osztályt” kívánta létrehozni, ezért tömegesen terelte be őket a termelőszövetkezetekbe.²⁶ Az egységesítés formailag sikerült is, hiszen a '60-as évek derekától az önálló gazdáknak csupán egy vékony szelete maradt fenn, miután a korábbi paraszti közép, és alsóközép rétegek felszívódtak a tévesztés parasztság soraiba. Érdeemes megemlíteni továbbá, hogy a kommunista rendszerváltás nyomán – ugyancsak az '50-es és a '60-as években – némileg hasonló módon esett vissza az iparos és kereskedő rétegek részaránya, megszakítva ezzel a korábban kialakult polgárosodási folyamatot. Azt lehet tehát mondani, hogy a meglehetősen gyenge lábakon álló középrétegesedést – a megszakítottságokkal tarkított – szervesen társadalmi fejlődés útja is megnehezítette.²⁷

Előfordult továbbá olyan fejlemény is, hogy az éppen aktuális társadalmi sokk nyomán némely csoportok egyfajta „megalvadt” állapotba kerültek, majd – a számukra kedvező fordulat alkalmával – kisebb-nagyobb mértékben revitalizálódtak. Ez utóbbira példaként említhetjük a legutóbbi rendszerváltás nyomán beindult paraszti polgárosodást (Juhász 1991; Harcsa 1993), amely leginkább a középparaszti származásúak körében volt jellemző.

A fenti példák egyúttal arra is utalnak, hogy – amint azt korábban említettük – a társadalmi tagolódás hosszú távú összehasonlítását csak bizonyos korlátok között lehet elvégezni, hiszen részben az egyes társadalmi kategóriák tartalmának részleges, vagy teljes megváltozása, részben újak keletkezése szükségszerűen vet fel értelmezési problémákat.

A továbbiakban a rendelkezésre álló idősorok alapján – az 1945-ben, illetve 1989-ben bekövetkezett rendszerváltásokhoz igazodva – három korszakra bontva vizsgáljuk a társadalmi tagolódás főbb trendjeit. Valamennyi korszakot két szempont alapján mutatunk be:

25 Ezt azonban nem tekinthetjük hazai sajátosságnak, hiszen ez a fejlődési pálya volt jellemző a kelet-közép-európai térség többi országára is. Mindez jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy – az európai centrumhoz viszonyítva – a konvergencia mellett a divergenciát fenntartó folyamatok is újratermelődjének.

26 A politika által forszírozott egységes paraszti osztály azonban valójában nagyon tagolt volt, mert szinte első hierarchia alakult ki az egyes szakmacsoportok között, amelynek élén – kezdetben – a traktorosok és más munkagépvezetők, valamint a gépszerelők álltak, mögöttük pedig az állattenyésztésben, illetve a növénytermesztésben dolgozó „mezei munkások”. E presztízsrankor mögött az anyagi juttatásokban megnyilvánuló jelentős különbségek húzódtak meg.

27 Mindezt azért kell megemlíteni, mert a kelet-közép-európai társadalomtörténeti fejlemények meglehetősen korlátok közé szorították az „eszményinek” tekintett középosztályosodás/középrétegesedés folyamatát, ami azt jelenti, hogy a térségben jellemző számottevő divergens fejlődés miatt a középosztályosodás/középrétegesedés tartalmilag az európai centrumtól eltérő vonásokat hordoz magában. Ez nem zárja ki azt, hogy bizonyos periódusokban éppen a konvergencia folyamatok voltak dominánsak.

1. A rétegszerkezet alakulásában melyek voltak a legmarkánsabb fejlemények;
2. A „nagyszerkezeten” belül milyen volt a közép-, és alsórétegek egymáshoz viszonyított arányának alakulása. (A felsőrétegek, tehát az elit, bemutatásától eltekintünk, mivel módszertanilag, valamint az adatforrások sajátossága miatt ez eltérő megközelítést igényel, mint amit tanulmányunkban alkalmaztunk.)

Trianontól az „első” rendszerváltásig, 1920–1949

A korábbi kutatások már bemutatták a múlt század eleji Magyarország erőteljes tagolódását (Andorka et al. 1975). Ez alapján elmondható, hogy ebben a korszakban a kelet-közép-európai országok többségéhez hasonlóan Magyarországon is túlsúlyos agrárszerkezet volt jellemző, ám ez hazánkban a nagybirtok, valamint a kisbirtok túlsúlya miatt duális jellegű²⁸ volt; ugyanakkor a többi ágazatban nem ez volt jellemző, miután a nagyvállalatok mellett fenn tudtak maradni a közepes méretűek, továbbá viszonylag kiterjedt volt a kisiparosok, valamint a kiskereskedők rétege is. A kutatások kimutatták, hogy – számos országtól eltérően – a nagyipar inkább fejlesztő hatást gyakorolt a kisiparra, amely abban nyilvánult meg, hogy a kisiparnak kedvező lehetősége volt számos olyan új szakmában (főleg a szolgáltatási ágazatokban) teret hódítani, ahol a kapitalista tömegtermelés nem alakult ki (Hanák, Lackó és Ránki 1971).

A továbbiakban megpróbáljuk bemutatni a korabeli fogalmaknak megfelelő különböző közép, illetve alsó rétegek kiterjedtségét, valamint összetételét. Miután a felsőközép rétegeket csak további pontosító számítások alapján lehet elkülöníteni, ezért – erre az időszakra vonatkozóan – együtt kezeljük őket a középrétegekkel, akiknek egyik részét szellemi foglalkozásúak képezik: részarányuk 8%-ot tett ki, ennél kissé magasabb volt (9%) az önálló iparosok és kereskedők. Az ugyancsak e körbe sorolható 10 hold feletti gazdák hányada pedig 19% körüli volt. A munkásság aránya 15%-ot tett ki, amelynek egy kisebb hányadát a szakmunkások alkották, akiket – megfelelő információk birtokában – az alsóközéprétegekhez lehet sorolni. Az itt megemlített társadalmi csoportok összességében a társadalom 40%-át teheték ki, ami azért is érdekes, mert – mint látni fogjuk – néhány évtizeddel később is közel hasonló tömegarányt lehetett kimutatni (lásd 2. tábla).

Az 1945-ös rendszerváltást követően viszonylag gyorsan átalakult a korábbi rétegszerkezet. Az akkori földosztás egy rövid időre megszüntette az agrárium dualitását, amely azonban a '60-as évek téveszesítése következtében újra visszaállt. Ezzel párhuzamosan átmeneti jelleggel megnövelte a kisbirtokos parasztság (5–10 holdasok) tömegét, ugyanakkor méretét tekintve változatlan maradt a középparasztság (10 hold feletti). (Előbbiek 1949-ben 16–18%-át, utóbbiak 12–13%-át tették ki a foglalkoztatottaknak.) A munkásság részaránya 1920-hoz képest számottevően növekedett, ám ebben inkább a korábbi, háborús időszak iparosítási programja játszott döntő szerepet. Az eltelt közel három évtized alatt a szellemi foglalkozásúak hányada csak a nők körében növekedett (7%-ról 12%-ra). A kisiparos, kiskereskedő réteg részaránya kissé csökkent (9%-ról 8%-ra), ám továbbra is a közép-, és főleg alsóközéprétegek meghatározó részének lehetett őket tekinteni.

²⁸ A duális jelleg azt jelentette, hogy a birtokok méretének a megoszlását tekintve a két szélső pólus volt túlsúlyban, miközben a középső birtokkategóriák alacsony értéket mutattak.

Az 1949-re jellemző rétegszerkezetet alapul véve kimutatható, hogy a felsőközépréteg (vezetők és értelmiségiek) igen vékony szeletet képviselt (2% alatti értékkel) és az alattuk levő, meglehetősen vegyes összetételű középrétegek (önálló iparosok és kereskedők, egyéb szellemi foglalkozásúak, 10 hold feletti önálló gazdák) hányada nem érte el a 30%-ot. Az alsóközép réteget képviselő szakmunkások részaránya pedig alig haladta meg az egytizedet. Azt lehet tehát mondani, hogy a fentiekben felsorolt csoportok együttes részaránya meghaladta a 40%-ot. A társadalom többségét a hasonlóan tagolt alsó rétegek alkották, amelynek felső részébe sorolhatók a 10 hold alatti kis birtokok, valamint a betanított munkások, akik a társadalom mintegy kétötödét, az alsó részhez tartozó segédmunkások, valamint mezőgazdasági munkások egyötödét tették ki (Andorka, Harcsa és Kulcsár 1975).

A fenti említett szerkezeti változásokat is figyelembe véve, a '40-es évek vége két különböző társadalmi korszak némiképp „összecsúsztatott” képét mutatja, amelyben egyre inkább ideiglenes jelleggel szerepeltek a korábbi korszak meghatározó társadalmi alakulatai, miközben az új szerkezet inkább csak csírájában jelent meg. A politikai változások ugyanakkor messze a társadalmiak előtt jártak, így nem hagytak kétséget a felől, hogy a társadalmi tagolódást illetően milyen fejlődési irányra lehet számítani.

2. tábla. A foglalkoztatottak társadalmi csoportok és nemek szerint, 1920, 1949 (Arányok)

Társadalmi csoportok	1920		1949	
	férfi	nő	férfi	nő
Értelmiségi	6,4	6,9	2,2	0,9
Egyéb szellemi			5,2	10,4
Művezető és más közvetlen termelésirányító	2,1	0,1	1,6	0,2
Szellemi foglalkozású összesen	8,5	7,0	9,0	11,5
Önálló iparos, kereskedő	9,6	7,6	8,6	6,6
Szakmunkás	17,0	8,9	13,9	4,5
Betanított munkás			4,7	6,6
Segédmunkás			10,4	16,2
Háztartási alkalmazott	0,4	13,2	-	-
Napszámos	1,0	2,3	-	-
Munkásság összesen	18,4	24,1	29,0	27,3
Mezőgazdasági önálló*	30,2	34,4	45,1	50,7
Mezőgazdasági fizikai munkás	29,0	24,0	8,3	3,9
Mezőgazdaság önálló és mg. fizikai összesen	59,2	58,4	53,4	54,6
Egyéb	4,3	2,6	-	-
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

*1920-ban a mezőgazdasági önállók csoportjában szerepelnek a 100 kat. hold feletti nagy- és középbirtokosok és bérlők, számuk 13 677. Ez utóbbi adat forrása: Andorka – Harcsa – Kulcsár (1975/21)
Forrás: Andorka 1982: 35, 40.²⁹

29 Megjegyzés: 1920-ban a mezőgazdasági önállók csoportjában szerepelnek a 100 kataszteri hold feletti nagy- és középbirtokosok és bérlők, számuk 13 677. Ez utóbbi adat forrása: Andorka, Harcsa és Kulcsár (1975: 21).

Tény, hogy a több mint négy évtizedet átfogó időszakon belül több, egymástól viszonylag jól elkülöníthető szakaszt lehet megkülönböztetni, így az 1949–1963, 1963–1983,³⁰ majd 1983–1992 közötti periódust. E periódusok részben követik a politikátörténet által is felvázolt szakaszolást, ám alapvetően a rendelkezésre álló adatforrások jelölték ki a fenti tagolást.

Elmondható, hogy a '40-es évek végén hatalomba kerülők viszonylag gyorsan bevéltették rendszerváltó elképzeléseiket, mert a '60-as évek elejére csak nyomokban maradtak meg a korábbi középrétegek, nevezetesen az önálló iparosok és kereskedők, illetve gazdák. Ezzel párhuzamosan 1949–1963 között a foglalkoztatottakon belül mintegy megduplázódott a szellemi foglalkozásúak hányada (10%-ról 19%-ra), megugrott a munkásság, (29%-ról 47%-ra), valamint a mezőgazdasági munkások és téveszparasztok részaránya (7%-ról 30%-ra) (Andorka 1982: 40). Mindezek eredményeként *mindkét időpontban 40% körüli volt a középrétegek³¹ aránya, azonban a belső összetételük markáns módon megváltozott*. A régi középrétegek helyére – akik relatíve függetlenek voltak az államtól – újak léptek, akik kizárólag a szellemi foglalkozásúak köréből kerültek ki, ők viszont az államtól függő középrétegek sorait gyarapították. E lépéssel tehát elindult a középrétegek felülről, állami „fennhatóság” alatti bővítése, amely önmagában ugyan nem tekinthető kelet-közép-európai sajátosságnak, azonban méretét tekintve messze meghaladta az európai centrumban jellemző folyamatot. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy – a társadalm szerkezet fejlődését tekintve – még inkább kinyílt az olló a két régió között.

1963 és 1983 között folytatódott a szellemi foglalkozásúak térhódítása, a férfiak körében a 16%-ról 23%-ra, a nőknél 25%-ról 37%-ra nőtt, ami azt is jelzi, hogy a nők esetében dinamikusabb fejlődés következett be.³² Ennek „ellenpárjaként” viszont a szakmunkások csoportjában a férfiak körében mutatkozott intenzívebb növekedés 23%-ról 38%-ra, miközben a nőknél 8%, illetve 11% volt a megfelelő érték. E növekedés forrását főként a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak jelentették, ahol emiatt a fogyás rohamos mértékű volt. (A keresőkön belüli arányuk 32%-ról 12%-ra csökkent [Harcza 2022a]).

Fontos fejleményként említhetjük, hogy a '80-as évek elejére kiteljesedett a gazdaság megkettőződése, különösen a mezőgazdaságban, ahol a nagyüzemek mellett egyre jobban megerősödtek a második gazdaság meghatározó részét alkotó kisgazdaságok.³³ E jelenség kapcsán *a korábbi időszakokban jellemző dualitás visszatéréséről beszélhetünk*, hiszen – a múlt század '50-es éveinek a közepétől, a '70-es évek elejéig terjedő periódus kivételével – a hazai agráriumban a duális szerkezet volt uralkodó. E folyamatban kiemelkedő szerepet játszott a hazai „mezőgazdasági csoda”, ami alatt a mezőgazdaság hatékonysága, ezen belül is elsősorban a hozamok ugrásszerű növekedése viszonylagos

³⁰ A grafikonban az 1984. évi adatok szerepelnek, tekintve, hogy 1983-ra vonatkozóan csak nemek szerinti bontásban álltak rendelkezésre az adatok.

³¹ A középrétegek közé sorolhatók a szellemi foglalkozásúak, az önálló iparosok, kereskedők, a 10 hold feletti gazdák, valamint a szakmunkások.

³² Ez esetben az adatok a keresők egészére vonatkoznak.

³³ A mezőgazdasági kistermelés kiterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az e szektorba befektetett munkaidő 1986-ban több mint 3 milliárd munkaórát tett ki. Ezzel párhuzamosan a főfoglalkozású munkára fordított idő 8,2 milliárd óra volt, ami azt jelenti, hogy a mezőgazdasági kistermelésre fordított időalap több egynegyede volt a főfoglalkozásban eltöltött időnek (Harcza és Sebők 2001: 30).

„aranykort” hozott a mezőgazdasági kistermelésben érintettek számára (Harcsa, Kovács és Szelényi 1998). Jelentős mértékben a *kisgazdaságokban megtermelt forrásokból épültek fel vidéki családi házak százazzei, és ez a szektor általában véve is meghatározó módon járult hozzá az érintettek életszínvonalának növeléséhez, és ezen keresztül a középrétegesedés folyamatához*. Ezt a folyamatot azonban a pusztá rétegződési adatok nem tudják tükrözni, ami azért lenne fontos, mert az alsó társadalmi csoportok (betanított, és segédmunkások, valamint mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak) jelentős részét a kistermelésben való részvétel „kiemelte” az alsórétegekből az alsóközéprétegebe.³⁴

A következő évtizedben, 1983 és 1992 között a *társadalomszerkezet konzerválódására utaló jelek figyelhetők meg*, hiszen a szellemi foglalkozásúak, valamint a munkásság egészében, ezen belül is a szakmunkásság körében megmaradtak a korábbi időszakban „beállt” arányok, és csupán kisebb mérvű változások következtek be. Így például a vállalkozók és önállók csoportjai ekkor már elmozdultak a korábbi fejlődési „holtpontról”, a férfiaknál 2%-ról 5%-ra, a nőknél 1%-ról 3%-ra, ám már ez a lépés is az „újrapolgárosodás” reményét vetítette előre. A későbbi fejlemények azonban csalódást hoztak, mert a folyamat nem az európai centrumban kialakult gyakorlat mentén haladt, tekintve, hogy nem az államtól független, hanem az attól – közvetve, vagy közvetlenül – függő rétegek gyarapodása következett be. Ezzel összefüggésben megemlíthető, hogy Szalai Júlia az elmaradt polgárosodás okán előálló csalódásról és ennek okairól nagyon részletes képet adott legutóbbi kötetében (Szalai 2020).

Visszatérve a *konzerválódásra utaló jelekre elmondható, hogy azok csak kisebb részben kapcsolatosak az uralkodó szisztéma hanyatlásával*. Inkább arról van szó, hogy számos társadalmi csoportban plafon közeli helyzet alakult ki, azaz létszámuk, pontosabban foglalkoztatottakon belüli részarányuk nem, vagy csak alig módosul. Ennek oka az, hogy a társadalmi munkamegosztás rendszere egyre inkább olyan stádiumba került, amikor a nagyobb foglalkozási csoportok egymáshoz viszonyított aránya nem mozdul el számottevő mértékben, következésképpen a „nagyszerkezet” kezd beállni.

1992-re e fejleményekkel együtt is a középrétegek jelentős bővülése figyelhető meg, hiszen a férfiak körében 66% sorolható ide, akiknek több mint felét (36%-át) a szakmunkások alkották, ők a jövedelmi helyzet alapján az alsóközép réteghez tartoztak. A nők körében 55% a megfelelő érték, közülük 14%-ot tettek ki a szakmunkások. Az előbbiekből következik, hogy a férfiaknál 34%, a nőknél 45% volt az alsó rétegekbe tartozók hányada (Harcsa 2022a). Kétségtelen, hogy a fenti becslés a további kutatások során pontosításra szorul.

Itt említjük meg, hogy számos olyan megközelítés (séma) van, amelyben a munkásság egészét az alsó osztályokba sorolják, beleértve tehát a szakmunkásokat is. Ezeket a sémákat többnyire a nemzetközi összehasonlítás céljára alakították ki. Az ily módon kialakított sémaváltozatot alkalmazta Lengyel György és Róbert Péter is, amikor a középosztály rendszerváltás körüli kiterjedtségét és jellemzőit vizsgálták, hat posztoszocialista országban. Kimutatták, hogy 1993-ban a középosztályok, illetve az alsó osztályok azonos részarányt képviseltek a hazai társadalmon belül (Lengyel és Róbert 2000, 2003).

³⁴ Ezt a „kiemelkedést” azonban csak azon rétegződési felvételek alapján lehet kimutatni, amelyek az életkörülményekre vonatkozóan is tartalmaznak megfelelő információkat. Ilyen például a KSH 1986: 87. évi időmérleg és életmód adatgyűjtése.

Úgy véljük azonban, hogy a kelet-közép-európai térségben ez a kép elnagyolt, elsősorban azért, mert a szakmunkások a korábbi időszakokban is a munkásság elitjéhez³⁵ tartoztak, és ebbeli minőségükben az alsó középrétegekhez. Részben ebből adódóan az általunk végzett számítások, hozzájuk viszonyítva magasabbnak mutatják a középrétegek részarányát.³⁶

A kapitalista rendszerváltás időszaka, 1989–2016

A rendszerváltást követő időszakot csupán röviden tekintjük át, a ma jellemző viszonyokkal a következő, önálló fejezetben foglalkozunk. Elmondható, hogy a '90-es évek eleje az átmenetiség tekintetében bizonyos mértékig hasonló volt a '40-es évek végi állapotokhoz, amennyiben magán hordozta a korábbi időszak jellemzőit, ugyanakkor felvillantotta a kibontakozó jövő irányát is. Ez utóbbit alapvetően a vállalkozói rétegeknek a 2000-es évek elejéig tartó kiterjedése jelentette, amikor is – a nem mezőgazdasági vállalkozók csoportjában – a férfiak körében 11%-os, a nőknél 8%-os értéket lehetett megfigyelni. Mindez, némi időközi visszaesést követően, 2016-ban is jellemző volt. A mezőgazdasági önállók és vállalkozók esetében, a férfiak körében a foglalkoztatottakon belüli arány nem érte el a 3%-ot, a nőknél pedig a megfelelő érték 1% volt mindkét időszakban. Ezzel kapcsolatosan hangsúlyoznunk kell, hogy *a társadalmi csoportokra jellemző plafonok kialakulásában meghatározó szerepet játszott a vállalkozó, önálló rétegek gyarapodása, majd részarányuk stabilizálódása* is. A tények ugyanis azt mutatják, hogy – 2001 és 2016 között – változatlan maradt a szellemi foglalkozásúak hányada (férfiak körében 30%, nőknél 50% körüli), a teljes munkásságé pedig a férfiaknál 54–54%-ot, a nőknél 41–43%-ot tett ki (Harcza 2022a).

A rétegződésfák által tükrözött kép – 1963, 1984, 2001, 2016

Korábban említettük, hogy a nagy társadalmi tömbök grafikus ábrázolására a rétegződésfának tekinthető alakzatot láttuk a legcélszerűbbnek, amely egyúttal utal a hierarchikus viszonyokra is. Ezt csak az 1963–2016 közötti időszakra tudtuk felrajzolni, miután – a foglalkozási státusra vonatkozóan – a korábbi időszakot illetően nem álltak rendelkezésre kellően összehasonlítható kategóriák.

Öt nagyobb társadalmi tömbbe vontuk össze a kategóriákat, amelyben elsősorban a különböző közép, valamint alsó rétegeket kívántuk megjeleníteni. A „tömbösítés” óhatatlanul elnagyolt, és nem elsősorban amiatt, mert az elitet nem tudtuk megragadni, hanem azért, mert a kiinduló alapséma nem igazán alkalmas a hierarchikus tagolódás finom leképezésére. 1963-ban a grafikon még egy karcsú fenyőfára hasonlított, majd félévszázad után szinte azonos hosszúságú „ágak” formáját vette fel. Ennek üzenete az, hogy – *a foglalkozási státus alapján nézve – a középrétegesedés először gyorsuló ütemben kiterjedt, majd ezt követően fokozatosan beállt egy szintre*. Mindez szoros kapcsolatban van azzal, hogy a

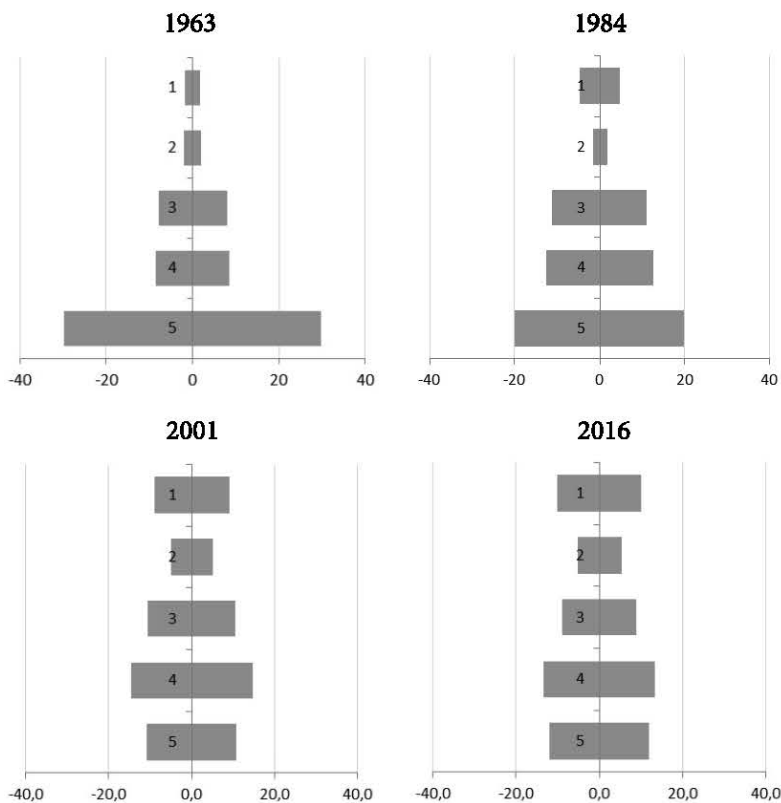
³⁵ Sőt a szakmunkásságon belül is kialakultak különösen magas presztízsű szakmacsoportok, akik a „munkásarisztokráciába” tartoztak.

³⁶ A fenti arányok kapcsán azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szerzők által alkalmazott sémában a középosztályokhoz sorolták a szellemi foglalkozásúakat (szervizosztály elnevezéssel), valamint a vállalkozókat és az önálló foglalkozásúakat.

társadalmi csoportok többségében kezdett kialakulni egyfajta plafonközeli, vagy plafonhelyzet, ami úgy tűnik, hogy ma már a konzerválódás formáját ölti.

Kérdés azonban, hogy ezt a folyamatot lehet-e középrétegesedésként értelmezni, ha igen akkor milyen értelemben. Úgy véljük, hogy a már említett differenciálódási és polarizálódási folyamatok jelentős mértékben „felülírták” nemcsak a korábbi réteghatárokat, hanem magát a tagolódás tartalmát is, ezért *csak a foglalkozási csoportok szintjén lehet egyfajta középrétegesedésről beszélni*. Továbbá egyre tágul a foglalkozási csoportok szintjén, illetve az „érdemben” megjelenő középrétegesedés között. Ez utóbbin azt a típusú folyamatot értjük, amikor a folyamat kiterjed az anyagi-egzisztenciális és kulturális viszonyok döntő részére, tehát az életviszonyok minőségi elemeire. E gondolatmenet alapján *a pusztán foglalkozási státus alapján megjelenő középrétegesedést inkább „mennyiségi” jellegűnek tekinthetjük*, amelyben csupán bizonyos keretek kialakulásáról lehet beszélni, és csak a következő fázisban jelenhet meg az „érdemi” középrétegesedés, amikor a folyamat kiterjed az életviszonyok fentebb említett területeire.

1. grafikon. Tagolódás a nagy társadalmi tömbök szerint, 1963, 1984, 2001, 2016



Forrás: a KSH rétegződési felvételei alapján, saját szerkesztés.

Jelmagyarázat a grafikonokhoz: 1. vezető és értelmiségi, 2. önállók, vállalkozók, 3. egyéb szellemi foglalkozásúak, 4. szakmunkások, 5. betanított és segédmunkások, mezőgazdasági munkások.

A 2016-ban jellemző rétegződéskép, a jövedelmi harmadokkal kombinált társadalmi csoportok alapján

A továbbiakban részletesebb formában mutatjuk be a rétegszerkezetet, oly módon, hogy a foglalkozási státust kombináljuk a jövedelmi harmadokkal. Ebben a változatban *a középrétegek három nagyobb tömbje jeleníthető meg*, nevezetesen a felsőközép (9%), a közép (23%), valamint az alsó középrétegek (42%), az *alsó rétegeken belül pedig egy felső (8%), és egy alsó (17%) rész*, és mindegyik tömbön belül, egymástól viszonylag jól elkülönülő társadalmi csoportok helyezkednek el³⁷ (3. tábla). Ha az alsó középréteget az alsóhoz soroljuk, akkor az így kapott alakzat a számos kutató által jellemzett egyharmad-kétharmad megoszlású társadalomképet vetíti elénk. Úgy véljük azonban, hogy ez utóbbi eljárás a jövedelmi differenciálódás miatt „nagyvonalú” összevonásokon alapul, ezért ezt elnagyoltnak érezzük.³⁸ A megoszlások alapján látható, hogy mind az öt tömbnek van alja és teteje, továbbá ez utóbbi sokkal keskenyebb, mint az alja. Azt is lehet mondani, hogy *mindegyik tömb relatíve önálló alakulat abban az értelemben, hogy alulról és felülről is törésvonalak/határvonalak jelennek meg*, amelyek egyes esetekben elmosódnak, azonban ez természetes, hiszen a többdimenziós társadalmi térben a határok nem „elvágólag” jelennek meg.

Fontos megemlíteni, hogy a nagyobb tömbökön belül – a foglalkozási, illetve jövedelmi státus együttes figyelembevételére alapján – komoly nehézségek merülnek fel a hierarchikus viszonyok kiegyensúlyozott érzékeltetésekor. Így többek között magyarázatra szorul, hogy *a felső középrétegeken belül miért választottuk az adott sorrendet*, ezen belül is miért kerültek a felső és középvezetők (jövedelmi státustól függetlenül) a hierarchia élére?³⁹ E döntés mögött az húzódozott meg, hogy a hatalmi viszonyokban való elhelyezkedést olyan fajsúlyosnak tekintettük, ami felülírja a jövedelmi „létrán” elfoglalt kedvezőtlen helyet. A felső és középvezetőket követik a vállalkozók és az értelmiségiek felső jövedelmi harmadába tartozók, akiknek a társadalmi presztízse bizonyos esetekben magasabb, mint a középszintű vezetők jelentős részében, azonban az utóbbiak esetében a tudás és a hatalom együttes jelenléte kiemelt pozíciót biztosít számukra.⁴⁰

Hasonló megfontolás miatt, tehát a hatalmi térben való elhelyezkedés alapján tettük a következő kategória élére az alsó szintű vezetőket, jövedelmi helyzettől függetlenül. Alattuk helyezkednek el az alsó és középső jövedelmi harmadba sorolt nem mezőgazdasági vállalkozók, valamint az értelmiségiek, és az egyéb szellemiek felső harmadába tartozók.

37 Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez csupán egy lehetséges változat a „nagyszerkezet” tagolására, amely azonban – nézőponttól függően – más alakzatban is megjeleníthető.

38 Fábíán Zoltán kutatásában ugyancsak az egyharmad-kétharmad arányt hozta ki a fogyasztási státuscsoportokra vonatkozóan, amelyen belül a legnépesebb (36%) alsó státuscsoport, a háztartások kevesebb, mint 30%-a tartozott az alsóközép kategóriába, 20%-a a közép, valamivel, több mint 10%-a a felsőközépbe és 4% pedig a legfelsőbe (Fábíán 2015).

39 A dilemma érzékeltetésére megemlítjük, hogy a felső és középvezetők alsó jövedelmi harmadában a havi ekvivalens jövedelem összege csupán feleakkora (90 ezer Ft), mint a szakmunkások felső jövedelmi harmadában (181 ezer Ft). A diszkrépancia akkor is jelentős, ha figyelembe vesszük a vezetők körében előforduló pontatlan jövedelembevallást.

40 A fenti összefüggést egyébként megerősíti a KSH 2016. évi presztízsz vizsgálata, amely arra a következtetésre jutott, hogy „... az általános foglalkozási presztízszrel kiemelkedően szoros korrelációban van a tudás (0,95) és a hatalom (0,91) dimenziója. A tudás és a hatalom összefüggése a presztízszrel majdnem determinisztikus” (KSH 2018b: 17).

Más tagolódási konstrukcióktól eltérően, fontosnak tartottuk az alsó rétegek kettősítését, miután – a jövedelmi különbségeket tekintve – a felső és az alsó csoport között igen komoly különbségek vannak. A felsőbe kerültek a betanított és segéd munkások, valamint mezőgazdasági munkások felső jövedelmi harmada, akiknek kedvező helyzetét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy jövedelmük jelentősen meghaladja a vezetők, vagy az értelmiségiek alsó harmadába tartozók jövedelmét, az alsóba került ugyanezen kategóriák középső, illetve alsó jövedelmi harmada.

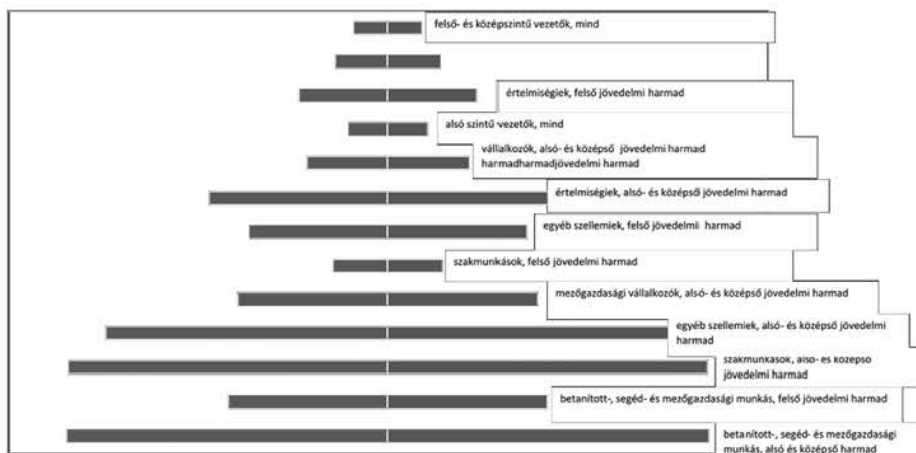
3. tábla. Rétegzésünk a nagy társadalmi csoportok, valamint a jövedelmi harmadokkal kombinált társadalmi csoportok szerint, 2016 (%)

Társadalmi csoportok	Jövedelmi harmadokkal kombinált társadalmi csoportok	Arányok	
felső-közép	felső- és középszintű vezetők mind	9,3	1,8
	vállalkozók, felső harmad		2,8
	értelmiségi, felső harmad		4,7
közép-közép	alacsony szintű vezetők mind	23,1	2,1
	vállalkozók, alsó- és középső harmad		4,3
	értelmiségi, alsó- és középső harmad		9,4
	egyéb szellemi, felső harmad		7,3
alsó-közép	mezőgazdasági vállalkozók, alsó- és középső harmad	42,3	2,9
	szakmunkás, felső harmad		7,9
	egyéb szellemi, alsó- és középső harmad		14,9
	szakmunkás, alsó- és középső harmad		16,6
alsó-felső	betanított, segéd- és mezőgazdasági munkás, felső harmad	8,4	8,4
alsó-alsó	betanított, segéd- és mezőgazdasági munkás, alsó- és középső harmad	16,9	16,9

Forrás: a KSH 2016. évi rétegzési felvétele alapján, saját számítás.

Véleményünk szerint a jövedelmi harmadokkal kombinált séma alapján a rétegződésfa alakzata viszonylag jól képet tud adni a jövedelmek alapján kialakított társadalmi hierarchiáról (lásd 2. grafikon). (Most eltekintünk attól, hogy itt nem jeleníthető meg a leggazdagabbak szűk csoportja.) Ebben a tükörben még érzékesebb módon lehet bemutatni azt, hogy a jövedelmi viszonyok miként „szabdalják” darabokra a nagy társadalmi rétegeket. Az is láthatóvá válik, hogy ugyan a rétegződésfa alapzata – tagoltságát is figyelembe véve – elég széles, ám viszonylag testes a középső része is, sőt a fa csúcsa is arra utal, hogy a hazai viszonyok között a felső középrétegek jelentős kiterjedtséget mutatnak. Ebben a metzsetben nem az „elvékonyodó csapp” jelenik meg, a kirajzolódó piramisforma is meglehetősen „szakadozott”, és jóval laposabb, mint amit a korábban említett kutatások alapján kimutattak. *Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a fenti alakzat a társadalmi tagolódásnak csupán a jövedelmi metzsetben megjelenő „arcát” mutatja, és korántsem bír általános érvénnyel, mint ahogy a másféle sémák alapján képzett „arcok” is többnyire elnagyolt képet adnak.*

2. grafikon. Rétegződésfa, a jövedelmi harmadokkal kombinált séma alapján, 2016



Forrás: a KSH 2016. évi rétegződés adatai alapján, saját szerkesztés.

Összegzés, tanulságok

A társadalmi tagolódásról szóló tanulmányunk két nagyobb kérdéskörre fókuszált: az egyik a kutatók társadalomképével foglalkozott, illetve, hogy az miként befolyásolja a megközelítési módokat, valamint a kapott eredmények értelmezését; a másik a középértékesedési folyamatot próbálta nyomon követni a társadalomszerkezet hosszútávú alakulásába beágyazva.

1. *A kutatók társadalomképét* azért tekintettük kiemelt fontosságúnak, mert – a plurális értékrendek időszakában – meghatározó szerepet játszhat abban, hogy milyen elméleti-módszertani keretek között értelmezik az empirikus adatokat. Kritikai értékelésünk alapján azt a tézist fogalmazzuk meg, hogy a szakmai mainstream által végzett, tagolódással kapcsolatos kutatások többnyire az európai centrumban kialakult értékrenden és megközelítési módokon alapulnak. Mindez komoly előnnyel jár, hiszen ha a kelet-közép-európai országok, benne hazánk társadalmi tagolódását is e nézőpont alapján vizsgáljuk, akkor az így alkalmazott „tükör” révén biztosítható a „külső megméréstetés” is. E fenti megközelítés megfér azzal, ha – elfogadva Európa társadalomtörténetileg kialakult strukturális sokféleségét – a kelet-közép-európai modell keretei között is megpróbáljuk értelmezni adatainkat, illetve a kapott trendeket. Ennek kapcsán hangsúlyozni szeretnénk, hogy *fontosnak tartjuk a különböző megközelítési módok együttes alkalmazását*, már csak azért is, mert azok együttes értelmezése a kellően árnyalt megközelítés lehetőségét kínálja. A piramis, a körte, valamint a csepp alakú ábrázolás, – az alkalmazott megközelítésből adódóan – alapvetően a nagy társadalmi tömbök egyharmad-kétharmados megoszlását tükrözi vissza, ami feltételezésünk szerint abból fakad, hogy a kelet-közép-európai térség, benne hazánk társadalmát is az európai centrum szemüvegén keresztül látatja. *Ha viszont a hazai rétegszerkezetet a hazai viszonyok között értelmezzük, akkor egy jóval differenciáltabb társadalomképet*

kapunk. Az általunk alkalmazott, illetve a többi konstrukció megközelítése közötti leglényegesebb különbség abban foglalható össze, hogy az általunk alsó középrétegnek minősülő – és egyharmad körüli részarányt kitevő – tömböt a többi konstrukció a társadalom alsó rétegeihez/osztályaihoz sorolja. Ez azt jelenti, hogy, ha az európai centrum normái alapján „árazunk”, akkor a hazai társadalom középső harmada – differenciálatlanul – bekerül az alsó rétegekbe. Úgy véljük, hogy nézőpont, valamint kutatási cél kérdése, hogy mikor milyen megközelítés tekinthető a leginkább célravezetőnek.

2. A hosszú távú trendeket illetően elemzésünk a társadalmi „nagyszerkezet” bemutatására fókuszált, ám emellett igyekeztünk érzékeltetni a nagy tömbökön belüli középrétegesedési folyamatot is. Kimutatható volt, hogy a múlt század ’20-as, valamint ’60-as éve közötti időszakban foglalkozási státus alapján mért középrétegek hányada (40% körüli) nem változott, miközben a belső szerkezetük radikális átalakuláson ment keresztül. Ezt követően – a kádári középrétegesedés időszakában – részarányuk egyre kiterjedtebbé vált, és a ’80-as évek derekára elérte a 60%-ot, amelyben nagy szerepet játszott a meglehetősen intenzív társadalmi mobilitás. Ez utóbbi kapcsán elmondható, hogy miként a mobilitás, úgy a középrétegesedés folyamata mögött is alapvetően konjunkturális tényezők húzódtak meg, amely meghatározónak bizonyult a folyamat tartóssága, és legfőképpen annak minősége szempontjából is. A rendszerváltást követően, – 1992–2016 között – a középrétegekhez tartozók hányada tovább növekedett, a férfiak körében 66%-ról 73%-ra, nőknél 54%-ról 69%-ra. Úgy tűnik azonban, hogy ezúttal a tartalom, tehát a jólét is jelentős részben „visszakerült” a forma mögé, amelyre vonatkozóan több kutatás alapján is következtetni lehet.⁴¹ Az eltelt idő még viszonylag rövid ahhoz, hogy e tendencia alapján messzemenő következtetést vonhassunk le, azt azonban elmondhatjuk, hogy a folyamat mögött a kedvező gazdasági konjunktúra áll. Ez azt jelenti, hogy az eddigi potenciális vagy kvázi középrétegek kezdenek egyre inkább „valóságossá” válni, ám *csak a folyamat további tartóssága fogja majd eldönteni, hogy az érintettek fel tudnak-e zárkózni az adott középréteg „organikus”⁴² részéhez, vagy továbbra is a „konjunkturális”⁴³ középrétegek soraiban maradnak, vagy ott sem. E kérdéskör érdemi kibontása azonban még további empirikus kutatást igényel. E folyamatok kapcsán hazánkra – és feltehetően a kelet-közép-európai társadalmak többségére vonatkozóan – azt lehet mondani, hogy hosszú távon egyfajta „kétfázisú” középréte-*

41 Az egyik kutatás az apához viszonyított szubjektív mobilitás alakulását mérte 1999 és 2016 között, amely alapján kiderült, hogy a felfelé irányuló mobilitást érzékelők hányada 34%-ról 50%-ra növekedett (Huszár és Berger 2020). A másik kutatás keretében a lakásviszonyok vizsgálata kapcsán készítették egy rétegmodellt, amelyen belül megkülönböztették a leszakadókat, és úgy találták, hogy 2003 és 2015 között egyharmadával csökkent a leszakadó rétegek aránya (18,2%-ról 11,9%-ra), akik feljebb léptek a társadalmi ranglétrán. A kedvező irányú változásnak köszönhetően az alsó társadalmi csoportok nagyobb arányban vettek fel lakáscélú hitelt, mint a felsőbb státusúak (Hegedűs, Somogyi és Teller 2018). Pozitív fejleménynek lehet tekinteni, hogy csökkent a leszakadó rétegek hányada, ám – a szelekciós folyamatok hatására – ez azzal járt együtt, hogy többnyire az e rétegekhez tartozók „alja” maradt továbbra is a periférián, és ennek következtében körükben a szegénység jóval „töményebbé” vált. Ez a strukturális változás önmagában is növelte a legfelső, illetve a leszakadó rétegek közötti társadalmi távolságot.

42 Organikus középrétegeknek azokat tekinthetjük, akik már több generáción keresztül a középrétegekbe tartoztak.

43 A konjunkturális középrétegekhez azokat sorolhatjuk, akiket egy adott időszakban kialakult gazdasági konjunktúra „emelt” magasabb társadalmi státusba. Ennek méréséhez ki kell alakítani a megfelelő módszertani eljárásokat.

gesedés⁴⁴ a jellemző. A rendszerváltások által „szabdalt” társadalomtörténeti háttér, illetve az ebben megjelenő, és adott hosszúságú konjunkturális periódusok ugyanis inkább csak a „mennyei” szempontból való „felturbózáshoz” voltak elégségesek. Feltehetően ezzel magyarázható az elakadt polgárosodás is, ami ugyancsak további kutatást igényel.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf, Harcsa István és Kulcsár Rózsa (1975): A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. *Statistikai Időszaki Közlemények*. Budapest: KSH.
- Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka Rudolf, Harcsa István és Iiris Niemi (1984): Az időfelhasználás Magyarországon és Finnországban. *Statistikai Szemle* 6: 621–637.
- Bertaux, Daniel (1977): *Destins personnels et structures de classe*. Párizs: Puf.
- Bourdieu, Pierre (2010): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv: TAMOP 2010-201*. Angelusz Róbert, Éber Márk Áron és Gecser Ottó (szerk.). 165–178.
- Bukodi Erzsébet, Paskov, Marii és Nolan, Brian (2017): Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story. *INET Oxford Working Papers 2017-03*.
- Erdei Ferenc (1943): A magyar társadalom. In *Magyar Élet*. Budapest, 12–36.
- Éber Márk Áron (2012): *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolódásának vizsgálatához*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE TÁTK. Interneten: http://tatk.elte.hu/fi/le/dissz_2013_EberMarkAron.pdf.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félpertéridális magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Eurofound (2017): *Social mobility in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fábián Zoltán (2015): Társadalmi rétegek, fogyasztási státuscsoportok Magyarországon. In *Jól nézünk ki (...?) Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor jelentések 2014*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 128–142.
- Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György (1971): Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. In *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat*. 55. kötet. Budapest: Akadémiai.
- Harcsa István (1991): Családok önvédelmi helyzetben. *Közgazdasági Szemle* 3: 307–319.
- Harcsa István, Falussy Béla és Antoni Kubiczek (1990): *A lengyel és a magyar népesség időfelhasználása a 80-as évek közepén*. Budapest: KSH.
- Harcsa István (1993): A paraszti polgárosodás gazdasági alapjai. *Társadalomkutatás* 3: 5–29.
- Harcsa István, Imre Kovách és Iván Szelényi (1998): The Hungarian agricultural “miracle” and the limits of socialist reforms. In *Privatizing the Land*. Szelényi Iván (szerk.). Routledge: London – New York, 21–42.
- Harcsa István és Sebők Csilla (2001): A részidős mezőgazdasági munka. Budapest: KSH.
- Harcsa István (2003): Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég* 3: 77–86.
- Harcsa István (2007): Osztályokon innen, avagy túl. *Szociológiai Szemle* 17(3–4): 41–59.
- Harcsa István (2016a): Társadalmi tagolódás és a társadalomkép kapcsolata. *Replika* 96–97: 173–184.
- Harcsa István (2016b): Társadalmi tagolódás az integráció/dezintegráció mentén. Párhuzamos nézőpontok. *Socio.hu* 3: 121–136.
- Harcsa István (2016c): A szociológia oldalvezein. Személyes műhely- és szakmatörténet. In *Ars Sociologica. Vallomások a szociológiáról, mint hivatásról*. Hidas Zoltán (szerk.). Budapest: L’Harmattan – Könyvpont, 60–94.
- Harcsa István és Monostori Judit (2017): A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia* 60(4): 299–332.
- Harcsa István (2020) Kérdések és kételyek a normatív társadalmi modell(ek) kapcsán. Középrétegek többféle megközelítésben. *Politikatudományi Szemle* 29(3): 131–154.

44 „Kétfázisú” középrétegesedésen azt értjük, hogy a szakadozott társadalmi fejlődés miatt az időnként megjelenő konjunkturális időszakok inkább csak a foglalkozási státus mentén megragadható középrétegesedésre adtak lehetőséget, ami miatt az esetek döntő részében többnyire csak egy későbbi kedvező időszakban válthatott át „érdemi” (minőségi) folyamattá.

- Harcza István (2021a): A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átvélő trendje. *Replika* 121–122: 251–278. DOI: 10.32564/123.x
- Harcza István (2021b): Az intergenerációs mobilitás és az életkörülmények közötti kapcsolat. Kétélyek a párhuzamos megközelítés tükrében. *Replika* 123: 151–176.
- Harcza István (2022a): Társadalmi rétegek polarizálódása, és differenciálódása, a „nagyszerkezet” konzerválódásával. Kétélyek az utóbbi két évtized kutatási alapján. *METSZETEK* 11(2): 62–88. DOI: 10.18392/metsz/2022/2/4
- Harcza István (2022b): A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás trendjei. Konzerválódás, zártabbá válás nélkül. *Socio.hu* 12(3): 92–119. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.92>
- Ákos Huszár, Karolina Balogh és Ágnes Györi (2021): *Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2018*. Kézirat.
- Huszár Ákos, Balogh Karolina és Györi Ágnes (2020): *A társadalmi mobilitás egyenlőtlensége a nők és a férfiak között: közeledés vagy távolodás?* Kézirat.
- Huszár Ákos és Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle* 29(2): 71–99.
- Huszár Ákos (szerk.). (2015): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Jackson, Michelle és Geoffrey Evans (2017): Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science* 4: 54–79.
- Juhász Pál (1991): Polgárosodás. *Századvég* 2–3: 181–184.
- Kolosi Tamás és Pósch Krisztián (2014): Osztályok és társadalomkép. In *Társadalmi Ríport 2014*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 139–156.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kovács Imre (2003): A magyar társadalom paraszttalanítása – európai összehasonlításban. *Századvég* (2): 41–67.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018a): *A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon*. Mikrocenzus 2016. 9. kötet. Budapest: KSH.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018b): *A foglalkozások presztízse*. Mikrocenzus 2016. 13. kötet. Budapest: KSH.
- Kuczai Tibor (1992): Szociológia, ideológia, közbeszéd. In *Valóság '70: Szociológia, ideológia, közbeszéd: Szociológia és társadalomkurzus*. Várnai Györgyi (szerk.). Budapest: Scientia Humana, 9–111.
- Lareau, Anette (2008): Introduction – Taking stock of class. In *Social class – Howdoes it work?*. Anette Lareu és Dalton Conley (szerk.). New York: Sage, 3–24.
- Lengyel György és Róbert Péter (2000): A vállalkozói osztály és a szolgáltatói osztály kialakulása a poszt-szocialista társadalmakban. In *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Elekes Zsuzsanna és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 49–68.
- Lengyel György és Róbert Péter (2003): Middle Classes in the Making in Central and Eastern Europe Introduction: the concept and relevance of middle classes. In *Inequality and Social Structure During the Transition*. Vladimír Mikhaliev (szerk.). Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan – UNU WIDER, 99–132. https://www.researchgate.net/publication/333058567_Middle_Classes_in_the_Making_in_Central_and_Eastern_Europe.
- Niehus Judit (2014): *Subjective perceptions of inequality and redistributive preferences – An international perceptions*. Manuscript.
- OECD (2018): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>
- OECD (2019): *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*. Paris: OECD publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/689afed1-en>
- Órkény Antal (1989): A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság* 4: 20–33.
- Orosz István (1965): A differenciálódás és kisajátítás. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914*. Budapest: Akadémiai.
- Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Róbert Péter és Bukodi Erzsébet (2004): Changes in intergenerational class mobility in Hungary 1973–2000. In *Social Mobility in Europe*. Richard Breen (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 287–315.
- Róbert Péter (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika* 3–4: 77–93.
- Szalai Júlia (2020): *A nem polgárosuló középosztály. Az államfűggőség társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Balassi.
- Szücs Jenő (1981): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle* 3: 313–359.
- Tóth István György (2005): *Jövedelemeloszlás: A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Budapest: Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Tóth István György (2013): Jövedelemeloszlás 2009–2012 között. In *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI, Monitor jelentések, 2012. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 5–35.

- Tóth István György és Szelényi Iván (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. *Társadalmi Riport 2018*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 25–46.
- Wallerstein, Immanuel (1976): A world-system perspective on the social sciences. *The British Journal of Sociology* 27(3): 343–352.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat.

Harcza István

szociológus



Társadalmi szerveződés

A kép forrása: Marius George Oprea, Unsplash

Farkas Zoltán

A társadalmi alakulat fogalma és típusai

Absztrakt: A tanulmány első részében először meghatározom a társadalmi alakulat fogalmát, majd felvázolom az alakulat funkcióját. A társadalmi alakulat a társadalom átfogó szerveződési formája, amely magában foglalja egyrészt a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját, másrészt a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját, valamint a mindennapi társadalmi struktúra politikai társadalmi struktúrában történő leképeződésének a formáját és mértékét. Felfogásom szerint a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra közötti meghatározottság kétoldalú, de ez a kétoldalú meghatározottság időben elkülönül egymástól. A második részben megkülönböztetem egymástól a társadalmi alakulat négy fő típusát: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot. A tipizálás során figyelembe veszem egyrészt azt, hogy az adott társadalom politikai struktúráját monista vagy pluralista politikai erőviszonyok jellemzik. Ezzel szorosan összefügg a másik szempont, tehát az, hogy milyen az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúrája. Rámutatok arra, hogy a tipikus társadalmi alakulatokhoz elvileg hozzárendelhetünk kisebb vagy nagyobb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket kifejező társadalmi állapotrétegződést és rendi rétegződést.

Kulcsszavak: társadalmi alakulat, társadalmi alakulat típusai, mindennapi társadalmi struktúra, politikai társadalmi struktúra, társadalmi rétegződés

Bevezetés

A tanulmány egy átfogó társadalomelméletbe, az *intézményes szociológia elméletébe* illeszkedik és az elmélet legfelső szintjén helyezkedik el. Ezért ebben a tanulmányban támaszkodnom kell *Társadalomelmélet* (a továbbiakban TE) című munkám eddig megjelent részeire és fejezeteire, és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány szándékának megfelelő értelmezéséhez. Az ismertnek tekintett fogalmak főleg a következők: intézmény, társadalmi intézmény, intézmény fedezete, külső fedezetű és belső fedezetű intézmény, intézményes helyzet, érdek és érdekviszony, társadalmi erő és erőviszony, hatalom és hatalmi viszony, társadalmi viszony, külsőleges és belsőleges társadalmi viszony, szerepviszony, társadalmi helyzet, társadalmi helyzet típusai, helyzeti társadalmi erő, társadalmi csoport, társadalom, állami társadalom, társadalmi osztály, társadalmi osztályok típusai, társadalmi struktúra, hatalmi hálózat, hűségi hálózat, társadalmi rétegződés.¹

A maga teljességében minden társadalmi csoport társadalmi viszonyai egyediek, és jöllehet e viszonyok egy részétől elvonatkoztatunk akkor, amikor felvázoljuk az adott társadalom (mindennapi társadalmi viszonyok szerinti) társadalmi struktúráját, de még ez a struktúra is sajátos képet mutathat. Az egyes társadalmi csoportok társadalmi struktúrái között tapasztalható hasonlóságok és különbségek mögött azonban valószínűleg meghúzódhatnak valamilyen általános törvényszerűségek, amelyek legfőbb vonásaiban meghatározzák a (mindennapi társadalmi viszonyok szerinti) társadalmi struktúrát. E probléma megoldására szolgál a társadalmi alakulat fogalma, amely a legátfogóbb szinten fejezi ki egy adott társadalom törvényszerűségeit.

Egy másik tanulmányban megkülönböztettem egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szféráját, és majd ehhez kapcsolódva határozom meg a társadalmi alakulat fogalmát. A *mindennapi társadalmi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben az adott társadalmi intézményeken nyugvó társadalmi viszonyok által meghatározott, és az adott intézményekre nem ható társadalmi cselekvések a tipikusak. A *politikai élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben az adott társadalom társadalmi (vagy fél-társadalmi) intézményeinek a kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló társadalmi cselekvések a tipikusak. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a politikai élet tulajdonképpen a jogalkotást, illetve a jogalkotással összefüggő cselekvéseket, tevékenységeket foglalja magában. Azonban egy vállalatnak vagy egy egyetemnek is lehet politikai élete, amely magában foglalhatja például az adott szervezet szervezeti és működési szabályzatának, ösztönzési szabályrendszerének a kialakítására irányuló cselekvéseket, tevékenységeket (Farkas 2023).

A tanulmány első részében először meghatározom a társadalmi alakulat fogalmát, majd felvázolom az alakulat funkcióját. A második részben megkülönböztetem egymástól a társadalmi alakulat négy fő típusát: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot.

¹ A *Társadalomelmélet* eddig megjelent négy kötete mellett kézirat formájában a (tervezett) ötödik kötet fejezetei is elérhetők a *ResearchGate*-ben, az utolsó (15.) fejezet kivételével, valamint az ötödik kötet egyes részei cikkek formájában is elérhetők: <https://www.researchgate.net/profile/Zoltan-Farkas>

A társadalmi alakulat fogalma és funkciója

A társadalmi alakulat fogalma

Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén Marx kísérletet tett a társadalom szerveződésének átfogó fogalmasítására és magyarázatára, a *gazdasági-társadalmi alakulat* fogalmában. Összefoglalóan erről így ír:

Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában (Marx 1965: 6).

Marx az ázsiai, az antik, a feudális és a modern polgári termelési módot és alakulatot különböztette meg egymástól a gazdasági-társadalmi alakulat fő történelmi típusaiként, eltekintve a később létrejött szocialista termelési módtól és alakulattól. Marx felfogásában a gazdasági-társadalmi alakulat típusai elvont ideáltípusok, viszont Poulantzas (1975: 22) nézete szerint a társadalmi alakulat (*social formation*) az adott egyedi társadalom, amely sajátos formában különböző termelési módokat is magában foglalhat.

A társadalmi alakulat itt bevezetendő fogalma jelentős mértékben eltér Marx fent említett fogalmától, de bizonyos értelemben abból származik. Marx az emberi-társadalmi együttélés fő történelmi korszakaira érvényesen dolgozta ki a gazdasági-társadalmi alakulat fogalmát, a társadalmi alakulat következő fogalma viszont kifejezetten a modern társadalomra tekinthető érvényesnek. A társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában Marx gazdasági-társadalmi alakulat fogalmából általánosságban azt a gondolatot merítettem, hogy *egy átfogó fogalomban kifejezhetjük egy adott modern társadalom viszonyainak jellegét, szerveződésének formáját.*

Az intézményes szociológia elméletének nézőpontjából Marx fent idézett gondolataihoz a következő megjegyzéseket fűzöm hozzá. A gazdasági-társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában Marx első állítása az, hogy az emberek akaratuktól független, azaz objektív viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek. Én eredetileg részben Marx e felfogására támaszkodva jutottam arra a felismerésre, hogy a társadalmi viszonyok tényszerűek, de felfogásom szerint ez nem jelenti feltétlenül azt is, hogy e viszonyok objektívek. Marxnál a társadalmi viszonyok objektivitása mintha azt jelentené, hogy az objektív társadalmi viszonyok azonosak a termelési viszonyokkal. Én viszont az adott társadalmi viszonyokat létrehozó intézmények fedezete szerint tekintem a társadalmi viszonyokat objektív vagy szubjektív természetű viszonyoknak (Farkas 2013: 48–53). Eszerint a külső fedezetű intézmények által létrehozott külsőleges társadalmi viszonyok objektív természetű viszonyok, a belső fedezetű intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyok szubjektív természetű viszonyok. A termelési viszonyokat mint társadalmi viszonyokat sem értelmezem másként mint általában véve a társadalmi viszonyokat, azaz érdekviszonyokként és társadalmi erőviszonyokként.

A szóban forgó meghatározásban Marx következő állítása az, hogy a termelési viszonyok mint társadalmi viszonyok – azaz fogalmaim szerint a termelés szférájában a társadalmi viszonyok – megfelelnek a termelőerők fejlődési fokának. A TE tizedik fejezetében, a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit tárgyalva azt hangsúlyoztam, hogy a társadalmi viszonyokat alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és a dologi-technikai körülmények – más tényezőkkel együtt – az intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi viszonyok létrehozásában, illetve meghatározásában. Felfogásom szerint a dologi-technikai körülmények és a társadalmi viszonyok közötti összefüggés elvileg lehet különböző mértékben szoros vagy laza. Azaz, ugyanazon dologi-technikai körülmények között nagyrészt különböző társadalmi viszonyok is létrejöhetnek, attól függően, hogy milyen társadalmi intézmények vannak érvényben (Farkas 2013: 68). Hosszabb történelmi időszakokat nézve azonban nagyrészt egyetérthetünk Marx (1959: 125) következő állításával: „A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat.”

Végül Marx a termelési viszonyokat nevezi alapnak, és ettől fogalmilag megkülönbözteti a jogi és politikai felépítményt, és felfogása szerint az alap meghatározza a felépítményt, valamint az adott felépítménynek megfelelő tudatformákat. Én Marxnak főleg ezt a gondolatát használtam fel a társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában, de egyrészt általánosabb formában, másrészt a társadalmi alakulat általam megkülönböztetett két fő alkotórésze közötti kölcsönös meghatározottságot hangsúlyozva.

Fentebb említettem, hogy egy másik tanulmányban megkülönböztettem egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szféráját (Farkas 2023). A társadalmi alakulat fogalma arra vonatkozik, hogy az adott társadalomban milyen mértékben vált el egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája, és milyen főbb összefüggéseket fedezhetünk fel e két szféra között. Ilyen értelemben a társadalmi alakulat fogalma a legáltalánosabb szinten fejezi ki a társadalom viszonyainak jellegét, szerveződésének formáját. *A társadalmi alakulat a társadalom átfogó szerveződési formája, amely magában foglalja egyrészt a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját, másrészt a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját, valamint a mindennapi társadalmi struktúra politikai társadalmi struktúrában történő leképeződésének a formáját és mértékét.*

A következőkben a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját rövidebben *mindennapi társadalmi struktúrának*, a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját *politikai társadalmi struktúrának* vagy *politikai struktúrának* nevezem. Ha csupán *társadalmi osztályokról* írok, ezeken a mindennapi társadalmi struktúra szerinti társadalmi osztályokat kell érteni, de esetenként a „(mindennapi) társadalmi osztályok” kifejezést használom ilyen értelemben.²

A társadalmi alakulat fogalma kifejezi egyrészt azt, hogy az adott politikai viszonyok, illetve az adott politikai struktúra által meghatározottan az adott társadalomban az egyes egyének és csoportok milyen mértékben vettek és/vagy vesznek részt a mindennapi

2 A társadalmi struktúra fogalmáról az itt használt értelemben lásd Farkas 2019.

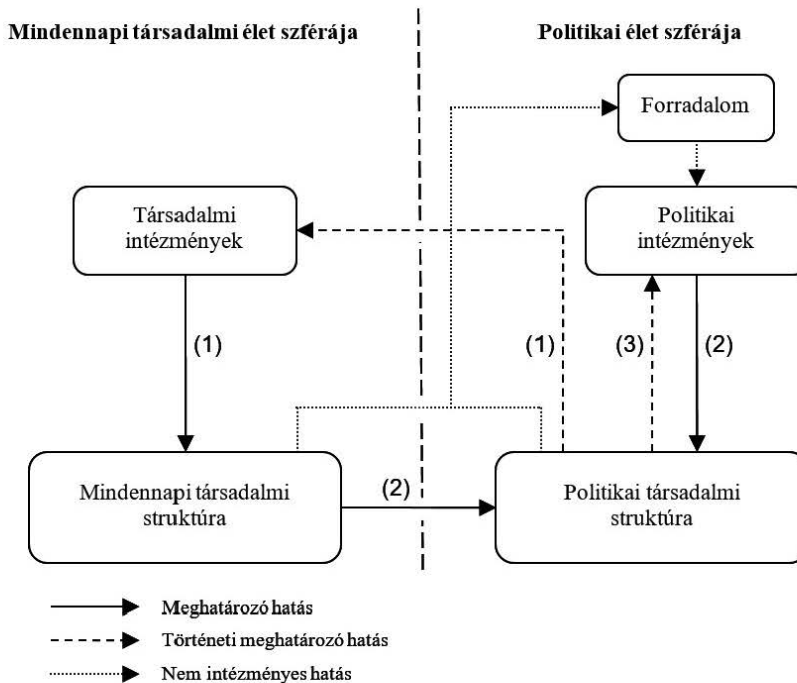
társadalmi élet társadalmi intézményeinek a kialakításában. Következésképpen az így létrehozott társadalmi viszonyok, és ezeken belül különösen a hatalmi viszonyok, az egyes egyének és csoportok szempontjából mennyiben általuk létrehozva vagy tőlük függetlenül léteznek, azaz mennyiben belsőleges vagy külsőleges viszonyok. Másrészt, ezzel összefüggésben kifejezi az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúráját, amely visszahat a politikai struktúrára.

A társadalmi alakulat funkciója

A társadalmi alakulat összetevői közötti főbb összefüggéseket az 1. ábrán szemléltetem. Eszerint a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra közötti meghatározottság kétoldalú, de ez a kétoldalú meghatározottság időben elkülönül egymástól; az egyik meghatározó hatás történetileg, a másik az adott jelenséggel egyidejűleg, illetve mindenkor érvényesül.

Az ábrán az 1-es számmal jelölt összefüggés a mindennapi társadalmi struktúra meghatározottságára vonatkozik: *A politikai társadalmi struktúra meghatározza azt, hogy történetileg milyen társadalmi intézmények alakulnak ki a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényesen, és ezáltal történetileg nagyrészt meghatározza a mindennapi társadalmi struktúrát (1).*

1. ábra: A társadalmi alakulat.



Forrás: saját szerkesztés

A politikai struktúra meghatározza azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen politikai érdekek érvényesítésében, milyen mértékben és milyen hatékonysággal vesznek részt a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényes intézmények kialakításában, és e vonatkozásban a társadalmi viszonyok létrehozásában. Amennyiben már létrejöttek az adott politikai viszonyoknak megfelelő mindennapi társadalmi viszonyok, az adott politikai struktúra biztosítja az adott mindennapi társadalmi struktúra fennmaradását.

Máshol rámutattam arra, hogy a társadalmi intézmények más tényezőkkel összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi struktúrát. Eszerint a társadalmi struktúrára hatással van az egyének intézményes helyzetek és intézményes helyzetalkotó tulajdonságok szerinti, valamint a társadalmi erők hordozói szerinti eloszlása; hatással vannak bizonyos dologi-technikai körülmények, sőt esetleg bizonyos természeti körülmények is. Mindemellett az adott társadalom intézményrendszerének egésze hatással van a társadalmi struktúrára; azaz olyan intézmények is hatással lehetnek a társadalmi struktúrára, amelyeket az adott társadalmon belüli, viszonylag kisebb társadalmi csoportokban alakítottak ki az adott csoportok tagjai (Farkas 2020a: 135–139). Tehát az adott társadalom politikai struktúrája a társadalmi intézmények formálása révén az említett tényezőkkel összefüggésben, illetve az általuk meghatározott korlátok között van hatással a mindennapi társadalmi struktúrára.

Az ábrán a 2-es számmal jelölt összefüggés a politikai struktúra meghatározottságára vonatkozik: *A politikai intézmények a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a politikai társadalmi struktúrát, és ezáltal meghatározzák a társadalom egyes tagjainak és csoportjainak a politikai magatartását (2).*

Az állami (vagy nemzeti) társadalomban a politikai intézmények magukban foglalják egyrészt az állami-politikai intézményeket, mint például az egyesülési törvényt, a választási törvényt, a jogalkotás folyamatára vonatkozó törvényeket, a parlamenten belüli munkára vonatkozó szabályokat. Másrészt magukban foglalják a politikai (és a kifejezetten nem politikai, de részben politikai szempontból is jelentős) szervezetek, szerveződések, főleg a politikai pártok belső intézményeit.

Főleg az állami-politikai intézmények határozzák meg azt, hogy a mindennapi élet szféráján belüli érdekek és társadalmi erők milyen mértékben és milyen módon alakulhatnak át politikai érdekekké és erőkké. Az állami-politikai intézményekkel összefüggésben, a mindennapi társadalmi struktúra egyrészt meghatározza az egyes egyének és csoportok politikai érdekeit, mivel a mindennapi társadalmi viszonyok magukban rejtik azt, hogy a mindennapi élet szférájában érvényben lévő társadalmi intézmények milyen változtatása felelne meg e viszonyok között különböző helyzeteket elfoglaló egyének és csoportok érdekeinek. A nagyon előnyös társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok érdekeinek általában az adott társadalmi intézmények fenntartása, a hátrányos társadalmi helyzetben lévők érdekeinek az adott intézmények jelentős átalakítása felel meg (vö.: Dahrendorf 1976: 176). Másrészt, az adott politikai intézményektől függően többé vagy kevésbé lehetőség nyílna arra, hogy a mindennapi társadalmi életben kialakult társadalmi erők a politikai életben, politikai erők formájában is megjelenjenek. Erre annál inkább adott az aktuális lehetőség, minél kevésbé válik el egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája. Amennyiben e két szféra nem válik el

határozottan egymástól, a mindennapi társadalmi életben különböző mértékű erővel rendelkező egyének és csoportok különböző mértékben befolyásolhatják a társadalmi intézmények alakulását.

Tehát a politikai viszonyokat a politikai intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben. Az ábrán a 3-as számmal jelölt összefüggés: *Autonóm társadalmat és a politikai intézmények intézményes alakítását feltételezve, azaz külső hatásoktól és forradalomtól eltekintve, történetileg a politikai társadalmi viszonyok alakítják, illetve a politikai társadalmi struktúra határozza meg a politikai intézményeket (3).*

A fentebb említett értelemben a politikai élet szférája a társadalmi intézmények (és a felemás társadalmi-közösségi vagy társadalmi-testiségi intézmények) kialakításának és érvényben tartásának a szférája. Amennyiben viszonylag önálló szféraaként létrejött a politikai élet szférája, e szférában alakítják ki nemcsak a mindennapi társadalmi élet szférájában érvényes társadalmi intézményeket, hanem magára a politikai élet szférájára érvényes intézményeket is. Az állami (vagy nemzeti) társadalomban közvetlenül a parlamenti pártok, képviselők alakítják ki például a választási törvényt, a pártok létrehozására és működésére vonatkozó törvényeket stb.

A mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra elvileg megfelel egymásnak, a két struktúra egyensúlyban van (illetve ellentmondás esetén idővel egyensúlyba kerül) egymással, azonban adott időszakban az egyensúly természetét a politikai intézmények alapvetően meghatározzák. Közvetlenül főleg az állami-politikai intézmények formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét.

A politikai struktúra hosszabb távon a maga természetének megfelelően formálja a mindennapi társadalmi struktúrát, viszont az utóbbi részben meghatározza a politikai struktúrát. Azonban azt, hogy a szóban forgó két struktúra milyen tartalommal kerül egymással egyensúlyba, az adott politikai intézmények alapvetően meghatározzák. Mint fent említettem, közvetlenül főleg az állami-politikai intézmények formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét. Azonban a fő kérdés e tekintetben az, hogy az adott állami-politikai intézmények mennyiben teszik aktuálisan lehetővé az adott intézmények intézményes formában történő jelentős átalakítását.

A társadalmi alakulat típusai

A társadalmi alakulat fogalmának fenti meghatározása szerint az alakulatok tipizálása során lényegében véve két szempontra kell tekintettel lennünk. Az egyik szempont az, hogy az adott társadalomnak milyen a politikai struktúrája, illetve az adott politikai struktúrát monista vagy pluralista politikai erőviszonyok jellemzik³. Ebből adódóan kik alakítják ki a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényes intézményeket; következésképpen a mindennapi társadalmi viszonyok az egyes egyének és csoportok szempontjából mennyiben tőlük függetlenül vagy általuk létrehozva léteznek, azaz mennyiben külsőleges vagy

³ A monista és a pluralista politikai erőviszonyokról az itt használt értelemben lásd Farkas 2023.

belsőleges viszonyok.⁴ Ezzel szorosan összefügg a másik szempont, tehát az, hogy milyen az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúrája.

A fent említett szempontok vonatkoznak a társadalmi alakulat tartalmára, azonban a mindennapi társadalmi struktúrával elvileg meghatározott mértékű és eloszlású társadalmi egyenlőtlenségek járnak együtt a mindennapi társadalmi élet szférájában. Máshol rámutattam arra, hogy a (mindennapi) társadalmi struktúra magában rejtje a helyzetrétegződést, valamint alapvetően meghatározza a társadalmi állapotrétegződést és a rendi rétegződést (Farkas 2020b: 31–37). Tehát a tipikus társadalmi alakulatokhoz elvileg hozzárendelhetünk kisebb vagy nagyobb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket kifejező társadalmi állapotrétegződést és rendi rétegződést.

Fentebb említettem, hogy a társadalmi intézmények más tényezőkkel összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi struktúrát, és az adott társadalom politikai struktúrája a társadalmi intézmények formálása révén e tényezők által meghatározott korlátok között van hatással a mindennapi társadalmi struktúrára. A társadalmi alakulat következő tipizálása során a társadalmi intézményekkel összefüggésben általában (a pluralista alakulat kivételével) olyan további meghatározó tényezőket, valamint olyan munkamegosztási- és tulajdonviszonyokat (mint szerepviszonyokat) feltételezek, amelyek a mindennapi társadalmi élet szférájában összetett érdekviszonyok és egyenlőtlen erőviszonyok létrehozásához járulnak hozzá.

Az említett szempontok figyelembevételével a társadalmi alakulat négy fő típusát különböztetem meg egymástól: a monista, a félmonista, a félppluralista és a pluralista társadalmi alakulatot. Megjegyzem, hogy a félmonista és a félppluralista kifejezéseket szó szerint értelmezve e kifejezések ugyanazt a típust jelentenek; azonban itt félmonista alakulaton a monistához közelebb álló alakulatot, félppluralista alakulaton a pluralistához közelebb álló alakulatot kell érteni.

A monista társadalmi alakulat

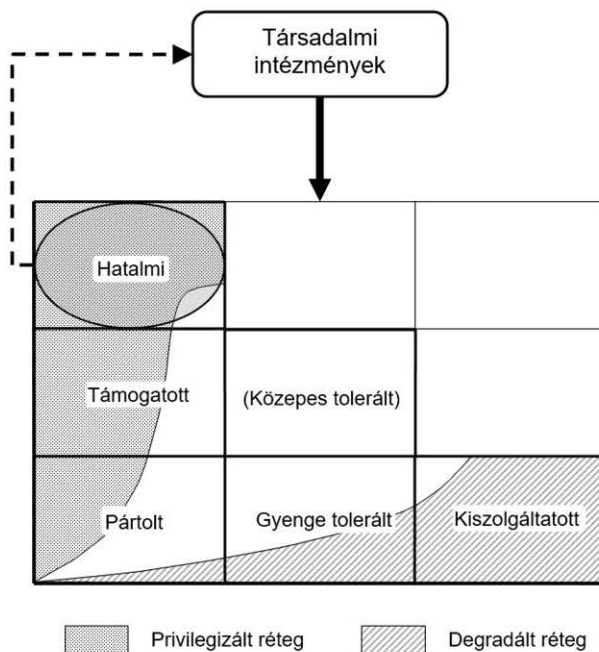
A monista társadalmi alakulat sajátosságait a 2. ábrán szemléltetem, amelyben nem teszek különbséget a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája között, mert az utóbbi az előbbit tükrözi, de még egyenlőtlenebb erőviszonyokkal. A monista társadalmi alakulatot

⁴ Felfogásom szerint különbséget tehetünk egy elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje között (erről lásd Farkas 2010: 84–86), és itt fel hívnom a figyelmet a következő két elméleti vonatkozásra. Egyrészt arra, hogy az elmélet elvont szintjén a társadalmi intézmények külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények és a társadalmi viszonyok külsőleges vagy belsőleges viszonyok; azaz nem lehetnek csupán bizonyos mértékben ilyenek vagy olyanok. Csak az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, ha a valóságban az egyének bizonyos körei nem egyetértéssel alakítják ki az intézményeket, de bizonyos mértékben befolyásolhatják az intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását. Másrészt fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy az egyének bizonyos körei, illetve a társadalmi osztályok tagjai jellemzően társadalmi egyesületek, társadalmi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások (politikai pártok, szakszervezetek stb.) révén befolyásolhatják a társadalmi intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását. A TE tizenharmadik fejezetében tárgyaltak szerint a társadalmi egyesületeket az elmélet elvont szintjén, a társadalmi hálózatokat az elmélet engedményes szintjén, az érdekérvényesítő társulásokat viszont csak az elmélet eklektikus szintjén tekinthetjük társadalmi cselekvőkné (Farkas 2022b: 105–110). Tehát csak az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, ha az egyének bizonyos körei, illetve a különböző társadalmi osztályok tagjai nem társadalmi egyesületek, hanem társadalmi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások révén (és csak bizonyos mértékben) befolyásolhatják az intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását.

egyértelműen monista politikai erőviszonyok jellemzik, a mindennapi társadalmi életben hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport rendelkezik a politikai hatalommal is. A monista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra hatalmi, támogatott, pártolt, gyenge tolerált (és esetleg közepes tolerált), valamint kiszolgáltatott társadalmi osztályból épül fel.

Tehát az adott társadalom tagjaira érvényes társadalmi intézmények kialakításában elvileg csupán a hatalmi társadalmi osztály tagjai vehetnek és vesznek részt, már amennyiben nem az adott társadalmon kívül található egyén vagy csoport rendelkezik a politikai hatalommal. Azaz, a mindennapi társadalmi élet szférájában hatalmi helyzetben lévő egyéneken vagy egyéneken kívül mások nem rendelkezhetnek jelentős politikai erővel, az előbbieket politikai hatalma a társadalom egészére kiterjed.⁵ Ezt nagyrészt annak révén érik el, hogy meggátolják a hatalmi helyzeten kívül lévő egyéneket politikai szempontból jelentős társadalmi egyesülések, partnerségi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások létrehozásában; illetve az ennek ellenére kialakuló politikai szerveződések tagjait társadalmi (a valóságban esetleg fizikai) kényszerítés alkalmazásával kényszerítik a szerveződések feladására.

2. ábra: A monista társadalmi alakulat.



Forrás: saját szerkesztés

⁵ Felfogásom szerint a politikai erő tartalmát olyan társadalmi képességek alkotják, amelyek a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására teszik többé vagy kevésbé alkalmassá az egyéneket vagy csoportokat. Ennek megfelelően határozom meg a politikai hatalom fogalmát. A politikai hatalom az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű politikai erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen politikai erőviszonyokból eredő politikai erőfölénye a politikai élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében. A politikai hatalom a hatókörébe tartozó egyének és csoportok körében a hatalommal rendelkező fél számára alapvetően egyoldalúan nyújt aktuális lehetőséget a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására (Farkas 2023).

A szóban forgó társadalomban a hatalmi osztály tagjain túl mások nem rendelkezhetnek nagy társadalmi erővel az előbbiekkal szemben, valamint általában a társadalom más tagjaival szemben, a mindennapi társadalmi élet szférájában sem. Közepes társadalmi erőre is jellemzően csak azok az egyének tehetnek szert, akiknek az érdekei egybeesnek vagy azonosak a hatalmi osztály tagjainak az érdekeivel. Azaz, létrejöhet támogatott társadalmi osztály, valamint esetleg létrejöhet egy viszonylag kis létszámú közepes tolerált osztály is. A monista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom tagjainak a nagyobb része kis társadalmi erővel rendelkezik a hatalmi osztály tagjaival és általában az adott társadalom más tagjaival szemben, és valószínűleg a kiszolgáltatott osztály a legnépesebb. Az ilyen társadalomban valószínűleg kialakul egy olyan hűségi hálózat, amely jellemzően a hatalmi osztály tagjainak egy részét mint hűdíjazókat, a támogatott osztály tagjainak egy részét mint hűdíjasokat, illetve részben hűdíjazókat, valamint a pártolt osztály tagjainak egy részét mint hűdíjasokat foglalja magában.

A monista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom a társadalmi helyzetrétegződés szerint erősen rétegzett, a társadalmi állapotrétegződést tekintve nagymértékben differenciált és az ilyen társadalomban szükségszerűen kialakul a szélsőséges rendi rétegződés.

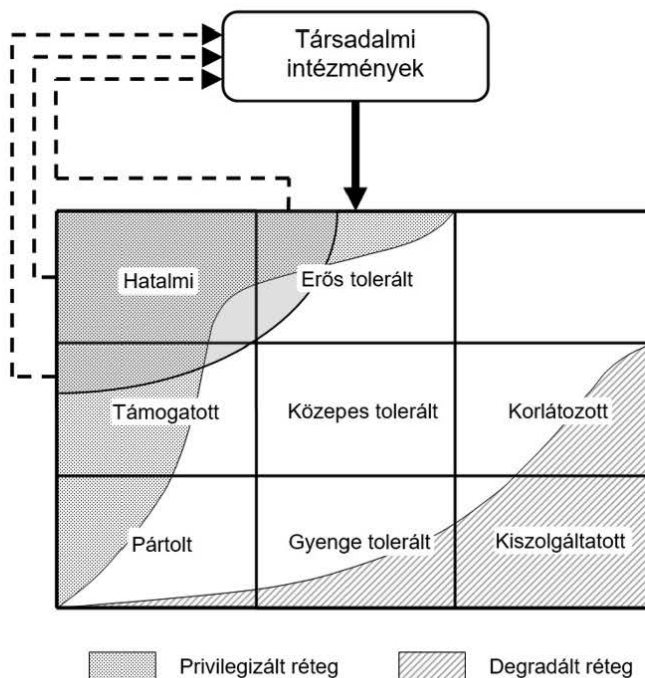
Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a monista társadalmi alakulat tipikus példájának tekinthetjük az ötvenes évek magyar társadalmát, illetve általában az úgynevezett sztálini modell szerint felépült szocialista társadalmakat. Az 1948-49-es politikai fordulat után Magyarországon a kommunista párt, illetve annak felső vezetése tett szert a politikai hatalomra. A pártvezetés ugyanakkor a mindennapi társadalmi élet legkülönbözőbb területein is hatalmi helyzetbe került, mindenekelőtt a javak elosztásának úgynevezett redistribúciós intézményrendszere révén (Bihari 1985: 101–125; Konrád–Szelényi 1989). A hatalmi társadalmi osztály érdekeit alapvetően meghatározta az, hogy nagyrészt a Szovjetunióban kialakult társadalmi intézményeknek megfelelő átfogó intézményeket kellett kialakítani Magyarországon is. A pártvezetés csupán ilyen keretek között rendelkezett a politikai hatalommal és alakíthatott ki maga is társadalmi intézményeket. Az így kialakult társadalmi intézmények a társadalom nagy részét kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe juttatták, így például a birtokos parasztokat, a kisiparosokat, a kiskereskedőket, az értelmiségieket és a munkások egy részét. A tulajdon minden áron való államosítása részben azt a célt szolgálta, hogy a volt kistulajdonosokat is megfoszassák e társadalmi képességüktől, és a munkahelyi szervezetek munkamegosztási viszonyaiba illesztve őket a mindennapi társadalmi élet területén is hatalmi függésbe kerüljenek a pártvezetéstől. A pártállam nagyrészt megszüntette, betiltotta a politikai szempontból jelentős társadalmi egyesüléseket, illetve érdekérvényesítő társulásokat. Kialakult a szélsőséges rendi rétegződés, ezen belül egy szűk privilegizált réteg, másfelől a degradáltak széles tömege. Azonban a hetvenes és a nyolcvanas évtized magyar szocialista társadalmát már nem tekinthetjük monista társadalmi alakulatnak, amelyről alább lesz szó.

Monista társadalmi alakulat létrejöhet társadalmi szervezetekben, szervezeti egységekben is, amennyiben az adott szervezet vagy szervezeti egység vezetői független hatalommal rendelkeznek. Különösen abban az esetben jöhet létre monista társadalmi alakulat, ha – a kialakult hűségi hálózattal és rendi rétegződéssel összefüggésben – a szóban forgó vezetők számára megengedett, hogy nagyrészt önkényesen értelmezzék és alkalmazzák névlegesen az adott szervezetre vagy szervezeti egységre is érvényes átfogóbb intézmények szabályait is.

A félmonista társadalmi alakulat

A félmonista társadalmi alakulat sajátosságait a 3. ábrán szemléltetem, amelyben még szintén nem teszek különbséget a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája között, mert az utóbbi alapvetően az előbbit tükrözi. A félmonista társadalmi alakulatot döntően monista politikai erőviszonyok jellemzik, azonban a hatalmi társadalmi osztály kiemelkedő politikai ereje mellett a támogatott és az erős tolerált osztály tagjainak egy része is jelentős politikai erővel rendelkezik. A félmonista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra összetett, a rivális társadalmi osztály kivételével valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő társadalmi osztály megtalálható benne.

3. ábra: A félmonista társadalmi alakulat.



Forrás: saját szerkesztés

Felfogásom szerint a mindennapi társadalmi struktúrában jellemzően egyrészt a hatalmi osztály tagjai, másrészt – bizonyos valószínűséggel – a támogatott osztály és az erős tolerált osztály (kevés valószínűséggel esetleg a közepes tolerált osztály) tagjainak egy része úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződik (Farkas 2019: 115–116). A félmonista társadalmi alakulatban jellemzően ez a hatalmi társadalmi hálózat rendelkezik a politikai hatalommal. Tehát a hatalmi osztály tagjain kívül a támogatott és az erős tolerált helyzetű egyének egy része is jelentős politikai erővel rendelkezik, és így jelentős mértékben részt vehet a társadalmi intézmények kialakításában. Politikai jellegű társadalmi egyesülések, hálózatok és érdekvégyesítő társulások kialakulhatnak a hatalmi helyzetben lévők körén kívül is, de jelentős politikai erővel rendelkező társadalmi egyesülések, hálózatok és

érdekérvényesítő társulások létrehozására a gyenge tolerált, a korlátozott és a kiszolgáltatt helyzetben lévők körében nincs esély.

A félmonista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúrában megtalálható a viszonylag kis létszámú hatalmi osztály, a támogatott osztály, az erős tolerált osztály, a pártolt osztály, a közepes tolerált osztály, a gyenge tolerált osztály, valamint a korlátozott és a kiszolgáltattott osztály. Ezek közül valószínűleg a legnépesebb a kiszolgáltattott osztály, ezt követően a gyenge tolerált és a közepes tolerált osztály, akiknek a tagjai, a korlátozott osztály tagjaival együtt, a társadalom többségét alkotják.

A szóban forgó alakulatban a hatalmi helyzetben lévők hatalma – a mindennapi társadalmi élet szférájában – az adott társadalom tagjai számára általában külsőleges, azaz tőlük függetlenül létezik. Azonban a támogatott és az erős tolerált helyzetben lévő és a hatalmi hálózathoz tartozó egyének szempontjából a hatalmi helyzetben lévők társadalmi ereje – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – belsőleges, azaz részben általuk létrehozva létezik, és ilyen szinten a társadalmi viszonyok is belsőleges viszonyok.

Az előző típushoz képest a félmonista alakulatnak megfelelő társadalomban viszonylag kisebbek a társadalmi egyenlőtlenségek, nagyobb arányban vannak jelen a középrétegek, azaz olyan társadalmi osztályok, amelyek tagjai a társadalmi állapotrétegződésben a középső rétegekben találhatóak. Szükségszerűen kialakul a rendi rétegződés, de kevésbé szélsőséges és a normatívált rendi réteg aránya jóval nagyobb.

A társadalom természetes szerveződésének a félmonista társadalmi alakulat felel meg a legnagyobb mértékben, és a fejlett kapitalista társadalmakra a félmonista társadalmi alakulat jellemző. E tanulmányban érdemben nem foglalkozom azzal, hogy a fejlett kapitalista társadalmakra jellemző demokratikus politikai rendszer a valóságban úgy működik, hogy általában az előnyösebb társadalmi helyzetű osztályok, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja, és csak ezen érdekeknek alárendelve nyújt aktuális lehetőséget a hátrányosabb helyzetű osztályok politikai érdekeinek az érvényesítésére.

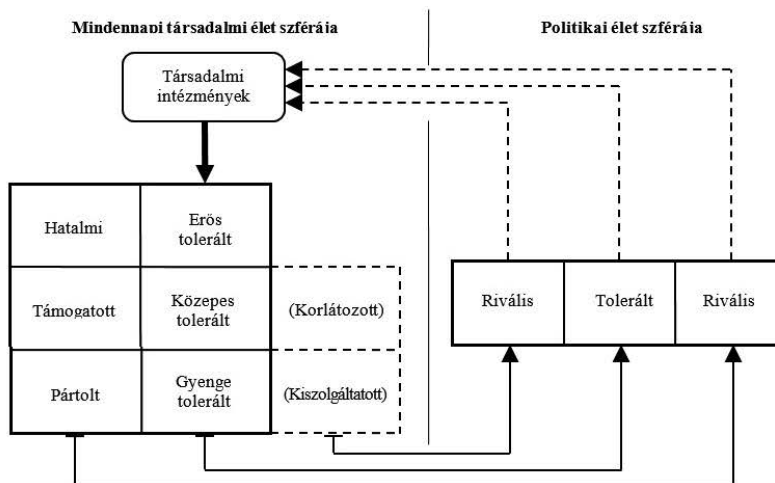
A „rendszer váltás” előtti egy-két évtized magyar szocialista társadalmát is félmonista társadalomként értelmezhetjük. Ekkor már nem csupán a pártállam felső vezetése rendelkezett jelentős politikai erővel, a magyar társadalom átfogó intézményeinek kialakításában jelentős szerephez jutottak az alsóbb szintű pártvezetők körében kialakult hálózatok, az egyes gazdasági ágazatok felső vezetőit tömörítő lobbyk stb. (Bihari 1980). Így már a jelentős politikai erővel nem rendelkező társadalmi osztályok tagjainak az érdekei is jelentősebb mértékben érvényre juthattak a társadalmi intézmények alakításában, amennyiben azok egybeestek az előbbieik érdekeivel. Például a nagyvállalatok felső vezetői mintegy képviselték a vállalatok üzemeiben előnyös helyzetben lévő munkások érdekeit is (Kolosi 1987: 103–104). Főleg a nagyvállalati felső vezetők szorgalmazására hozták létre a vállalati gazdasági munkaközösségek intézményét, hogy ezáltal kedvező kereseti lehetőségekhez juttassák az üzemen belül előnyös helyzetben lévő munkásokat. A társadalmi rétegződést tekintve, a hetvenes és nyolcvanas évtizedben kialakult egy viszonylag széles és elfogadható társadalmi állapotot elért középréteg. A rendi rétegződés ötvenes évekre jellemző szélsőséges megnyilvánulási formáit erre az időszakra finomabb és rejtettebb rendi egyenlőtlenségek váltották fel.

A félpluralista társadalmi alakulat

A félpluralista társadalmi alakulatban már határozottan elkülönül egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája, és e két szférának a társadalmi struktúrája lényegesen különbözik egymástól, ahogyan azt a 4. ábrán láthatjuk. A félpluralista társadalmi alakulat politikai életének a szféráját alapvetően pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben az érdekviszonyok szerint különböző (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítették. A félpluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan hatalmi, támogatott, pártolt és különböző szintű tolerált társadalmi osztályokból épül fel.

A félpluralista alakulatnak megfelelő társadalomban a politikailag jelentős társadalmi egyesülések, hálózatok és érdekérvényesítő társulások közötti politikai erőviszonyok, ha nem is feltétlenül kiegyenlítették, de nem a mindennapi társadalmi erőviszonyokat tükrözik és nincsenek bennük hatalmi viszonyok. E viszonyok elméletileg minden egyes egyén számára lehetővé teszik azt, hogy politikai szerveződések révén érdemben részt vegyen az adott társadalom intézményeinek a kialakításában. A mindennapi élet szférájában ellenben a szóban forgó társadalmi alakulatban is egyenlőtlen erőviszonyokat, illetve hatalmi viszonyokat találunk, az intézményeken túl olyan további meghatározó tényezőkkal, valamint olyan munkamegosztási- és tulajdonviszonyokkal (mint szerepvizonyokkal) összefüggésben, amelyeket fentebb feltételeztem, és amelyek a mindennapi társadalmi élet szférájában összetett érdekviszonyok és egyenlőtlen erőviszonyok létrehozásához járulnak hozzá. Azonban a hatalom a különböző (mindennapi) társadalmi osztályok szintjén bizonyos mértékben belsőleges, azaz (más osztályokkal együtt) részben általuk is létrehozott.

4. ábra: A félpluralista társadalmi alakulat.



Forrás: saját szerkesztés

A félpluralista alakulatnak megfelelő társadalom mindennapi társadalmi struktúrája a félmonista társadalom struktúrájához képest kevésbé differenciált, az erőviszonyok szempontjából is, de különösen az érdekviszonyok szempontjából. A szóban forgó társadalmi struktúrában is megtalálható a viszonylag kis létszámú hatalmi osztály, a támogatott osztály, az erős tolerált osztály, a pártolt osztály, a közepes tolerált osztály és a gyenge tolerált osztály, azonban elméletileg nem létezik korlátozott osztály és kiszolgáltatott osztály. A félpluralista társadalmi alakulatban adott az aktuális lehetőség a tartós és átfogó érdekelletétek feloldására a különböző társadalmi osztályok között, így itt csupán átmenetileg juthatnak egyes egyének és csoportok korlátozott vagy kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe. Pontosabban addig, amíg politikai egyesülésekbe, hálózatokba vagy érdekérvényesítő társulásokba szerveződve el nem érik a társadalmi intézmények olyan megváltoztatását, amely feloldja a hatalmi osztállyal, illetve a hatalmi osztály egyes tagjaival szembeni érdekelletétüket.

Az előző tpushoz képest a félpluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom a társadalmi állapotrétegződést tekintve kevésbé egyenlőtlen, és ilyen társadalomban elvileg nem alakulhat ki rendi rétegződés. Egyetlen egyén vagy csoport sem rendelkezhet ugyanis olyan erővel, amelyek aktuálisan lehetővé tennék számára a rendi jellegű társadalmi intézmények kialakítását és fenntartását. A félpluralista társadalom – főleg a részben belsőleges hatalmi viszonyokból és a rendi rétegződés hiányából eredően – teljesítőképességben és működésének hatékonyságában is jelentősen felülmúlja a félmonista társadalmat.

A félpluralista társadalmi alakulat szélső esete az, amikor az egyének adott körében valamennyi egyén érdemben részt vehet és valóban részt vesz az intézmények kialakításában, és az adott egyének belső fedezetű intézmények kialakítása révén társadalmi egyesülést hoznak létre, azonossági érdekviszonyokkal, de egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokkal.⁶ Ugyanis egy egyesülésben is lehetnek a társadalmi erőviszonyok a mindennapi társadalmi élet szférájában egyenlőtlen viszonyok. Az ilyen egyesülés a mindennapi társadalmi élet szférájában elvileg hatalmi, támogatott és pártolt társadalmi osztályokból épül fel, a politikai élet szférájában viszont egy egységes „tolerált” osztályt képez. Azonban társadalmi egyesülés általában az egyének viszonylag szűk köre (általában legfeljebb 20–25 fő) által alkotva jöhet létre; viszonylag sok érintett egyén kevés valószínűséggel vagy egyáltalán nem hozhat létre egy átfogó társadalmi egyesülést. Emellett minél összetettebb funkciót kellene ellátnia az adott társadalmi csoportnak, e funkció ellátására annál nehezebb társadalmi egyesülést létrehozni.

Félpluralista társadalmi alakulat viszonylag kis létszámú társadalmi csoportban is kevés valószínűséggel alakul ki, viszonylag nagy létszámú társadalmi csoportban viszont szinte lehetetlen kialakítani ilyen alakulatot. Minket itt főleg az állami (vagy nemzeti) társadalom érdekel, és az ilyen társadalmon belül az egyének viszonylag tágabb köreiben – a társadalmi egyesülések helyettesítőiként – csak társadalmi hálózatok és (főleg) érdekérvényesítő társulások jöhetnek létre a politikai élet szférájában, amelyekre az elmélet engedményes vagy (főleg) eklektikus szintjén lehetünk tekintettel. Ha ezen a szinten feltételezzük, hogy e szerveződések révén a különböző (mindennapi) társadalmi osztályok tagjai érdemben részt vehetnek az intézmények kialakításában és kielégítő mértékben

⁶ A társadalmi egyesülés fogalmáról és létrehozásáról lásd Farkas 2022a.

érvényesítik politikai érdekeiket, a fentebb meghatározott félpluralista társadalmi alakulat jöhet létre.

Azonban az állami (vagy nemzeti) társadalom elemzése szempontjából a félpluralista társadalmi alakulat csak egy ideális modell. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a félpluralista társadalmi alakulat viszonylag tisztán – elvileg és gyakorlatilag – megvalósíthatatlan. Mindazonáltal – felfogásom szerint – a félpluralista társadalmi alakulat lehet az a társadalomideál, amely felé az állami (vagy nemzeti) társadalmat is közelebb kellene, és amely bizonyos mértékig megközelíthető.

Itt csak röviden foglalkozom a *félpluralista társadalmi alakulat kialakulásának az akadályai*val, amelyek főleg a következők: (1) a hagyományosan kialakult demokratikus politikai intézményrendszer hiányosságai; (2) a társadalom tagjainak széles körében a politikai életben való részvételre tipikusan az elhárító beállítottság jellemző; (3) az „oligarchia vastörvényének” érvényesülése az érdekérvényesítő társulásokban; (4) a hatalmi osztály által a hűségi társadalmi hálózat és a rendi rétegződés kialakítása révén a társadalom megosztása.

Az egyik jelentős akadály a hagyományosan kialakult demokratikus politikai intézményrendszer hiányosságaiban rejlik. Itt csak azt jegyzem meg, hogy a képviseleti elv és a többségi elv érvényre juttatása a parlamenti választások során valójában kevéssé teszi aktuálisan lehetővé a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó egyének és csoportok érdekeinek politikai érdekek formájában történő megjelenítését és érvényesítését.

A másik akadály azzal kapcsolatos, hogy a félpluralista társadalmi alakulat kialakulása és fenntartása feltételezi, hogy a társadalom tagjai politikai egyesüléseket, hálózatokat és érdekérvényesítő társulásokat hoznak létre és aktívan részt vesznek a politikai életben. Azonban bizonyos körülmények között nem valószínű az, hogy az egyének társadalmi egyesüléseket hoznak létre, és az egyesülések létrehozását akadályozó tényezők nagyrészt társadalmi hálózatok és érdekérvényesítő hálózatok létrehozását is akadályozzák. Ugyanakkor az egyének elkülönült érdekeinek nem felel meg a politikai életben való aktív részvétel, mivel az érdekeiknek megfelelő társadalmi intézmények – tágabb értelemben vett – „közjavaknak” tekinthetők. A társadalom tagjainak széles körében tehát a politikai életben való részvételre tipikusan az elhárító beállítottság jellemző.

A pluralista politikai erőviszonyok, és ezáltal a félpluralista társadalmi alakulat kialakulásának harmadik fő akadály a „oligarchia vastörvényének” nevezett törvényszerűség érvényesülése az érdekérvényesítő társulásokban. Itt csak röviden utalok Michels (2001) felfogására, amely szerint a formális szabályait tekintve demokratikusnak tűnő nagyméretű szervezetekben (politikai pártokban, szakszervezetekben stb.) is elkerülhetetlenül létrejön egy klikk a felső vezetők körében. Ennek értelmében, ha egy érdekérvényesítő társulás intézményrendszere kifejezetten demokratikus és a tagok viszonylag aktívan részt vesznek az adott társulás társadalmi intézményeinek a kialakításában, a vezetők szűk köre nagyrészt ennek ellenére is szert tesz olyan hatalomra, amelyet a vezetők elkülönült egyéni érdekeik érvényesítésében használnak fel, a tagok nagy részének érdekei ellenére. Eszerint meglehetősen jellemző, hogy a politikai pártok és a szakszervezetek vezetői olyan cselekvésirányt követnek, amelyek ellentétesek a választók vagy az érintett dolgozók érdekeivel.

Végül a negyedik fő akadály a hűségi társadalmi hálózatban és a rendi rétegződésben rejlik. Ha ugyanis adottnak vesszünk egy félmonista társadalmat, amelyből esetleg

kifejlődhetne egy félpluralista társadalom, a hatalmi helyzetben lévők a hűségi társadalmi hálózat és a rendi rétegződés tudatos kialakítása révén általában megosztják a társadalmat. Ennek eredményeképpen az erőviszonyokat tekintve reménytelen helyzetbe, és esetleg még számbelileg is kisebbségbe kerülnek azok az egyének és csoportok, akik társadalmi helyzetük jelentős javulását várhatnák a pluralista politikai erőviszonyok kialakításától.

A huszadik század közepén kialakult liberális pluralista felfogás szerint a fejlett kapitalista országok politikai életét a pluralista politikai erőviszonyok jellemzik (pl. Dahl 1961; Truman 1951). A monista (vagy elitista) felfogás képviselői viszont arra mutatnak rá, hogy az említett országokban a politikai élet szférájában is hatalmi viszonyok érvényesülnek; az alapvető jelentőségű döntéseket az egyének viszonylag szűk köre hozza, akik az erőelítet, az uralkodó osztályt vagy a felső vezetői kört alkotják, és akik kiemelkedően nagy politikai erővel rendelkeznek (pl. Aronowitz 2003; Domhoff 2014; Mills 1972; Scott 1992). Felfogásom az utóbbi felfogáshoz áll közel, amely szerint a fejlett kapitalista társadalmak politikai életében hatalmi viszonyok érvényesülnek, tehát a fejlett kapitalista társadalmak alakulata félmonista társadalmi alakulat.

A pluralista társadalmi alakulat

Pluralista társadalmi alakulatról akkor beszélünk, amikor nem csupán a politikai élet szférájában, hanem a mindennapi társadalmi életben is közel kiegyenlítették az erőviszonyok, miközben az érdekviszonyok differenciáltak. *A pluralista társadalmi alakulat politikai életének a szféráját a pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben a (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítették. Emellett a mindennapi társadalmi életben is közel kiegyenlítették az erőviszonyok, miközben az érdekviszonyok differenciáltak.* A pluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan rivális osztályból és (erős) tolerált osztályból épül fel.

Mivel a szóban forgó társadalomban az erőviszonyok közel kiegyenlítették, a társadalmi struktúra szempontjából kiemelésre érdemes érdekviszonyokat és erőviszonyokat nem dönthetjük el eleve egy ideáltipikus modell alapján, hanem csupán a társadalmi viszonyok egészét figyelembe véve. Így a vizsgált társadalmi folyamattól függően, illetve annak függvényében, hogy mely egyénekhez, illetve csoportokhoz fűződő viszonyaik a leglényesebbek, lehetnek egyes egyének, illetve csoportok meghatározott vonatkozásban rivális, más vonatkozásban erős tolerált, ismét más vonatkozásban esetleg semleges társadalmi helyzetben.

Az előbbi típusokhoz képest a pluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalomban a társadalmi állapotrétegződés lényegesen kisebb egyenlőtlenségeket tartalmaz és kevésbé állandó, és elvileg kizárt a rendi rétegződés. A pluralista társadalomban természetesen kizárt a rendi rétegződés, de társadalmi állapotrétegződés itt is kialakulhat. Kiegyenlített erőviszonyok mellett is alakulhatnak úgy az érdekviszonyok, hogy – az érdekviszonyok és az erőviszonyok által meghatározottan – a helyzeti társadalmi erőben az egyes egyének és csoportok között jelentős egyenlőtlenségeket találunk. Általában azonban azt

mondhatjuk, hogy a félpluralista alakulathoz képest a pluralista alakulatban a társadalmi állapotrétegződés lényegesen kisebb egyenlőtlenségeket mutat és emellett kevésbé állandó.

A pluralista társadalmi alakulatnak megfelelő szerveződési forma csak kis létszámú társadalmi csoportokban és/vagy olyan csoportokban alakulhat ki, ahol a tevékenységi funkciók összehangolása nem teszi szükségessé a munkamegosztási viszonyokban az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, és ahol a tulajdonviszonyok sem differenciáltak.

Összegzés

A tanulmány első részében először meghatároztam a társadalmi alakulat fogalmát, majd felvázoltam az alakulat funkcióját. Meghatározásom szerint a társadalmi alakulat a társadalom átfogó szerveződési formája, amely magában foglalja egyrészt a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját, másrészt a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját, valamint a mindennapi társadalmi struktúra politikai társadalmi struktúrában történő leképeződésének a formáját és mértékét. A mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra közötti meghatározottság kétoldalú, de ez a kétoldalú meghatározottság időben elkülönül egymástól; az egyik meghatározó hatás történetileg, a másik az adott jelenséggel egyidejűleg, illetve mindenkor érvényesül.

Egyrészt, a politikai társadalmi struktúra meghatározza azt, hogy történetileg milyen társadalmi intézmények alakulnak ki a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényesen, és ezáltal történetileg nagyrészt meghatározza a mindennapi társadalmi struktúrát. Másrészt, a politikai intézmények a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a politikai társadalmi struktúrát, és ezáltal meghatározzák a társadalom egyes tagjainak és csoportjainak a politikai magatartását. Harmadrészt, autonóm társadalmat és a politikai intézmények intézményes alakítását feltételezve, történetileg a politikai társadalmi viszonyok alakítják, illetve a politikai társadalmi struktúra határozza meg a politikai intézményeket. A mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra elvileg megfelel egymásnak, a két struktúra egyensúlyban van egymással, azonban adott időszakban az egyensúly természetét a politikai intézmények alapvetően meghatározzák. Közvetlenül főleg az állami-politikai intézmények formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét.

A második részben a társadalmi alakulat négy fő típusát különböztettem meg egymástól: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot. A monista társadalmi alakulatot egyértelműen monista politikai erőviszonyok jellemzik, a mindennapi társadalmi életben hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport rendelkezik a politikai hatalommal is. A monista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra hatalmi, támogatott, pártolt, gyenge tolerált (és esetleg közepes tolerált), valamint kiszolgáltatott társadalmi osztályból épül fel. A monista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom nagymértékben rétegzett.

A félmonista társadalmi alakulatot döntően monista politikai erőviszonyok jellemzik, azonban a hatalmi társadalmi osztály kiemelkedő politikai ereje mellett a támogatott és az erős tolerált osztály tagjainak egy része is jelentős politikai erővel rendelkezik. A félmonista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra összetett, a rivális társadalmi osztály kivételével valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő társadalmi osztály megtalálható benne. Az előző típushoz képest a félmonista alakulatnak megfelelő társadalomban viszonylag kisebbek a társadalmi egyenlőtlenségek.

A félpluralista társadalmi alakulat politikai életének a szféráját alapvetően pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben az érdekviszonyok szerint különböző (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek. A félpluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan hatalmi, támogatott, pártolt és különböző szintű tolerált társadalmi osztályokból épül fel. Az előző típushoz képest a félpluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom kevésbé egyenlőtlen.

A pluralista társadalmi alakulat politikai életének a szféráját a pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben a (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek. Emellett a mindennapi társadalmi életben is közel kiegyenlítettek az erőviszonyok, miközben az érdekviszonyok differenciáltak. A pluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan rivális osztályból és (erős) tolerált osztályból épül fel. A félpluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom az előző típushoz képest is jóval kevésbé egyenlőtlen.

Monista társadalmi alakulat hosszabb távon csupán elnyomás eredményeként tartható fenn. A társadalom természetes szerveződésének főleg a félmonista társadalmi alakulat felel meg, és a fejlett kapitalista társadalmakra a félmonista társadalmi alakulat jellemző. Félpluralista társadalmi alakulat viszonylag kis létszámú társadalmi csoportban is kevés valószínűséggel alakul ki, az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén ilyen alakulat viszonylag tisztán – elvileg és gyakorlatilag – megvalósíthatatlan. Mindazonáltal – felfogásom szerint – a félpluralista társadalmi alakulat lehet az a társadalomideál, amely felé az állami (vagy nemzeti) társadalmat is közelíteni kellene, és amely bizonyos mértékig megközelíthető.

Hivatkozott irodalom

- Aronowitz, Stanley (2003): *How Class Works: Power and Social Movement*. New Haven and London: Yale University Press.
- Bihari Mihály (1980): A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. *Társadalmi Szemle* 3: 105–115.
- Bihari Mihály (1985): *Politikai rendszer és szocialista demokrácia*. Budapest: Politikatudományi füzetek.
- Dahl, Robert A. (1961): *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
- Dahrendorf, Ralph (1976): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Domhoff, G. William (2014): *Who Rules America? The Triumph of the Corporate Rich*. New York: McGraw-Hill.
- Farkas Zoltán (2010): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bfbor. <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- Farkas Zoltán (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc: Bfbor. <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- Farkas Zoltán (2019): A társadalmi struktúra fogalma, összetettsége és a társadalmi hálózatok. *JEL-KEP* 2: 101–123. DOI: <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP2019.2.101>

- Farkas Zoltán (2020a): A társadalmi struktúra meghatározottsága és funkciói. *Belvedere Meridionale* 32(2): 133–157.
DOI: <https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.7>
- Farkas Zoltán (2020b): A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés fogalma és típusai. *Valóság* 63(5): 24–39.
<https://www.researchgate.net/publication/341205264>
- Farkas Zoltán (2022a): A közjavak, a társadalmi egyesülés és az együttes cselekvés. *Kultúra és Közösség* 5/8(1): 5–21.
DOI: <https://doi.org/10.35402/kek.2022.1.1>
- Farkas Zoltán (2022b): A társadalmi csoport, társulás és egyesülés: A Társadalomelmélet 13. fejezete. Kézirat a *ResearchGate*-ben. <https://www.researchgate.net/publication/358461779> (Letöltve: 2023.03.04.).
- Farkas Zoltán (2023): A társadalmi élet alszférái: A mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája. Kézirat a *ResearchGate*-ben. <https://www.researchgate.net/publication/368850134> (Letöltve: 2023.03.25.).
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Marx, Karl (1959): A filozófia nyomorúsága. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM)*. 4. kötet. Budapest: Kossuth, 59–174.
- Marx, Karl (1965): Előszó A politikai gazdaságtan bírálatához. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM)*. 13. kötet. Budapest: Kossuth.
- Michels, Robert (2001): *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. Kitchener: Batoche Books.
- Mills, C. Wright (1972): *Az uralkodó elit*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Poulantzas, Nicos (1975): *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books.
- Truman, David B. (1951): *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*. New York: Alfred A. Knopf.
- Scott, John (1992): *Who Rules Britain?* Cambridge: Polity Press.

Farkas Zoltán

szociológus, Miskolci Egyetem (Miskolc)

A magyar újkapitalizmus



A kép forrása: <https://pixabay.com/>, jannonivergall

Szalai Erzsébet

Szorításban

A tőke-munka viszony a NER-ben, avagy kizsákmányolás a magyarországi újkapitalizmus autoriter korszakában

Absztrakt: A tanulmány a tőke-munka viszony alakulását vizsgálja a Nemzeti Együttműködés rendszerének keretein belül. Elemzi az eme viszonyból fakadó kizsákmányolás kvantitatív jellemzőit és azok változását. Bemutatja, hogy a tőke érdekei hogyan kerekednek a dolgozók érdekei fölé a törvényhozásban, az országos és helyi érdekegyeztetés intézményrendszerének kialakításakor és változtatásakor, valamint az állami redisztribúció során. A burzsoázia és a dolgozók állapotának, érdekvényesítési metódusainak alakulásával külön fejezetek is foglalkoznak. Ezek lényege, hogy míg a burzsoázia közös érdekeinek képviselőjére képes megszervezni önmagát, és képes ezen érdekeit az államon keresztül, annak álruhájába öltözve képviselni, a dolgozók atomizáltak, nem tudják felismerni és artikulálni közös érdekeiket. Mentális állapotuk a vizsgált időszak alatt határozottan romlik. Végül a tanulmány összefoglaló, elméleti fejezetében megállapítást nyer, hogy a dolgozók kizsákmányolása a NER-ben, vagyis a magyarországi újkapitalizmus autoriter korszakában jóval erősebb, mint korábban bármikor. Annak ellenére is, hogy az uralkodó politikai elitnek sikerül megzaboláznia a burzsoáziát. És/de paradox módon éppen utóbbi érdekében: akár az egyéni tőkés érdekekkel szemben is képes érvényesíteni az osztókés érdekeket.

Kulcsszavak: tőke, munka, állam, kizsákmányolás, szakszervezetek

Marx nyomán tudjuk, hogy a kapitalista társadalmakat alapvetően a tőke-munka ellentét-pár, vagyis a tulajdonhoz való viszony strukturálja. Így van ez a NER-ben is, bár e hatás mélységéről nem állnak rendelkezésre megbízható adatok. Nem véletlenül: a hatalmon lévőknek minden társadalomban ahhoz fűződik érdekük, hogy alávetettjeikhez való viszonyukat elrejtse a közvélemény előtt – korunkban ez többek között a makrostatisztikai rendszernek az alapviszonyok szempontjából értelmezett átláthatatlanságában jelenik meg.

Jelen tanulmányom célja ezért az, hogy a hátráltató tényezők ellenére e viszony és a benne rejlő ellentét dinamikájának a lehető legplasztikusabb ábrázolását adjam, a NER időszakára koncentrálva. Ennek empirikus részében makrostatisztikai adatokra és jórészt sajtóelemzésre (elsősorban a *Mércén* és az *Új Egyenlőségen* megjelent tényfeltáró cikkekre) fogok támaszkodni. Az összefoglaló részben pedig néhány elméleti következtetést fogok megfogalmazni, egyben továbbgondolva a feltárt összefüggéseket.

Tőke-munka ellentét és megjelenése a társadalmi élet különböző szegmenseiben

A tőke-munka viszony vizsgálatához közelebb vivő és elérhető adat elsőként a tőkejövedelmek és munkajövedelmek nagysága, és ezek egymáshoz viszonyított aránya.

Nos, 2020-ban a tőkével rendelkezők átlagjövedelme (adózás után) 6,75 millió forint, a munkájukat áruba bocsátók átlagkeresete pedig 3,2 millió forint volt. Jól tükrözi a viszonyokat, hogy ugyanebben az évben az összes tőkejövedelem 78 százalékát a tőkejövedelemmel rendelkezők 11 százaléka birtokolta, mintegy 30 ezer ember, akik fejenként 48 millió forint tőkejövedelmet realizáltak.¹

Ami továbbmenve az időbeli alakulást illeti, azt látjuk, hogy a munkabérek GDP-hez viszonyított aránya,² mely adalék a munka kizsákmányolásának nagyságához és időbeli változásához, az 1995 és 2009 közötti időszakhoz viszonyítva 2010–2022-ben csökken, 1995 és 2009 között 59,4 százalék és 56,8 százalék között mozog, és tendenciája az időszakon belül csökkenő, 2010 és 2022 között pedig 55,7 és 53,2 között ingadozik, és a tendencia ezen időszak alatt is csökkenő. Kinagyítva: a bérhányad 2010 és 2022 között ingadozások közepette csökken, 2010-ben 55,7 százalék, 2022-ben pedig már csak 53,2 százalék.³ Mindez annak ellenére, hogy a foglalkoztatottság az adott időszakban szintén ingadozások mellett növekszik.⁴ Hasonló folyamatot lát Scheiring Gábor (2023a) is, aki hozzáteszi, hogy a bérhányad csökkenésével az adott időszakban egyedül vagyunk Közép-Európában. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a bérhányad csökkenése a rendszerváltás óta szinte töretlen Magyarországon, pontosabban csupán a Medgyessy-korszak (2002–2004) jelentett e tendenciát tekintve kivételt. Büttl Ferenc (2018) pedig azt figyelte meg, hogy bár a bérhányad a centrumkapitalista országokban is csökkenő tendenciát mutat, még mindig magasabb, mint térségünkben, ezen belül különösen Magyarországon.

Mindez a kizsákmányolás kiugró nagyságrendjéről és fokozódásáról szól, mely utóbbi tézist Huszár Ákos (2022b) kutatásai is alátámasztják. Idézett szerző azonban arra is

1 Forrás: Kétszer annyi az átlagos tőkejövedelem, mint az átlagbér. *karriertrend.hu*, 2022. 03. 14.

2 Adjusted wage share of GDP at current factor cost (ALCD2).

3 Forrás: https://dashboard.tech.ec.europa.eu/qs_digit_dashboard_lmt/public/sence/a

4 Forrás: KSH 20.1.3.2. A 15-64 éves népesség foglalkoztatottsága (2000–2021).

felhívja a figyelmet, hogy az általa abszolút vagy totális kizsákmányolásnak nevezett viszony a vizsgált időszakban máshogyan alakul. Ilyen kizsákmányolásról az ő megközelítésében akkor beszélhetünk, ha legalábbis a munkások egy részének bére nem éri el a létminimumot sem. Az adatok azt mutatják, hogy

2010-es évek végére a minimálbér megközelítette a létminimum szintjét, és különösen a globális pénzügyi válságot követő időszakhoz képest jelentősen csökkent azok aránya, akiknek jövedelme nem éri el a minimumértékeket. A kizsákmányolás tehát annak ellenére fokozódott, hogy a totális kizsákmányolás csökkent. Ennek pedig két fő forrása lehet: a keresetek emelkedését meghaladó módon növekedett egyrészt a munkaidő és/vagy a munka intenzitása.⁵ A 2010-es évek (második felének) fő munkaerő-piaci folyamatait ezek alapján úgy lehet röviden összefoglalni, hogy egyrészt egyre többen és egyre többet dolgoztak, másrészt viszont a keresetek is növekedtek olyan mértékben, hogy a munkavállalók egyre nagyobb hányada számára fedezték legalább a létfenntartás költségeit (Huszár 2022b: 78–79).

Büttl Ferenc (2017) kutatásai szerint mindazonáltal (mint azt a bérhányadok alakulásának jellemzésekor már érintettük), a magyar munkaerő kizsákmányolása nemzetközi összehasonlításban igen magas. Az ötven, külföldi kézben lévő járműipari vállalat bérszínvona a nyavállalataikkal összehasonlítva sokkal jobban le van azoktól maradva, mint ahogyan a munkatermelékenység alakulásában: „mintegy 30 százalékkal alacsonyabb bért fizetnek dolgozóiknak, mint ami a munkatermelékenységük alapján megilletné őket.”

Büttl megfogalmazásában: „Az alacsony fizetések a másik oldalon magas profitot jelentenek, vagyis minden, a dolgozóktól elvett forint a tulajdonosok zsebébe kerül”. (És ha a munkahelyeken végbemenő kizsákmányoláshoz hozzáadnánk a munkaerő újratermelésében nélkülözhetetlen funkciót betöltő reprodukív munka kizsákmányolását is – mely a koronavírusos időszakban kiugróan növekedett –, akkor a dolgozók vélhetően még erősebb kizsigerelését láthatnánk). És éppen ez a tőke-munka viszony antagonizmusának lényege. Még akkor is így van ez, ha hosszabb távon tőke és munka egymás nélkül nem létezhetnek. Mármost hogy tőke és bérmunka, és mármost hogy a kapitalizmus keretei között. De a mai kapitalizmusban, a neoliberais fordulattól kezdődő, általam újkapitalizmusnak nevezett viszonyok között a tőke ágensei egyre inkább csak az egyre rövidebb távú haszon érdekében képesek gondolkodni és cselekedni. (Ennek következményeire még visszatérek).

Mindazonáltal a tőke-munka viszony tengelyében nem minden társadalmi szereplő helyezhető el közvetlenül. Éber Márk Áron (2022) ezért bevezette a köztes-közvetítő osztályok fogalomrendszerét: ezekbe azok a társadalmi szereplők tartoznak, akik ugyan közvetlenül nem vesznek részt a profit létrehozásában, munkájuk mégis bérmunka, mivel alapfunkciójuk az, hogy létrehozzák és fenntartsák tőke és munka összekapcsolódásának társadalmi és gazdasági feltételeit. A makrostatisztikai rendszer már említett sajátosságai miatt azonban az ilyen dolgozóknak a közvetlen bérmunkát végzőkhöz viszonyított nagyságrendjét, és más számszerűsíthető jellemzőit – legalábbis egyelőre – nem tudjuk meghatározni. Az azonban erős hipotézisként megfogalmazható, hogy a tőke, pontosabban a vele összefonódó államhatalom a hazánkba is begyűrőző 2008-as világgazdasági

⁵ Fazekas Lázár Benjámin (2022) hasonló következtetésekre jut: miközben a vizsgált időszakban az EU átlagában változatlan maradt, Magyarországon növekedett a dolgozók várhatóan munkával töltött ideje – kiemelés Sz.E.).

válság és az azt követő kritikus időszakok terheit elsősorban ezekre az osztályokra hárítja, így kímélve a profit létrehozásában közvetlenül résztvevő bérmunkások rétegét. Erre utal a vállalkozói szférában és a közszférában dolgozók keresetei közötti, a vizsgált időszakban egyre növekvő mértékben szétnyíló olló is (Reichenberger 2023).

Miként a rendszerváltás után a „balliberális” kormányok alatt, a 2010-től felépülő NER-ben is érzékelhető az államhatalom azon törekvése, hogy a társadalmi élet különböző szféráiban előnybe hozza a tőkét, pontosabban az azt reprezentáló burzsoáziát a munkával, pontosabban a munkásokkal és a köztes-közvetítő osztályokkal szemben. Sőt, az államhatalom ez irányú törekvése erősebb és sikeresebb, mint a korábbi időszakokban.

Megnyilvánul ez leginkább a *törvényhozásban*. Több ízben a dolgozók (a munkások és a köztes-közvetítő osztályokban tevékenykedők) jogait sértő módon kerül sor a munka törvénykönyvének módosítására. Az első ilyen a parlament által 2010 decemberében elfogadott új sztrájkotörvény. Ez a törvény megtiltja sztrájkot számos területen: az igazságszolgáltatási szerveknél, a Magyar Honvédségnél, a rendvédelmi, rendészeti szerveknél, a polgári nemzetbiztonsági szolgálatoknál és a NAV-nál. A törvény sarkalatos pontja az, hogy azokon a munkahelyeken, melyek a lakosságot alapvetően érintő tevékenységet folytatnak, elégséges szolgáltatást kell biztosítani. Ezek az ágazatok azonban nincsenek meghatározva. A törvény előírja, hogy az elégséges szolgáltatásokról a „munkáltatóknak” és a „munkavállalóknak” kell megegyezniük, ennek sikertelensége esetén a munkaügyi bíróság dönt. Könnyű belátni, hogy – különös tekintettel a szakszervezetek gyengeségére (erre még visszatérek) – ez az előírás a tőkének kedvez – a bírósági procedúra több évet vehet igénybe.

A politikai sztrájkot a törvény betiltja (Jámbor 2016).

Lehetetlenné válik a törvényes pedagógus sztrájk – miként a közszférában tevékenykedő köztes-közvetítő osztályok további csoportjainak sztrájkja is.

A munka törvénykönyvének 2012-es újabb módosítása tovább szűkíti a dolgozók jogait. Lényege: csökken a dolgozók pihenőideje, a túlórapótlék, a „munkáltató” egyoldalúan módosíthatja a dolgozókkal kötött szerződését. Dönt a szabadság kiadásának idejéről, egyoldalúan áthelyezheti a dolgozókat másik munkakörbe. A kormány pedig a minimálbér nagyságát a gazdasági és munkaerő-piaci helyzet alakulása szerint változtathatja. Ezen „rugalmasító” intézkedések következtében tovább csökken a dolgozók biztonsága. Első számú kárvallottjai a kevésbé képzett, könnyen helyettesíthető dolgozók (Jámbor 2011).

A legnagyobb visszhangot kiváltó törvénymódosítás a 2018-as rabszolgatörvény. Korábban a kollektív szerződéssel rendelkező nagy cégeknél, ha behívtak egy dolgozót plusz munkára, azt pihenőnapban egy éven belül vissza kellett adni a dolgozóknak, és egy évben maximum 300 ilyen órát kérhetett a „munkáltató”. Az új rendelkezés szerint a túlmunkát nem egy, hanem három és fél év alatt lehet elszámolniuk a cégeknek, és a kérhető pluszmunkaidő 300-ról 400 órára nőhet. Jámbor András (2018b) szerint

ez a törvény egyértelműen a nagy multiknak, legfőképp a német autós cégeknek kedvez. Azoknak a cégeknek, amelyeknek az elmúlt 8 évben kétszer annyi támogatást adott a kormány, mint az azt megelőző 8 évben a szocialista-liberális kormányzatok. Azoknak a cégeknek, amelyeknek a társasági adóját tavalyelőtt 9 százalékra, a magyar kis- és középvállalkozásokéval egy szintre vitte le a kormány. Azoknak a cégeknek, amelyek tízmilliárdnyi

adót trükköznek ki Magyarországról. Azoknak a cégeknek, amelyek e trükközés nélkül is csupán 3 és 4 százalék közötti adót fizetnek a társasági adókedvezményeknek és a kormány külön kedvezményeinek köszönhetően.

Bár nem A munka törvénykönyve hatálya alá tartozik, mégis itt kell megemlítenünk az egyszerűsített vállalkozói szerződést szabályozó rendelkezés 2022-es módosítását, mivel az önfoglalkoztató státuszban lévő dolgozók széles rétegeit érinti. Vagyis a KATA hatókörének jelentős korlátozásáról van szó, mely látszólag az ilyen keretek között dolgozók érdekeit védi, mivel az őket alkalmazó cégeket elméletileg arra kényszerítené, hogy jelentsék be „rendes” munkavállalói státuszba korábban önálló vállalkozóként feltüntetett dolgozóikat. Mint ahogyan azonban azt már előre lehetett tudni, a rendelkezés ilyen hatása csak szórványos, a cégvezetők erősen ellenállnak: a tőke sikerrel védi meg magát a munkával szemben, sikerrel terheli rá a munkára az új helyzettel járó költségeket. Az önfoglalkoztatók többsége marad korábbi státuszában, de bevétele után immár tetemes járulékokat kell befizetnie az állami költségvetésbe.

Még ebben az évben három más rendelkezés is sújtja a dolgozókat: egyrészt A munka törvénykönyvéből törlik azt a rendelkezést, mely korábban arra kötelezte a cégvezetőket, hogy dolgozóik betegsége, rokkantsága esetén az adott vállalaton belül más munkakört ajánljanak fel számukra. Vagyis mivel erre az időre nem kapnak bért, könnyedén elüldözhetik őket. Másrészt módosítják a szociális törvényt, melynek lényege, hogy az „önhibájuk” miatt bajba került emberekért a családjuk és az önkormányzatuk után az állam a jövőben csak utolsóként fog felelősséget vállalni. Végül a korábban jórészt még ingyenes elfekvők megszüntetésével az állam az idősgondozás terheit még inkább a dolgozó családokra fogja terhelni. 2023 kora tavaszán pedig meghirdetik a pedagógusok egzisztenciális helyzetét és munkavállalói jogait jelentősen rontó, illetve megnyirbáló híres-nevezetes státustörvényt.

Liberális értelmiségiek gyakran beszélnek arról, hogy a NER vezetői felszámolták a fékek és ellensúlyok rendszerét – mindazonáltal a munka világát szabályozó intézményrendszert ebbe nem szokták beleértetni. (Nem lehetett látni például komoly értelmiségi tiltakozást a sztrájk törvény durva módosítása ellen). Talán azért, mert a dolgozók jogainak korlátozása nagyon is megfelel azon hatalmi csoport érdekeinek, melyet a liberális értelmiségiek – és politikusok – mindig is elsősorban képviseltek. Vagyis a tőke reprezentánsairól, a burzsoáziáról, főként pedig a nagyburzsoáziáról van szó. Mégsem mondhatjuk azonban azt, hogy ezek az intézkedések kizárólag a tőke érdekeit szolgálják.

A fékek és ellensúlyok lebontásának egyik, talán a legfontosabb célja az, hogy lehetőségessé váljon egy olyan mértékű erőforrás-átcsoportosítás, melynek révén felépíthető a NER gazdasági bázisa, a nemzeti nagyburzsoázia. (Amikor a rendszerváltás után még volt elosztogatható állami vagyon, akkor a gazdasági kliensképzéshez a regnáló balliberális politikai hatalomnak – hatalmaknak – még nem volt szüksége a jövedelmek ilyen mélységű atcsoportosítására [Szalai 2001, 2018]). Ugyanakkor ennek az erőforrás-átcsoportosításnak van egy súlyos korlátja: nem ütközhet a gazdaságot elsősorban húzó külföldi, legfőképp német nagytőke érdekeivel. Vagyis nem érintheti a multinacionális szféra nagy részét – sőt az államnak azt a korábbiakhoz képest is erősebben kell támogatnia (Jámbor 2018a). Ezért a nemzeti nagytőke felépítéséhez szükséges erőforrásokat – mint arra Scheiring Gábor (2019) és Éber Márk Áron (2020) is felhívták a figyelmet –

elsősorban a dolgozóktól kell átszivattyúzni. Hogy ez politikailag lehetővé váljon, vagyis ne törjön ki lázadás, nos, ez elengedhetetlené teszi azok jogainak jelentős korlátozását – de úgy, hogy ezzel a regnáló politikai hatalom lehetőleg ne veszítsen szavazatokat dolgozói bázisából. Ezért nem véletlen, hogy – mint azt láttuk – a jogkorlátozásokra és megszorításokra minden egyes esetben a parlamenti választásokat követő nagyjából fél év eltelte *után* kerül sor: 2010 telén, 2018 telén és 2022 őszén-telén.

Fodor T. Gábor munkajogász (2019) kutatásai szerint a magyar munkajog az EU-s munkajogok közül az egyik, ha nem a legtókebarátabb. És a rugalmasság növelésének jelszavával a vizsgált időszakban egyre nagyobb mértékben rontja is a dolgozók munkafeltételeit. Ennek hatalmi hátterét a törvények megalkotásának mechanizmusa alkotja. A szerző szerint „egy szűk, néhány fős csoportnak, amely személyi összetételében nagy átfedést mutat a törvény szerzőivel, jelentős informális túlhatalma van a munkajog világában. Ezen személyi körből néhányan jogi tanácsot adnak multinacionális cégeknek, majd megírják A munka törvénykönyvét, fontos hivatalos feladatokat látnak el (akár még a bíróságok környékén is), a joggyakorlatot befolyásoló munkajogi lapok szerkesztőbizottságában vesznek részt, munkajogi kommentárokat írnak, előadásokat tartanak, amelyeket a bírák is olvasnak, meghallgatnak. Ugyan ezen tevékenységek önmagukban nem kifogásolhatóak, sőt ezen tevékenységek bizonyos kombinációi sem kifogásolhatóak, de azért az kérdésként felvethető, hogy mennyire megnyugtató ez az informális hatalomkoncentráció jogállami, alkotmányossági szempontból?”

A dolgozók jogainak korlátozása és egzisztenciális helyzetének rombolása nem független a kormányzat, a burzsoázia és „munkavállalók” között hagyományosan közvetítő érdekegyeztetési rendszer anomáliáitól. Többek között Pásztóy András (2018) kutatásai szerint ez a rendszer már korábban is alapvetően a burzsoázia érdekeit szolgálta, a NER beköszöntével azonban a kormány egyenesen szét is veri az öröklött szisztémát. A háromoldalú Országos Érdekegyeztető Tanács helyett több menetben létrehozza a „munkáltatói” és „munkavállalói” érdekképviseletekből, az országos gazdasági kamarákból, a nemzetpolitika területén tevékenykedő civil szervezetekből, a bevett egyházakból, a tudomány, valamint a művészet hazai és határon túli képviselőiből álló Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanácsot. Ennek elvileg az a célja, hogy „ciklusokon átívelő nemzeti stratégiákat vitasson meg és segítse azok kidolgozását” – valójában azonban azt a kormányzati szándékot tükrözi, hogy a szereplők kibővítésével és a megvitandó témák túl általános, és ködös megfogalmazásával korlátozza a tőke és munka szembenállásának felszínre kerülését. Miután ez a szervezet alig tud működni, a kormány 2012 februárjában létrehoz egy új intézményt, a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumát (VKF), amely háromoldalú konzultatív, véleményező és javaslattevő fórum.

Ami utóbbiban leginkább feltűnő, az a közsférában dolgozók érdekképviseletének hiánya, mely önmagában is kifejezi azt, amiről már korábban szót ejtettem: a NER vezetői a válság terheit elsősorban a közsféra dolgozóira igyekeznek hártani. Mint azt látjuk olyannyira, hogy azok az országos érdekegyeztetés során sem képviselhetik sajátos érdekeiket.

Pásztóy szerint ez a felállás és a szervezet eddigi működése azt mutatja, hogy „a kormány «hard government» felfogásából fakadóan a jogalkotást a saját belügyének tekinti.”

Főként csak kinyilatkoztat, miközben szinte minden döntésével a tőke érdekeit szolgálja. Ezt az teszi lehetővé, hogy a szakszervezetek folyamatosan csökkenő taglétszámuk – szervezettségük 12 százalék – és gyenge társadalmi támogatottságuk miatt egyre kevésbé képesek a kormányzati politika befolyásolására (ennek komoly történelmi hagyományai is vannak), a „munkáltatói érdekképviselő pedig alapvetően mindig is inkább a kormányzati gazdaságpolitika befolyásolására törekvő lobbiszervezetek voltak, így számukra az elsődleges partner mindig is a mindenkori kormány volt, szemben a számukra másodrendű szakszervezetekkel”.

A szakszervezetek pozícióját tekintve egy önmagát erősítő folyamatot látunk: a NER minden korábbinál jobban legyengíti a szakszervezetek szerepét az országos érdekegyeztetésben, vonzerejük ezért (is) csökken – ebből pedig egyenesen következik, hogy egyre kisebb és kisebb súllyal tudnak részt venni a valamennyire azért mégis működő érdekegyeztető fórumokon.

A tőke tehát fölényben van a munkával szemben a törvényhozásban és az országos érdekegyeztetésben – mindazonáltal, mint azt már jeleztem, utóbbira nem is nagyon van szüksége: érdekeit a kormányzattal való viszonyában főként egyéni lobbizással érvényesíti. Sőt azzal, hogy a tőkét megtestesítő nagyburzsoázia jórészt tartózkodik közös érdekeinek megfogalmazásától és nyílt képviselésétől, valójában elbújik a dolgozók kontrollja elől az államapparátus háta mögé. És ennek történelmi hagyományai vannak: így viselkedtek már a létezett szocializmus nagyvállalati menedzserei (Szalai 1989), majd a rendszerváltás után születő nagyburzsoázia is (Szalai 2001) – a NER-ben azonban az érdekkijárásnak ez a módja intézményesül. A szinte egyetlen kivételt a Kereskedelmi és Iparkamara tevékenysége jelenti – de annak pozícióját is homály fedi: nem tudni, hogy tőkebarát megnyilvánulásaival a kormányzati akaratot, vagy inkább a nagyburzsoázia érdekeit képviseli-e. És ez az újabb homály újabb erőforrás a nagyburzsoázia számára.

A vázolt érdekképviselési egyenlőtlenségnek pedig az a következménye, hogy a tőke előnye a munkával szemben nemcsak a javak elsődleges elosztásában, de azok állami újraelosztásában is érvényesül: Vastagh Zoltán (2017: 200) kutatásai szerint „Magyarországon olyan izomorf állami redisztributív struktúráról beszélhetünk, amely a tőkés piacgazdaság működési mechanizmusaival összefüggő gazdasági egyenlőtlenségeket egyszerűen reprodukálja az állami-redisztributív osztályhelyzetek szerkezetében is”. Hozzáteszem: így volt ez már a NER előtt is, de 2010 után, a szociális kiadások minden korábbinál radikálisabb megkurtításával ez a tendencia határozottan erősödött. Mégpedig a munka-alapú társadalom ideológiájával nyakon öntve.

A „munkáltatók”

A vizsgát időszak alatt a tőke koncentrációja és centralizációja erősödik, ezzel összefüggésben Scheiring Gábor (2019) kutatásai szerint 2010 után a lakosság legfelső 10 százaléka korábban nem látott mértékben növeli vagyonát az alacsony keresetűek rovására. A hazai nagyburzsoázia súlya növekszik, összefüggésben azzal is, hogy a külföldi tőkebeáramlás valamelyest mérséklődik – mindazonáltal a gazdaság exportteljesítménye

továbbra is döntően a multinacionális vállalatoktól függ: a rendelkezésre álló adatok szerint 2013-ban a teljes export 81 százalékát a multinacionális vállalatok magyarországi leányvállalatai bonyolítják le. Utóbbiaknak a technológiai innovációban játszott, korábban sem jelentős szerepe ugyanakkor jelentősen gyengül. Miközben a hazai tulajdonú szektor már eleve gyenge innovációs képessége is gyengül. Összehasonlításukkor azt látjuk, hogy a két szektor termelékenységének különbsége növekvő.

A hazai nagyburzsoázia társadalmi súlyát jelzi, hogy Kiss Soma Ábrahám (2022) a Forbes adatbázisát tanulmányozva kimutatja: a leggazdagabb 50 magyar vagyona nagyjából 4,7-szer annyit tesz ki, mint a háztartások szegényebb ötödének az összvagyon. A tendenciákat tekintve azt látjuk, hogy a leggazdagabbak többségének még a válságtól sújtott 2022-es évben is sikerül kisebb-nagyobb, majd 2023-ra már igen jelentős – a leggazdagabb száz nagytőkésnek egy év alatt 1431,7 milliárd forintos – vagyonnövekedést elérnie (Tiszóczy 2023).

A tőke erejét jelzi a bérhányad alakulása is, melyről már írtam: a vizsgált időszakban ingadozások közepette csökken. Nos, közelebbről is megnézve az adatokat azt láthatjuk, hogy ez a mutató a koronavírus idején, majd az orosz–ukrán háború kitörésének évében a legalacsonyabb: míg 2018-ig 54 százalék fölött van, 2020-ban 53,4, 2021-ben 51,2, 2022-ben pedig 53,2 százalék (kiegészítés: a mutató már 2019-ben nagyjából ezen utóbbi szinten van). Vagyis a burzsoázia ebben a válságos időszakban is azért tudja vagyonát növelni (2020-ban 7,5, 2021-ben, 9,0, [2022-ben n.a.] százalékkal,⁶ mert a dolgozóktól az állam hathatós közreműködésével jövedelmeket képes átszivattyúzni. A válság minden terhe a dolgozókat sújtja.

A NER politikai elitjének – Orbán Viktornak – és az általa vezérelt újraelosztásnak az az egyik legfontosabb törekvése, hogy felépítsen egy hozzá hű nemzeti burzsoáziát mind a bankszektorban (Sebők Miklós [2019] részletesen leírja a kliensképzés módszereit, egymást követő lépéseit), mind a reálgazdaságban (Scheiring Gábor [2019] bemutatja az általános újraelosztás hazai nagytőkés nyerteseinek születését). De ez az elit a multinacionális szektorban is igyekszik klienseket teremteni a maga számára, melynek legfőbb eszköze a főként eme cégeket finanszírozó stratégiai megállapodások rendszere. A kliensképzés rendszere egyedi és atomizált, mely versenyhelyzetet teremt az egyes tőkések között. Nemcsak azáltal nő ezért a NER politikai vezetőinek hatalma, mert megteremti annak gazdasági bázisát, hanem azért is, mert a versenyztetés következtében gyengül a burzsoázia belső kohéziója, így a politikai elit eme burzsoázia fölé kerekedhet, állandó kontroll alatt tarthatja azt. (Szemben a 2010 előtti politikai elitekkel, melyek erősen ki voltak szolgáltatva a burzsoáziának, döntően a nagyburzsoáziának [Szalai 2001, 2018, 2022]). Ezen hatalom további bázisát az jelenti, hogy Scheiring Gábor (2019) kutatásai szerint a NER-ből hasznot húzó tőkések köre jóval szélesebb, mint a közvetlen klienseké.

Bár, mint említettem, a burzsoázia sajátos érdekérvényesítési módjának lényege az, hogy jórészt nem artikulálja nyíltan, így nem teszi kontrollálhatóvá közös érdekeit, egy fontos kivétel azért mégis van – ez pedig a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara intézménye, élén Parragh Lászlóval. Ez a szervezet erejét kétértelműségéből meríti: egyszerre a kormány – Orbán Viktor – és a nagyburzsoázia szócsöve, és nem lehet tudni, hogy mikor

⁶ Lásd pl. Wikipédia: a 100 leggazdagabb listáján szereplő összvagyon.

melyiké inkább. Domináns funkciója, hogy elfedje, elrejtse a közvélemény előtt a kettő közötti konkrét erőviszonyokat – így a döntésekért viselt felelősség szétterül, a számon kérhetőség erről az oldalról is gyengül, miközben az ágensek rajta keresztül mégiscsak deklarálhatják akarataikat.

Amit nem mer kimondani sem Orbán Viktor, sem más tőkés érdekszervezet vagy konkrét nagytőkés, azt kimondja Parragh László – nemcsak a közvéleménynek, de akár a kormánynak címezve is. Alább néhány példa ízelítőül.

A kamarai elnök 2018 júniusában egy sajtótájékoztatón figyelmezteti a kormányt, hogy ha az nem biztosít a tőke számára megfelelő mennyiségű és minőségű munkaerőt, és nem gátolja meg a munkaerő kiáramlását, az a magyar gazdaság növekedésén is érezhető lesz: közbeavatkozása nélkül akár két százalékkal is visszaeshet a GDP bővülése. A munkaerő-importtal kapcsolatban a következőket mondja: „tudomásul kell venni, hogy a fehér bőrű, keresztény gyökerű munkavállalók elfogytak, ez nem egy reális tartalék, ahonnan embert lehetne hozni a gazdaságba” (Csengel 2018).

2022 szeptemberében egy *Portfólió*-nak adott interjújában már azt jelteni ki, hogy „várhatóan sajnos erősen nőni fog a munkanélküliség. Ez sem ördögtől való, hiszen tudjuk, hogy a gazdaság soha sem állandó, a konjunktúra és a visszaesés időről időre változik” (Hornják 2022).

2022 októberében a Munkástanácsok által a minimálbérről szervezett konferencián Parragh bejelenti, hogy nem fogják támogatni az uniós minimálbér bevezetését, mert azzal „Magyarország elvesztené az olcsó munkaerőből fakadó versenyképességét... van, aki ki meri mondani, van, aki nem.” Ugyanott beszél a gazdasági válságot jelző magas inflációról, melyért a „gyors bérnövekedést” okolja, amely meghaladta a „hatékonyság és termelékenység” növekedését (Szadai 2022a).

Parragh Marx nyomán kifecsegi a tőke titkát: gazdasági baj esetén soha sem a „munkaadóktól”, mindig csak a „munkavállalóktól” vár önmérsékletet. A kormánytól pedig azt, hogy az mindenkor biztosítsa a tőke zavartalan megtérülésének, sőt gyarapodásának feltételeit.

A „munkavállalók”

A helyzet

Technokrata szakemberek a dolgozókat humán erőforrásokként azonosítják, vagyis termelési tényezőnek tekintik. Mindazonáltal ezen „erőforrások” empirikus vizsgálata viszonylag jó képet ad a dolgozók mentális és fizikai állapotáról. Nos, Polónyi István (2016) nemzetközi összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a 49 fejlett ország hosszú idősorai alapján Magyarország egyre kedvezőtlenebb helyzetbe kerül, mivel „a magyar emberi erőforrás a fejlett világ fejlődési ütemétől elmaradó tempóban fejlődik” (Polónyi 2016: 489). Különösen erősíti ezt a tendenciát a 2010-es kormányváltást követően átalakult oktatáspolitikai. Polónyi hozzászól (2016: 491), hogy „Magyarország lemaradása nyilvánvalóan tovább fog növekedni”. A szerző hasonló következtetésekre jut 2019-es tanulmányában is (Polónyi 2019).

A humán erőforrások gyengése kihat a munka termelékenységének alakulására is. (Utóbbinak előbbi azonban nem kizárólagos tényezője [Pogátsa 2015].) Itt azt látjuk, hogy ebben is lemaradásban vagyunk, mégpedig térségünk országaihoz viszonyítva is – sőt, lemaradásunk növekvő. 2010-ben a magyar termelékenység az EU átlag 74 százaléka volt, 2021-ben már csak 72 százaléka. Egyetlen másik ország produkált még lemaradást a térségben: Szlovákia (Györfly és Lentner 2021).

Mindazonáltal Galgóczi Béla (2017) kutatásai szerint a bérekben mutatkozó lemaradásunk nagyobb annál, mint amit a termelékenységünk indokolna. Hasonlóképpen érvel Kordás László (2019) is. És a kör itt bezárul: a bérbeli lemaradás már középtávon is a humán erőforrások gyengülésének, ezen keresztül a termelékenység kedvezőtlen alakulásának egyik tényezőjévé válik.

A 2010-es időszak utolsó éveit érdekesen alakulnak ebből a szempontból. Mint láttuk, Parragh László szerint ekkortól a bérek növekedési üteme meghaladja a termelékenység növekedési ütemét. A különböző gazdaságfilozófiát képviselő közgazdászok között jelentős nézetkülönbség alakult ki ezen állítás igazságtartalmáról (ismerteti Dedák 2018), melyben itt és most a magam részéről nem tudok állást foglalni. Annyi azonban Huszár Ákos már idézett kutatásai alapján bizonyos, hogy ha – feltéve, de meg nem engedve – a termelékenység lassabban is nő, mint a bérek, a munka intenzitása és a munkaidő hossza viszont jelentősen növekszik. Egy korábbi írásomban ezt a jelenséget összefüggésbe hoztam a 2018-as rabszolgatörvénnyel (Szalai 2022).

Mert mi is történt? Egyrészt nagyjából 2014 környékétől a munkaerő egyre nagyobb részének kiáramlása, valamint a gazdasági dinamizmus erősödése következtében krónikus munkaerőhiány alakul ki a gazdaságban. Ezzel összefüggésben másrészt növekszik a dolgozók – elsősorban a munkásság – alkuereje, érdekérvényesítő képessége. Harmadrészt pedig, különösen a 2018-as parlamenti választások előtt, szavazóbázisának szélesítése céljából a kormány a korábbiaknál nagyobb mértékben emeli a minimálbért és a garantált bérminimumot, melynek húzó hatása van az ezeknél magasabb bérekre is. Mindennek következtében a bérek dinamikus növekedésnek indulnak. A profitját védő burzsoázia válaszreakciója: egyre erősödő nyomást gyakorol a kormányra, hogy az a bérnövekedésből származó veszteségét valahogy kompenzálja. És erre a legkézenfekvőbb megoldásnak a munkaidő meghosszabbítása és a munka intenzitásának növelése kínálkozik – a rabszolgatörvény éppen ezt a célt szolgálja.

A munka intenzitásának állandó fokozódása, a feladatok egymásra torlódása és a rossz munkakörülmények közvetlenül is veszélyeztetik a dolgozók életét – többen önmaguk ellen fordulnak. Jámbor András (2020) idézem: „Kumich László, Kelebia postamestere hétfőn föbe lőtte magát, vagyis, bár ő húzta meg a ravaszt, a felelőst a gyilkosságért máshol kell keresni”. A posta belső rendszerén szétküldött búcsú levelében a postamester leírja, hogy a túlterheltség, az újabb és újabb teljesíthetetlen szolgáltatások, amelyek csak a cég likviditását segítik, hogyan vezetnek a dolgozók kizsigerezéséhez. Mindehhez plusz erőforrások nem járnak, ellenben, ha nem teljesít valamelyik posta, akkor erőforrást vonnak el tőlük. A munkakörülmények elviselhetetlenek, „a budi az irodától 40 méterre van”.

A dolgozók helyzete a közvélekedés szerint álom munkahelyeket teremtő multinacionális szektorban sem sokkal jobb. Többek között Turai Eszter (2019) kutatása szerint

a statisztikailag magas béreket árnyaló tényezők közül a legfontosabbak a hosszútávon szinte elviselhetetlen munkaintenzitás és munkakörülmények. Ezen belül az egyik legnagyobb probléma a munkaidő és a műszakok szervezése, ami az új munka törvénykönyvének köszönhetően végtelenül rugalmassá vált. A dolgozók elmondása szerint a három műszakos beosztás mellett olyan gyakori a hétféle munka és a túlórázás, hogy gyakran egy összefüggő napjuk sem marad egy héten, vagy akár 20 napon keresztül.

Most pedig egy e szférában dolgozó munkást idézek, akivel a *Tett* szerkesztősége (2021) készített interjút (legszívesebb az egész szöveget közölném, de erre itt nincs mód), és aki egyben a munkahelyi légkörről is színesen beszél:

6-7 éve vagyok itt, kezdetben külsős, aztán pár éve céges lettem. A vírus előtt is már kb. elviselhetetlen volt a légkör a kormány folyamatos gyűlöletkampánya miatt, szinte nincs ember, akivel érdemben lehet beszélgetni. Ez nem könnyíti meg a munkát, sem a létezést benn a gyárban. Mert egy ártatlan beszélgetés hamar átfordul: 'Méggyurcsánjobbvót' meg a 'migránsok elveszik a munkát' meg 'nappal hűgöznak a metrón'. És 'átdobják a csecsemőket a határkerítésen'... Pluszban ipari méretű beszárás van mindenbe. Annyi az egész, hogy 'igen főnök, megcsináljuk', aztán meg senki nem csinál semmit, csak ami minimális, hogy ne legyen lebaszva. Meg mindenkinek, ahogy a lelkiismerete diktálja.'

És a Covid miatti gyáron belüli intézkedések csak fokozzák a munkások kiszolgáltatottságát.

Éber Már Áron (2023) mindennek lelki következményeit „mentálpestisnek” nevezi, és globális összefüggésrendszerben látta. Itt citált cikke a kiégéssel – fáradtsággal, kiábrándultsággal, levertséggel, cselekvésképtelenséggel, motiválatlansággal, lemondással – foglalkozik, mely globális probléma, vagyis mind a centrumországokban, mind a perifériákon, félperifériákon jelentkezik. Így mint fentebb látjuk, Magyarországon is. Sőt, utóbbi térségekben jóval régebb óta érzékelhető. Éber szerint azért, mert „eleve ismeretlen (...) számukra a védett, biztos és stabil bérmunkaviszony azon formája (a 80-as évek elejétől – Sz. E.), amit a centrumok jóléti államai a dolgozóiknak biztosítottak a második világháborút követő néhány évtizedben (a '70-es évek neoliberais fordulatáig – Sz. E.)”. Ami hazánkat illeti, Hencsel Éva (2023) szerint az állandó stresszben élő, mentálisan beteg emberek számát tekintve Magyarország a régiós átlagból is kiemelkedik.

A koronavírus, majd az orosz–ukrán háború kiváltotta újabb válságperiódus következményei mindezen jelenségeket csak tovább erősítik. Varga Dóra (2023) kutatásai szerint ezen időszakban az „emberek jólléte romlott, egyre többen szoronganak, ezért egyre többször kell gyásztámogatást nyújtaniuk a cégeknek, mert öngyilkosság híre rázza meg a munkahelyeket”. A szerző tapasztalatai szerint ez a jelenség elsősorban azért foglalkoztatja a cégek HR-eseit, mert „a nyomában keletkező általános rossz hangulat hatására csökken a termelékenység...”.

Ezt a hangulatot, és a mögötte húzódozó életérzéseket jól ismeri az a vállalati tréner, akit munkám során ismertem meg. Tőle idézek, de nem kommentálok, mert a szöveg önmagáért beszél:

Először a kiszolgáltatottság, a világnak való kitettség érzéséről szeretnék beszélni. Ennek szintjét általánosan magasnak érzem. A társadalmi és természeti világot egyaránt veszélyes helynek érzékelik, ahol igazán csak magukra és néhány családtagjukra számíthatnak.

A magyar munkavállaló fél, minél kevesebb a jövedelme, annál jobban fél. Fél a betegségtől, az öregségtől, a munkája elvesztésétől, félti a családja és gyermekei biztonságát. A magasabb keresetűek és a tőkésék – a vállalatok tulajdonosai – szintén mélyen átérzik szerencsésük forgandóságát, léthelyzetük bizonytalanságát. A félelem okait könnyű lenne megtalálni a hiányos és nem egyenlő hozzáférésű állami szolgáltatásokban, a fluid – és lefelé tartó – gazdasági környezetben, a pusztuló természeti és épített környezetben. Ezeket a munkavállalók általában meg is nevezik, azonban általánosan jellemző, hogy nem keresnek rájuk rendszerszintű magyarázatot. (Ha van is magyarázat, az sokszor a politikum vagy a közösségi média világából érkező, hamis ellenségképet felmutató, részgazságokat tartalmazó összeesküvés-elmélet.) A világot veszélyesnek és bonyolultnak látják, a saját képességüket, lehetőségeiket arra, hogy változtassanak rajta, pedig a nullánál is kevesebbnak. (Ezt erősítik a kormányzati médiából érkező üzenetek is, melyek igen veszélyes helynek mutatják a világot – migránsok, Magyarországra törő brüsszeli bürokraták, háború, infláció: „Fortélyos félelem igazgat?”) A jövővel kapcsolatos elképzeléseikkel kapcsolatos kérdésekre adott válaszokból kiderül, hogy amíg a világ és az ország jövőjét nagyon negatívnak ítélik, addig a saját életük, léthelyzetük vonatkozásában optimisták: kellemes jövőt képzelnek el maguknak egy pusztuló világban. Hiszen remény nélkül nem lehet élni, illetve az élethez kell egy kis optimizmus.

A dolgozók kiszolgáltatottságának mértéke, de főként annak jellege nagymértékben függ attól, hogy milyen típusú munkaszervezetben alkalmazzák őket. Miként a kapitalista világrendszer más országaiban, hazánkban is alapvetően két munkaszervezési mód rajzolódik ki. Az első a hagyományos fordí modellt: futószalag, szigorú munkarend, a munkafolyamat szigorú standardizálása, apró mozdulatokra való lebontása, állandó mérése és folyamatos külső kontrollja – uralom a test felett. A második a posztfordí modellt: rugalmas, akár egyénre szabott munkarend, a munkafolyamatok komplexitása, a munkával való érzelmi azonosulás elvárása, és mindennek megnövekedett szabadságként való tálalása – uralom a lélek felett (Han 2020). Az első modell elsősorban a kékgallérosaké, a második a fehérgallérosaké egyfelől, a hazai kisvállalkozói szférában dolgozó hagyományos „buheráló” (kicsit minden munkafolyamathoz értő ezermester) munkásoké másfelől (Szalai 2012).

Sok esetben a két modell egy adott vállalatban belül egyszerre, egymással párhuzamosan van jelen. Ez a kép tárul elénk Lehoczki Noémi (2022) interjújából, melyet egy multinacionális vállalat volt menedzserével készített.

A fizikai és szellemi dolgozói körben teljesen más jellegű a terhelés. A soron dolgozók számára a legnagyobb kihívás, hogy meg kell szokniuk a munkabeosztást, hogy sokat kell dolgozni, hogy így van a műszakozás. Ez egy életritmus, amire be kell állítani az életüket meg a családjuk életét.

K: Makón több olyan munkással is beszéltem, akinek 10-20 évnyi munka után fizikai fájdalmai vannak. Ilyesmivel találkozottál?

V: Gyakori volt, igen... Az egyik dolgozó 53-54 évesen váratlanul meghalt belső vérzésben, aminek ma pontos okát a mai napig nem tudtuk meg. Tisztába volt vele mindenki a cégnél, hogy beteges, és nagyon neheze esik a műszakozás. Mindig panaszkodott, hogy az éjszakai műszakot nagyon nehezen bírja... Már tíz éve csinálta, egyszerűen nem bírta tovább a szervezete. [Az ilyen cégeknél] nagyon erősen nyomtatják, hogy minden számban kifejezhető, és mindent, ami mérhető, azt mérik is... Az volt a feladatunk nekünk

menedzsereknek, hogy számon kérjük a munkásokat... A menedzsereknél teljesen más stratégiát követett a cég, mivel viszonylag könnyen betanulható munka... Ambiciózus fiatal diplomásokat könnyen találnak, aztán ráveszik őket az önkiszákmányolásra, így tudják kiszedni belőlük a legtöbbet. Ez a lényege igazából ezeknek a cégeknek: elérik, hogy te akard ezt nagyon csinálni, és elhidd, te nem csinálod elég jól, te nem vagy elég jó, ezért hajszolod magad a végletekig. Rávesznek az önkiszákmányolásra, és nem érzed úgy, hogy ők hajtánának.

A munkaszervezetnek való kitettség egyik legérdekesebb esetét a futárok munkája jelenti. Itt nem egymás mellett létezik a fordí és posztfordí modell, hanem egymással teljeséggel összefonódva. A posztfordí modellbe a tőketulajdonos fokozatosan fordí vonásokat integrál, így fokozva a munka termelékenységét és intenzitását. Eme tőketulajdonos a munkát a rugalmas, szabadon beosztható munkavégzés jelentette megnövekedett szabadság ígéretével kínálja fel a dolgozóknak – majd egy algoritmus segítségével egyre inkább és egyre részletkebe menőbben kontrollja alá vonja azt. „A digitális úton történő munkaszervezés a racionalizáció és a felügyelet új dimenzióit nyitja meg (...), melynek célja a dolgozók számának csökkentése, a hatékonyság növelése és ezáltal a profittermelés fokozása” (Ürmössy 2022). Utóbbit szolgálja a munkafolyamat „játékosítása” is, mely igen könnyen függőséghez vezet. Burawoy (1982) szerint a „játékosítás” a munkaszervezés elfogadásához és ahhoz vezet, hogy a dolgozók mégis csak jelentkező elégedetlensége ne a kapitalizmus, hanem csupán a játékban való részvétel nehézségei ellen fogalmazódhasson meg.

Végül, de nem utolsósorban, mintegy összefoglalóul: az elmúlt évtizedben folyamatosan emelkedik a munkahelyi balesetek száma, melyből egyre több a halálos kimenetelű. 2012-ben több mint 17 ezer munkahelyi baleset történt, 2022-ben már több mint 21 ezer. 2022 első félévében 38 dolgozó vesztí életét munkavégzés közben, 14 ember pedig súlyos csonkulásos balesetet szenved. Mindebben nagy szerepet játszik a dolgozók leterheltségének növekedése, emellett az újakat egyre kevésbé van idő betanítani a biztonságos munkavégzésre.⁷

Percepció és érdekérvényesítés

De hogyan érzékelik a dolgozók kizsákmányoltságukat és kiszolgáltatottságukat? Érzékelik-e egyáltalán? Ismét a korábban már megszólaltatott vállalati tréneret idézem:

A dolgozók a munkára nem mint a kizsákmányolás eszközére tekintenek; a munka nem megnyomorít, hanem megment. Ettől függetlenül persze, tisztában vannak azzal, hogy munkájukon más – is – keres, hogy adott helyzetekben túl nagy a terhelés, sok a túlóra, kevés a motiváció, alacsony a fizetés, azonban ezekre a dolgokra hajlamosak „túlkapásként”, a normális helyzettől való eltérésként tekinteni, és adott személyek – közép és felsővezetők – hibáiként, személyes defektusaiként értelmezni. A munkahelyi negatív tapasztalatok által gerjesztett kellemetlen érzéseket kognitív disszonancia redukcióval „kezelik”, megmagyarázzák és átkeretezik. Amíg az általános bizonytalanság érzése magas és artikulált, addig a kizsákmányolás – vagyis, hogy a munka intézményén keresztül valaki eltulajdonítja az általuk megtermelt értéktöbbletet – meglehetősen tabusított. Erről a képzetek során szinte

⁷ Forrás: *Munkahelyi balesetek alakulása*. FATÁJ, 2022.09.14.

sosem esett szó, de azt feltételezem, hogy szűk körben azért beszélnek róla. A cégek tulajdonosaival, vezetőivel sokszor egyfajta paternalisztikus viszonyban vannak, és elsősorban munkaadóként tekintenek rájuk. Bár tudják, látják, hogy a „főni” életszínvonala jóval magasabb, általában az a hozzáállás, hogy nem cserélnének vele, mert „túl nagy a felelősség”. És valóban, a tulajdonosok többsége szereti kidomborítani, hogy milyen nehéz és felelősségteljes, továbbá anyagilag mennyire kockázatos egy vállalatot irányítani, tulajdonolni. Ők általában olyan vállalatot építenek, ahol „mindenkinek jó”, és ki bánná, ha közben ők is keresnek valamicskét. A kizsákmányoltság érzése csakis mások relációjában tud megjelenni: például ha valaki egy adott cégnél rosszabbul keres, vagy kedvezőtlenebb helyzetbe kerül, mint a munkatársai, ezt igazságtalannak és méltánytalannak érzi, hasonlóan ahhoz, ha a környezetében mások hasonló munkakörben jobban keresnek, kedvezőbb juttatásokat kapnak, jobbak a munkafeltételeik. (Olyan óriási különbségek nem szoktak lenni, hiszen ezeket kiegyenlíti a munkaerőpiac.) A képzések során legnyúltabban a saját kizsákmányoltságukról azok a hegesztők beszéltek, akiknek a cégük sokszor biztosított külföldi munkalehetőséget, hogy nyugat-európai országokban az itteninél magasabb, de az ottaninál kevesebb fizetésért végezzenek különböző projekt munkákat. Ők jól látták a saját munkájuk értékét és megbecsültségét a nyugat-európai társaikéhoz viszonyítva. Végezetül néhány szó arról, hogy miként érzékelik, magyarázzák relatív alacsony jövedelmük saját helyzetüket: sehogy. Ez a kérdés messzemenőig tabusított; az emberek nagyon nem szeretnek szembesülni a saját deprivált helyzetükkel, szegénységükkel, ezért ezt maguk elől is eltakarják, és megpróbálnak nem érezni semmit, amikor ők a hajnali hidegben a buszmegállóban állnak, és reménykednek abban, hogy a busz jönni fog, miközben elszáguлд mellettük egy városi terepjáró, mely sokkal többet ér, mint az ő összes vagyonuk. 'Nem cserélnék vele, biztos nincs nyugodt élete.'

Idézett szakemberünk a kkv-k munkásságának világában van otthon, a nagyobb, főként multinacionális cégeknél két szempontból is más viszonyok uralkodnak: a tulajdonosok és vezető menedzserek, valamint a munkásság közötti viszony korántsem paternalisztikus, és a munkások is kritikusabban szemlélik viszonyaikat. Ismét a *Tett* szerkesztősege által meginterjúvolt, „paradigmatikus” munkást idézem:

K: Mit tudsz mondani a vezetőkről?

V: Nagyfejesek, németek, konkrét kapcsolat nincsen velük. De amiket hallok, azok alapján korrektek. Ők azért vannak itt, hogy a szegény kelet-európaiból kinyomják a szart is. De ebből kiválóan diplomáztak, azt meg kell hagyni. Nyilván mindent csak a törvényes keretek között.

K: Ha változtatnál, mit és min változtatnál?

V: Olyan régóta megy így (szarul) a termelés, hogy változtatni ezen, ekkora gyárban nem lehet. Főleg, hogy ez ugye külföldi kézben van. Szövetkezétségről, meg munkások kezébe adott hatalomról egyszerűen értelmetlen beszélni. Ha valaki ilyenén gondolkodik, az nem tudom, látott-e már magyar gyárat közelről. Itt szarni is csengőre mennek a dolgozók. Hogy ezek az emberek bármire is képesek lennének a munkahelyen saját akaratukból? Nem hiszem. Egy dolog, ami segíthet: az aktív szakszervezeti jelenlét. A sorokon, a pihenőhelyeken, szórólappokkal, összejövetelekkel. És nem bográcsozással meg nyuszcisomaggal. Ezzel el lehetne érni jó dolgokat. Komoly változás itt akkor lesz, ha 12 hónapig folyamatosan égni fognak a barrikádok, nonstop repülnek az utcakövek. Meg ha megtanulunk azt gyártani és fogyasztani, amire tényleg szükségünk van. Tehát soha.

Mint láttuk, a megszólaló munkás a szakszervezetekkel is elégedetlen. És ez az általános közhangulatot fejezi ki. Például: a koronavírus miatt elmaradt bérmegállapodás kapcsán négy postás szakszervezet 2020 júliusában egységesen lép fel a béremelésért, amit tüntetés és sztrájkkészültség is támogat. Az augusztus elején megszületett megállapodással azonban Turai Eszter (2020) riportja szerint a dolgozók nagy része elégedetlen. „A Facebook-csoportokban jellemző reakció volt az értetlenség és a felháborodás... Sokan arról írtak, hogy kilépnek a szakszervezetből, illetve 'árulásként' értelmezték a történeteket”. A dolgozók a riportban arról beszélnek, hogy a szakszervezeti mozgósítás igen gyenge volt:

Egy általam megkérdezett dolgozó, aki a bérmegállapodás után ki is lépett a szakszervezetből, azt mondta, hogy ő például nagyon szívesen elment volna a tüntetésre, ha nem pár nappal előtte hirdetik meg... Amikor pedig sztrájkkészültség volt, több más megkérdezethez hasonlóan ő is szívesen sztrájkolt volna, a kollégáival együtt latolgatták, hogy akár egy kétórás figyelmeztető sztrájknak is milyen hatásai lehetnek volna. Ennek ellenére senki sem kereste meg őt a sztrájkjal kapcsolatban. Sokan nem értették, hogy a szakszervezetek miért nem hirdették meg végül a sztrájkot annak ellenére sem, hogy nem valósult meg az eredeti követelésük.

A legutóbbi időkben a kormány a „nyugati” függés ellensúlyozására lázasan építi ki a „keleti” függés gazdasági-hatalmi feltételeit. Ennek jegyében az országot akkumulátorgyártó nagyhatalommá kívánja tenni. Amellett, hogy ez mind gazdaságossági, mind környezetvédelmi szempontból káros, súlyosan veszélyezteti az ezekben a gyárakban dolgozó emberek egészségét, sőt életét is – ennek elfedését szolgálja az ottani szakszervezetek létrejöttének megakadályozása, és a meglévők működésének korlátozása is. Tömören és lényegre törően foglalja össze az ennek nyomán kialakuló helyzetet a *Mérce* egyik vonatkozó cikkének (Csengel 2023) már a címe is: „A nikkelel mérgezett dolgozók és a szakszervezet ellehetetlenítése is az akkumulátorgyárak mindennapjainak része Magyarországon”.

Korábban azt láttuk, hogy a NER kezdetétől a szakszervezetek érdekvégyesítő képessége az országos érdekegyeztetés rendszerében betölthető pozíciójuk gyengülése következtében (is) csökken. Mindazonáltal már korábban sem volt erős – melynek több, egymással is összefüggő oka van.

A létezett szocializmusban a szakszervezetek az állampárt-pártállam alárendeltjei voltak, és bár tekintélyük ennek megfelelően nem volt magas, mindazonáltal fontos szerepet tölthettek be a dolgozói érdekek artikulálásában. „Veled, Uram, de nélkülöd.” – ez az *István, a király*-ből kölcsönzött mondat is lehetett volna a dolgozók felé sugárzott üzeneteik szlogenje. Úgy képviselték a munkásokat, dolgozókat, hogy közben sikeresen szerelték le azok autonómiára való – meglehetősen gyenge, de azért időnként mégiscsak megnyilvánuló – törekvéseit. A politikai rendszerváltás idején az állampárti-pártállami szakszervezeteket tömörítő SZOT iránti társadalmi bizalom a mélypontjára süllyedt: 1989 közepére az intézmények bizalmi rangsorában az utolsó helyet foglalta el, népszerűtlenségben még a rendőrséget, a Varsói Szerződést és az MSZMP-t is megelőzve (Szalai 1994a). Eme helyzet bázisán az ellenzéki politikai erők egyik fontos céljukként a monolit szakszervezeti struktúra lebontását, pontosabban plurális dolgozói érdekképviseleti rendszerrel való felváltását tűzték zászlajukra. A politikai rendszerváltás hajnalától sorra alakulnak az újabb és

újabb szakszervezetek, és ez a folyamat a privatizációt ugrásra készen váró, az eljövendő burzsoáziát képviselő, hatalma csúcsára érkező késő kádári technokráciának sincs – enyhén szólva – ellenére: annak feltételeit, hogy a privatizációt, az újburzsoázia kialakulását ne nehezítse vagy tegye eleve lehetetlenné társadalmi, dolgozói ellenállás, nos, ezt többek között a dolgozói érdekképviselő szétaprózodottsága és versenye, versenyztetése teremti meg (Szalai 1994b). Az így létrejövő szakszervezeti pluralizmus azután a 2000-es évek elejére megszülető, majd pozícióiban megszilárduló nagyburzsoázia számára is kiváló lehetőséget teremt arra, hogy a dolgozók, a munkásság folyamatos megosztásával, versenyztetésével akadályozzák azok osztályá szerveződését, és így közös érdekeik artikulációját (Szalai 2012).

A szakszervezetek gyengeségének további, ennél mélyebb oka a dolgozók helyzetének a rendszerváltás óta erősödő differenciálódása. A munkaszervezet különböző típusainak bemutatásakor ezt már részben ismertettem, de a differenciálódásnak vannak további tényezői is. Egyrészt nagy különbség mutatkozik a multinacionális szektor és a hazai vállalkozások, valamint a közzféra dolgozóinak jövedelmi helyzete és életstílusa, életminősége között a multinacionális szférában foglalkoztatottak javára (Szalai 2001, 2012; Vastagh 2017; Scheiring, 2019). Eltérő a külföldi és hazai szektor szervezhetősége is: a multinacionális szféra dolgozói vannak a legkedvezőbb helyzetben a „szakszervezeti lefedettség” szempontjából (ennek okairól lásd: Szalai 2012; Scheiring 2019). További különbség mutatkozik az idősebb és fiatalabb dolgozók, munkások szakszervezetekhez való viszonyában is: az idősebbek „még megszokásból” jobban kötődnek a szakszervezetekhez, mint a fiatalabbak, akik apatikusabbak, és politikai aktivitásuk is gyengébb (Szalai 2012). Ehhez kapcsolódik a dolgozók politikai megosztottsága, pontosabban pártpolitikai preferenciáik polarizáltsága. Bartha Eszter-Tóth András (2017) és Scheiring Gábor (2019) kutatásai azt mutatják, hogy a rendszerváltás utáni neoliberais hatalmi ágensek elleni lázadésként a 2000-es évektől megindult a dolgozók, a munkásság jobbratolódása és a magát így meghatározó Fidesz felé való orientálódása, mely végül az annak győzelmét hozó „fülkeforradalomban” csúcspodott ki. A 2010-es évek második felétől egészen a koronavírusáig pedig Huszár Ákos (2022) kutatásai szerint az erősítette ezt a tendenciát, hogy a jelentős jövedelmkiáramlással is összefüggésben a munkásság körében új mobilitási csatornák nyíltak meg – hozzáteszem, hangsúlyozottan egyéniek. A dolgozók, a munkások politikai megosztottsága, pontosabban erősebb kötődése a politikai jobboldalhoz jelentősen korlátozza a (legalábbis a társadalmi tudatban) hagyományosan a politikai baloldalhoz (vagy a magát akként definiálóhoz) kapcsolódó szakszervezetek mozgósítási képességét.

Arra vonatkozóan nincsenek pontos adatok, hogy a dolgozók fent vázolt differenciálódása 2010 után hogyan alakult – Huszár Ákos (2022c) kutatásai alapján azonban megfogalmazható az az erős hipotézis, hogy a differenciálódás tovább növekedett, különösen a 2010-es évek második felében. Huszár azt találta, hogy az évtized végére csökkennek az egyenlőtlenségek a foglalkozási csoportok között, és mind az alsó, mind a felső jövedelmi ötöd heterogénebbé válik. Ez akkor következhet be, ha „a vezető, illetve értelmiségi foglalkozásúak bizonyos csoportjainak a jövedelmi helyzete relatíve romlik, miközben legalább a munkások egyes rétegeinek lényegesen javul” (Huszár 2022c: 172). Mivel pedig az alsóbb jövedelmi ötödek zömét továbbra is a dolgozók teszik ki, a dolgozók összessége jövedelmeinek szóródása nagy valószínűséggel növekszik.

A differenciálódás hipotézisét tovább erősíti a dolgozók szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférése, az azokkal való ellátottságuk szempontjának bekapcsolása. Az állami oktatás és az egészségügy összeomlása következtében nagy valószínűséggel az a helyzet áll elő, hogy az alacsony jövedelműek egyre kevésbé jutnak hozzá az alapvető ellátásokhoz, miközben a jövedelmeiket növelni képesek már a magánszféra szolgáltatásait vehetik igénybe.

A dolgozók helyzetének erősödő differenciálódása következtében a szakszervezeteknek egyre többfajta érdeket kell becsatornázniuk, és megtalálni azok közös nevezőit. A keleti vendégmunkások megjelenése a 2010-es évek közepétől, amikor a gazdasági fellendüléssel összefüggésben munkaerőhiány alakul ki, tovább bonyolítja a fent vázolt képletet. A szakszervezeti vezetők ambivalensek. Kordás László (2017), az egyik legjelentősebb közülük, cikkében egyfelől leszögezi, hogy a vendégmunkásoknak ugyanolyan jogosítványokat kell biztosítani, mint a hazaiaknak, ugyanakkor az előbbieket teremtette versenyhelyezettől hangsúlyozottan félti utóbbiakat. Idézett cikkét a következő mondattal zárja: „De a végén kibújik belőlem a szakszervezeti vezető: nem a keleti munkaerőt, hanem a nyugati béreket kellene leginkább beengedni.”

Még inkább globális térbe helyezve a szakszervezeti problematikát, tekintetünket elsősorban az autópárra kell irányítanunk, ezen belül is a német autópárra magyarországi leányvállalataira, pontosabban az azokban működő szakszervezetek pozíciójára. Turai Eszter (2019) megállapítása szerint „nem lenne bölcs a német szakszervezetek hangvételét számon kérni magyar társaikon, (...) mivel azoknak a termelési lánc különböző pontjain, eltérő pozícióban lévő munkáltatókkal szemben kell érvényesíteniük a dolgozók érdekeit, ez pedig a választott stratégiájukat is erősen befolyásolja”. A német anyavállalatok a terméklánc csúcán helyezkednek el, a határokon átnyúló termelési folyamatban keletkező hozzáadott érték nagy része itt realizálódik, ezért az itt dolgozó munkások és szakszervezeteik alkupozíciója jóval nagyobb, mint a félperiférián egymással versengő leányvállalatok dolgozóié, következésképpen szakszervezetei – és a magyar autógyárak a maguk összeszerelő tevékenységével az utóbbihoz tartoznak. Alkupoziójukat, konfrontálódási hajlandóságukat tovább gyengíti, hogy az anyavállalatok folyamatosan ott lebegtetik a fejük fölött a kivonulás, vagyis munkahelyük megszüntetésének rémét.

A multinacionális cégek anyavállalatainak domináns pozíciója nem újkeletű, és nem csupán a fenti szempontból érvényesül. Kutatásaim szerint (Szalai 2001) e cégek vezetése már a rendszerváltást követő betelepülésükkor olyan szabályozási környezetet tudtak ki-lobbizzani az aktuális kormányoknál, amiben a dolgozók biztonságát védő jogi korlátok az anyavállalatokénál, és általában a nyugat-európainál jóval „rugalmasabbak” voltak (bár az itt dolgozók még mindig nagyobb stabilitást élvezhettek, mint a hazai tulajdonú cégek dolgozóí), és a cégek vezetésének a szakszervezetekkel való együttműködése is jórészt csak formális volt. Turai Eszter (2019) Meszmann Tibor kutatásait idézve pedig arra a megállapításra jut, hogy ez a tendencia határozottan erősödött 2010 után – amint azt már bemutattam, elsősorban az új munka törvénykönyvének bevezetésével, ennek módosításaival, majd a 2018-as rabszolgatörvénnyel.

Mindazonáltal magam úgy vélem, hogy a magyar szakszervezetek már a 80-as évektől eredeztethetően sem voltak olyan erősek, hogy érdemi befolyást lettek volna képesek gyakorolni a mindenkori tőketulajdonosokra a dolgozók érdekeinek védelmében (Szalai 1985, 2001, 2012). A NER specifikuma ebből a szempontból nem elsősorban a

szakszervezetek gyengülésében, hanem inkább abban keresendő, hogy a magyarországi újkapitalizmus eme korszakában a szakszervezetek elnyomása és a dolgozók, a munkások kiszolgáltatott helyzete immár intézményesül – és/de ezzel leleplezhetőbbé is válik.

A 2010-es évek közepétől induló gazdasági fellendülés teremtette munkaerőhiány mellett utóbbi lehet a másik tényezője annak, hogy nagyjából ekkortól a szakszervezetek aktivitása valamelyest erősödik. Ezt mutatják Berki Erzsébetnek (2019: 1) a 2010 és 2019 közötti munkaügyi akciókról született kutatási eredményei is, melyek összefoglalóját lényegre törő tömörségük okán jórészt szó szerint idézem:

[...] az elemzett akciók 2010. január 1. és 2019. május 31. között zajlottak le. 2010 tavaszán került hatalomra a FIDESZ–KDNP-kormány, és az év végén a sztrájk törvény módosításával a még elégséges szolgáltatásokra kötelezettek körében szinte lehetetlenné tette a sztrájkok szervezését. A vizsgált alatt az idő alatt összesen 341 akció szerveztek, ebből 23 figyelmeztető sztrájk, 41 sztrájk és 2 szolidaritási sztrájk volt. A leggyakrabban előforduló akciófajta az utcai tüntetés (179 eset).

[...] 2010 és 2018 között a sztrájkok száma a korábbi évek átlaga alatt maradt, míg a tüntetések száma elérte, illetve meghaladta a korábbi átlagot. Az akciók éves átlagos száma az utolsó 9 egész évben kicsivel magasabb, mint az 1989–2009-es időszak évi átlaga. Ehhez képest kiemelkedő a 2019. év 16 sztrájkja.

Az akciók leggyakoribb címzettje a kormány és a parlament (58 százalék), a munkáltatók csak a második legnagyobb csoport (34 százalék). A munkáltatóknak címzett akciók 4 százaléka sztrájk és figyelmeztető sztrájk együtt, több, mint harmada tüntetés. A kormányt 13 alkalommal támadták sztrájkjal (6 százalék).

A korábbi időszakokhoz képest nőtt a szakszervezeti szervezésű akciók aránya (75 százalék), 48 akcióban különböző szakszervezetek összefogása valósult meg, de csak egy olyan volt, amelyben valamennyi konföderáció részt vett.

Az akciók igen jelentős – tendenciájában növekvő része – irányul bérkövetelések érvényesítésére, ideértve a különböző juttatásokat is. A bérkövetelések a magánszféra munkáltatóinál lezajlott akciók felében állnak az első helyen, a kormánnyal szemben lezajlott akciók esetében ez 44 százalék.

A vizsgált 10 év alatt az akciók teljesen eredménytelenek voltak 64 százalékban, a követelések teljes egészében teljesültek az akciók 6 százalékában, részben teljesültek 17 százalékban, csekély eredménnyel jártak 13 százalékban. A figyelmeztető sztrájkok és a sztrájkok együtt 50-60 százalékban voltak eredményesek, míg az összes többi akcióból csak minden ötödik-hatodik vezetett értékelhető eredményre. A magánmunkáltatókkal és a helyi önkormányzatokkal szembeni akciók 60 százalékban hoztak valamilyen eredményt és a viták 43 százalékát sikerült megállapodással zárni, a kormány esetében ez az arány 1,5 százalék.

A vizsgált 64 sztrájkban becsülhetően több mint százezer ember vett részt, 45 ismert esetben az összes kiesett munkaóra 840 974.

A fent idézettek leglényege röviden: egyrészt a tiltakozások és követelések domináns része nem a közvetlen kizsákmányoló, hanem az államhatalom ellen irányul, összefüggésben a már elmondottakkal, vagyis azzal, hogy a tőkének módja van elbújni az állam mögé. Ez egyben azt is jelenti, hogy a burzsoázia a népszerűtlen kizsákmányoló intézkedéseket az államhatalommal hajthatja végre, mely megvédi őt az eredendő, potenciálisan felé irányuló agressziótól. Másrészt a megmozdulások jórészt a bérkövetelések artikulációjára szűkülnek. Végül, de nem utolsósorban alig-alig működik a különböző szakszervezetek

közötti szolidaritás: ismét Berkit (2019) idézve: „a versenyszférában (...) nyoma sincs annak, hogy ez a szektor támogatón a közszolgálatban dolgozók harcait. Az a tény, hogy a versenyszféra munkavállalói nem ismerik fel, vagy ha felismerik, nem hajlandók áldozatra annak érdekében, hogy a tágabb munkafeltételeik ne romoljanak tovább, arra int, hogy ne is várjuk azt, hogy látszólag idegen érdekekért képesek alkalmazni a sztrájk eszközt”.

A Berki által bemutatott időszakot követően, tehát 2019 után mindazonáltal a szakszervezeti akciók gyakorisága tovább növekszik – és az akciók tematikájukban is gazdagabbá válnak (bár pontos és teljes körű adatok erre az időszakra vonatkozóan már/még nem állnak rendelkezésre).

A történetnek ez a része, amint azt láthattuk, már 2019-es évvel elkezdődik, még pontosabban a korábban már bemutatott 2018-as rabszolgatörvénnyel, mely az eddigi legerőteljesebb tiltakozást váltja ki a dolgozók körében. Ennek során a különböző szakszervezetek közelednek egymáshoz, egymást követik az országos szintre is emelkedő tüntetések, útlezárások, és felmerül az általános sztrájk gondolata is. Bekapcsolódnak értelmiségi csoportosulások és az ellenzéki pártok is – sőt a tiltakozási hullámot elsősorban utóbbiak parlamenti akciója indítja el. E politikai szervezetek dominanciája mindvégig jellemzi a megmozdulásokat, majd pedig az egyik állami televízió székháznak a szólásszabadság jelszavával való megszállásával le is nyúlják azokat. Ettől valószínűleg nem függetlenül az általános sztrájkra nem kerül sor, mely miatt a szakszervezetek burkoltan a dolgozókra (azok passzivitására), a dolgozók pedig a szakszervezetekre (azok gyengeségére) mutatnak. Mélyebb megközelítésben: a rabszolgatörvény elleni tiltakozás során a köztes-közvetítő osztályok jelentős csoportjai a munkásság felé fordulnak, és közvetítésükkel (is) megkezdődik a tőke-munka viszony artikulációja és a munkásság osztályá szerveződése – e folyamatot azonban döntően az ellenzéki politikai elit önzése és hatalmi törekvései megakasztják (részletesen lásd Szalai 2022).

Mindazonáltal a tiltakozáshullám mégsem marad eredménytelen: az annak során felmutatott magatartásminták nyomán jelentős növekedésnek indul a „munkaügyi akciók” intenzitása. (Hozzáteszem, hogy ez elsősorban a tüntetések gyakoriságának és mozgósító erejének növekedéséből adódhat, mert a sztrájkok száma 2019-hez képest 2021-re visszaesik [KSH 20.1.1.73 *Sztrájkok*]). Ennek szikráját az Audi dolgozóinak 2019 elején induló és a „munkaadót” jelentős engedményekre kényszerítő sztrájkja jelenti – innentől a megmozdulási hullám újabb lendületet kap.

Azt láttuk, hogy az akciók katalizátorát a korábbi hullámban a gazdaság felfelé ívelése, pontosabban a nyomában jelentkező munkaerőhiány és ennek eredményként a dolgozók erősödő alkupozíciója, közelebről ennek „érzete” jelentette. 2020-tól azonban változik a helyzet: a koronavírus, majd az orosz–ukrán-háború visszaveti a gazdaság növekedését, termelés kieséseket, leállásokat és strukturális munkanélküliséget hoz magával. A dolgozók megmozdulásainak bázisává az előző ciklussal szemben most éppen hogy a súlyos gazdasági nehézségek okozta elégedetlenségük válik.

Az akciók sorából kiemelkedik a futárok által szervezett tüntetéssorozat, a pedagógusok immár több éve tartó megmozdulásai és a makói Continentál dolgozóinak lázadássorozata. Új jelenség, hogy a megmozdulások egy, de paradigmátikus részének motivációi komplexebbé válnak: a pedagógusok a magasabb bérek követelése mellett kiállnak a sztrájkhoz

való jogukért, a jobb, nagyobb autonómiát biztosító munkakörülményekért, illetve nem utolsósorban a diákság terhelésének csökkentéséért, és így a minőségi tanítás feltételeinek megteremtéséért is. A makói Continental dolgozói a javadalmazásukat érintő követelések mellett szintén harcolnak munkavállalói jogaikért és a jobb munkakörülményekért (Pósfai 2021; Kiss 2021; Lehoczki 2021; Lehoczki-Kiss 2022).

2021 márciusában Pogátsa Zoltán, az Új Egyenlőség főszerkesztője a Fridrich Ebert Stiftung és Pogátsa lapjának szervezésében szakszervezeti vezetőkkel vitát kezdeményez a tőke és munka viszonyáról, és kiegyezésük lehetséges feltételeiről. A beszélgetésen részt vesz Háromi László, az Audi Hungária Független szakszervezet elnökhelyettese is. Háromit a vita résztvevői az Audi szakszervezete sikereinek titkáról, és arról kérdezik, hogy milyen szélesebb társadalmi hatása volt, van eredményes megmozdulásuknak. A szakszervezeti vezető a kérdés második felére azt válaszolja, hogy bár szívesen adnak instrukciókat a hozzájuk fordulóknak, társadalmi mozgalmat nem terveznek indítani, modelljüket nem terjesztik.⁸ Ehhez képest szakszervezetük néhány hónappal később a Vasas Szakszervezeti Szövetség és a veszprémi Continental társaságában nem pusztán tanácsot ad, de aktívan részt is vesz a makói Continental sztrájkbizottságának létrehozásában (Lehoczki 2021).

Bár a szakszervezetek és más civil szervezetek egymás melletti kiállása ebben az időszakban sem válik általánossá, ámde sporadikusan már megjelenik. 2021 augusztusában például négy országos szakszervezet, a Magyar Szakszervezeti Szövetség, a Szakszervezetek Együttműködési Fóruma, az Értelmiségi Szakszervezeti Tömörülés és a Liga Szakszervezetek közös nyilatkozatban adnak hangot aggodalmuknak amiatt, hogy a kormány július 27-én a vészhelyzetre hivatkozva rendeletben tiltotta meg az állami tulajdonú HungaroControl Zrt. légiirányító dolgozóinak sztrájkját, akik 15 százalékos béremelést követeltek volna (Csengel 2021). 2023. május 3-án pedig a pedagógusok státustörvény elleni kordonbontós tüntetésén beszédet mond A Város Mindenkié csoport és az akkumulátorgyárak betelepítése ellen szerveződő civil szervezetek képviselője is (merce.hu 2023).

Mindemellett két olyan cég is van, ahol szinte osztályharcra emlékeztető küzdelem bontakozik ki a dolgozók és a tulajdonost képviselő menedzsment között. Közös jellemzőjük, hogy mindkettő külföldi tulajdonú multinacionális cég leányvállalata – és ennek jelentősége van. Az Audi dolgozói küzdelmének az ad nyomatékokat, hogy az a vertikális termelési lánc, melybe gyáruk illeszkedik, sztrájkjuk következtében szakadozni kezd: néhány nappal a sztrájk kezdete után több ezer járművet nem tudnak legyártani az Audi ingolstandti központjában azért, mert hiányoznak ehhez a Győrben készülő motorok (168.hu 2019). Majd nem sokkal később megjelenik a városban a legnagyobb európai szakszervezet, a német IG Metall (mely több mint kétmillió dolgozót tömörít) egyik vezetője is, aki támogatásáról biztosítja a magyarországi Audi dolgozóit (Gergely 2019).

A makói Continental dolgozói számára rövid távon a cégvezetéssel való konfliktusuk éleződését hozta, hosszabb távon azonban segítséget jelenthet az, hogy a *Mérce* újságírói jelképesen összekötik őket a cég egy másik, mégpedig külföldi leányvállalatával: az újságírók 2022 őszén megszervezik annak a dokumentumfilmnek a magyarországi bemutatását, mely *Contisok* címmel egy sikerrel végződő sztrájkot mutat be a makóiak testvérvállalatánál, a franciaországi Clairoux-ban. A filmnek a gyárban való bemutatását a cég

⁸ Forrás: Társadalmi kiegyezés: munka és tőke. *FES és Új Egyenlőség*, 2021 március 19.

menedzsmentje a gyár bejáratát eltorlaszolva betiltja, értesíti az illetékes minisztériumot, és kihívja a rendőrséget (Szadai 2022b).

A makói történetben *felnagyítva* minden benne van, ami manapság a tőke-munka viszonyt, a munka világát és a különböző politikai erők mindehhez való viszonyulását jellemzi. Egyrészt a kíméletlen kizsákmányolás és elnyomás, sőt erőszak: a cégvezetés és a dolgozók konfliktusának egy szakaszában a munkásoknak engedélyt kell kérniük a menedzsmenttől arra, hogy egyáltalán beszélgethessenek egymással. Másrészt a fizikai és szellemi dolgozók elkülönítése: a két csoport tagjait arra kötelezik, hogy a két csoporthoz tartozók kétféle, egymástól eltérő színű pólót viseljenek munkahelyükön. Harmadrészt a különböző szintű szakszervezetek konfliktusa, harca is feltárulkozik itt. Végül, ez utóbbival szoros összefüggésben a legkülönfélébb, egymással versengő politikai erők felbuklását is láthatjuk a konfliktus körül – politikai haszonszerzés céljából. (Megjelennek itt, és támogatásukról biztosítják a munkásokat a Mi Hazánk Mozgalom és a Fidesz országos és helyi szintű képviselői, akik kvázi védelmet nyújtanak a magyar munkásoknak a német tőkessel szemben. A politikai baloldaltól csak Komjáthi Imre MSZP-s országgyűlési képviselő és Jámbor András, a Párbeszéd frakciójában helyet foglaló képviselő látogat el egy alkalommal a gyár kapujához. A *Mérce* újságíróinak vezetésével viszont fiatal budapesti értelmiségiek egy csoportja részben a Szikra Mozgalom képviseletében a rendszerkritikai baloldal részéről szinte folyamatos jelenléte produkál.)

Különösen az infláció felpörgése óta a társadalmi feszültségek éleződésének lehetünk tanúi. Szadai Levente (2022a) szerint „az utóbbi hónapok tapasztalata mutatja, hogy egyre több szektorban kezdenek el politikai kérdésként tekinteni a válságra – vagyis egyre többen teszik fel a kérdést, hogy ki okozta, és kinek kell megfizetnie annak költségeit?” Valamelyest radikalizálódnak a szakszervezetek is: az egyik legnagyobb szakszervezet, a Magyar Szakszervezeti Szövetség már nyíltan kimondja, hogy a béreket akár a profit terhére is növelni kellene (Szadai 2022c). Vagyis jelentős előrelépés történik a tőke-munka viszony artikulációjában.

A rabszolgatörvény körüli küzdelmek óta változik a szakszervezetek társadalmi megítélése is: Kunert Annamária és Kiss Nikoletta (2019) kutatásai szerint a szakszervezetek erőteljesebb, harciasabb kiállása közel megkétszerezte azok számát, akik szerint „a szakszervezet nem a szocializmusból ránk maradt öskövület”. A szakszervezetek iránti bizalom a fiatalok, a Z generáció körében is növekszik, ugyanakkor intő jel, hogy hajlandóságuk mindegyik szakszervezeti tiltakozási formát illetően csökken.

Tőke – munka – állam

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a NER állama sokkal erőteljesebben érvényesíti a tőke érdekeit a munkával szemben, mint ahogyan az a korábbi, döntően „balliberális” államok időszaka alatt történt. Mindezt úgy, hogy közben az állam működését irányító politikai elit elődeivel szemben képes felülkerekedni a nagyburzsoázián: annak tagjait versenyezteti, kijátssza őket egymás ellen, időnként meghatározott körben különadókat vet ki rájuk, és mindezzel gyengíti belső kohéziójukat. Más megközelítésben: úgy képvisel osztókéts érdekeket, hogy közben időnként és/de szisztematikus logikái rendben

megzabolazza az egyes tőkéseket (utóbbiról részletesebben lásd Szalai 2022). Mindeközben ez az állam, élén szélsőjobboldali politikai elitjével mégis több annál, mintha csak a tőke állama lenne: ennek az államnak a működése – az a mód, ahogy az a részérdekeket becsatornázza, és amilyen részérdeknek teret nyit – annak is bázisává válik, hogy az őt uraló politikai elit, élén Orbán Viktor miniszterelnökkel, megkerülhetetlen nemzetközi szereplővé lesz (ennek minőségét, értéktartalmát most nem minősítem). Bourdieu fogalmaival: annak a politikai plusztőkének egy részét, mely a politikai elitnek a burzsoázia felett kivívott uralmából keletkezik, Orbán Viktor nemzetközi politikai tőkévé konvertálja. Vagyis hangsúlyozottan nem a dolgozók életviszonyainak javítására (vagy csak nagyon ritkán) hanem *saját* hatalmának kiterjesztésére. Pontosítás: a parlamenti választások után, mint láttuk, szinte mindig fogatosít a dolgozókat érintő megszorító intézkedéseket és jogkorlátozásokat – de szélsőjobboldali populizmussal adekváтан szinte kizárólag akkor.

A kárvallottak így a dolgozók: tiltakozó akcióik gyakoriságának növekedése ellenére kizsákmányolásuk a NER alatt növekszik. És növekszik politikai elnyomásuk is: a hatalom fél attól, hogy a kialakult helyzetben csak így lehet őket féken tartani.

A vizsgált időszak alatt két szélső esetben növekszik a dolgozók tiltakozó akcióinak gyakorisága: amikor sokat javul a gazdaság helyzete, és amikor sokat romlik az.

A tőke, a munka és az állam viszonyának legfőbb jellemzője, hogy míg a NER időszaka előtti, zömmel „balliberális” kormányok nemigen csináltak titkot abból, sőt meglehetősen természetességgel kommunikáltak a társadalom felé (kivéve a választások előtti rövid időszakokat), hogy a tőkét előnyben részesítik a munkával szemben (Szalai 2001, 2018), addig a NER állama igyekszik a tőke és munka viszonyának antagonizmusát a dolgozók előtt, amennyire csak lehet, elrejtteni. Többek között ezért alacsony a személyi jövedelemadó, és kirívóan magas az általános forgalmi adó: a dolgozókat nem mint a profitok termelőit, hanem mint „urakat”, mint fogyasztókat adóztatják. De az alapviszonyok elfedésének szándéka érhető tetten például a koronavírusos időszakában is, amikor a kormány – más országok gyakorlatával szemben – válságkezelő programja keretében a válságkezelésre szolgáló források zömét a burzsoázia és nem a dolgozók helyzetének stabilizálására, megmentésére fordítja – ennek ideológiája pedig az, hogy e források elosztásának legfőbb célja a munkahelyek megvédése, sőt új munkahelyek teremtése kell hogy legyen (Márkos 2020). Vagyis úgy szól az üzenet, hogy a dolgozók kifejezett érdeke burzsoázia megsegítése, konfliktus nincs, a két szereplő érdeke egy irányba mutat.

A tőke-munka viszony elrejtését szolgálja a nemzeti egység mindenek felettiségének ideológiája is: mind egyek vagyunk. Maga Orbán Viktor is mindent elkövet a tőke-munka viszonyból származó konfliktusok eliminálásáért. 2023 májusában egy konferencián például a következőket mondja: „ahol felüti a fejét az osztályharc, ott zavargások lesznek. Megszűnik a tisztelet, egymás elfogadása” (Mázsár 2023). Ez a két mondat egy – hozzáteszem, szerte a világban terjedő – autoriter, jobboldali populista állam ideológiájának alapeleme, amelyről Scheiring Gábor (2023b) találóan állapítja meg, hogy az általa uralt társadalmi berendezkedés nem más, mint a neoliberalis kapitalizmus egy új, nemzeti populista mutánsa.

De tényleg osztályharctól kell félniük a NER hatalmasainak? Amint azt láttuk, megítélésem szerint a belátható időben nem, és annak ellenére sem, hogy a dolgozóknak a tőke és az azt reprezentáló állam ellen irányuló „munkaügyi akciói” az általam vizsgált időszaknak különösen a vége felé gyakoribbá válnak. Mint azt több korábbi írásomban

is (elsősorban Szalai 2018) kifejttem, a NER-ben – és a kapitalizmus eme szakaszában ez globális tendencia is – a burzsoázia az állam közreműködésével megszervezi magát, a munkásság viszont erre képtelen: ebben a szisztémában egy félfeudális, a tőke-munka viszonyt részben az úr-szolga viszonytal felruházó hatalmi rend áll szemben egy jórészt (általa is) atomizált munkássággal (tágabban értelmezve társadalommal), mely nem szerveződik osztállyá. (Az Éber Márk Áron [2020, 2022] által köztes-közvetítő osztályoknak nevezett társadalmi csoportokat ezért magam inkább társadalmi rétegeknek tekintem). A kizsákmányolás ezért is olyan intenzív: atomizált formában, így keményebben érvényesül, hiszen a dolgozó nem élvezheti osztálya védelmét.

Marxi megközelítésben a mélyreható társadalmi változások motorja a kapitalizmusban a tőkésosztály és a munkásosztály közötti osztályharc. E két hatalmi ágens ebben a folyamatban szervezi magát osztállyá. Ha azonban az ellentét dominánsan nem magyarázza a hatalmi konstellációk törésszerű változását, akkor az azt jelzi, azt is jelenti, hogy a tőkésosztály és a munkások marxi értelemben nem szerveződtek osztállyá. Márpedig a nagy társadalmi változásokat a '70-es évek neoliberais fordulatát követően nem a tőkésosztály és a munkások nyílt összecsapásai idézték elő sem a világban, sem régiókban, így Magyarországon sem. Azok motorját döntően a hatalmon lévő rendeken *belüli* hatalmi harcok jelentették. (E gondolatmenet részletes, történelmi perspektívába helyezett kifejtését lásd Szalai 2001, 2018.) Így van ez Magyarország történetének most vizsgált időszakában is.

Mindazonáltal, annak ellenére, hogy osztályharcról és osztályokról nem beszélhetünk, a tőke és munka antagonizmusa két igen fontos, a társadalom mélyrétegeiben zajló folyamatot nagyon is magyaráz. Ez pedig egyrészt nem más, mint a humán erőforrások lepusztulása: a profitráta már Marx által feltárt csökkenő tendenciája⁹ eme folyamat elensúlyozásaként felerősíti a kizsákmányolás állandó fokozásának kényszerét, melynek engedelmessége a tőke, áttörve az őt korábban jótékonyan védő korlátokat, felzabálja a munkát. És/de ezzel nem is olyan hosszú távon veszélyezteti, pontosabban továbbrombolja saját létfeltételeit is. (Ezt a globálisan is zajló folyamatot lásd Szalai 2006, 2022; Farkas 2022) Másrészt, részben a tőke és munka szembenállása magyarázza az azokat elfedni célzó szélsőjobboldali ideológiáknak a hatalom általi felmutatását és terjesztését is.

Megfigyelhető az is, hogy bár tőkésosztályról és munkásosztályról nem beszélhetünk, azok gramsci-i értelemben vett szerves értelmisége lassan már megszületik. (Ez tárul fel például a közgazdászoknak az elmúlt időszakban felpörgő, az infláció okairól folytatott vitájában: a tőke közgazdászai a fő okot a „lakosság” pénzbeliség okozta túlkeresletében, a munka közgazdászai ezzel szemben a több cég által is alkalmazott monopolárak általános árfelhajtó hatásában jelölik meg [egyik oldalról például Petschnig 2022, másik oldalról például Pogácsa 2022].)

Ezzel összefüggésben változik a köztes-közvetítő osztályok helyzete és aspirációi. Ez azért is fontos, mert Éber Márk Áron (2020, 2022) gondolatmenete szerint a társadalmi-hatalmi helyzet lényegi változásának alapfeltétele az, hogy ezek az osztályok (rétegek) nyissanak a munkásosztály (munkásság) felé. Nos, ez a folyamat, mint láttuk, a rabszolgatörvény kapcsán már részlegesen megkezdődött, és bár azóta gyengült, legalábbis látenszen továbbra is jelen van. (Részletesen lásd Szalai 2018, 2022.) Alapja ezen társadalmi csoportok

9 Legújabb adatok: Extended World Tables 7.0

helyzetének erős differenciálódása: míg a NER hatalmasaihoz kötődő csoportjainak, ezen belül értelmiségének egzisztenciális helyzete látványosan javult, jelentős rétegei látványosan lecsúsztak, sőt elszegényedtek. Ezért is indultak el értelmiségi tagjai közül néhányan (de már valamennyi társadalmi kisugárzás forrásává válva) a munkásság szerves értelmiséggé formálódásának útján. És ha ez a folyamat erősödik, az veszélyeztetheti a fennállót.

Léteznek mindemellett más ilyen tényezők is. Az állam ugyan igyekszik elrejtetni a tőke és munka antagonisztikus ellentétét a társadalom szeme elől, egy esetben ez azonban mégsem sikerül – és ez is a rabszolgatörvényhez kötődik. Ekkor olyan erős a kormányt érő ellenzéki politikai nyomás, hogy vezetői, és megmondó emberük, Parragh László egy pillanat erejéig kénytelen kilépni a burzsoáziával kötött szövetségéből: Szijjártó Péter külügyminiszter és Parragh ekkor azt az állítást kockáztatják meg, hogy a törvény a nagy német feldolgozóipari multinacionális cégek nyomására született, vagy legalábbis azoknak akart a kormány üzenni (Windisc 2019 ; Szalai 2022).

A hatalmon lévő párt és kormánya a fenti vállalatokkal általában is ambivalens viszonyt ápol: egyrészt miután export oldalról azok húzzák a gazdaságot, ki van nekik szolgáltatva, és külön, egyedi kedvezményekben is kénytelen részesíteni őket. (Ezért lehet az, hogy ezek a cégek mind 2010-ben, mind 2022-ben mentesülhetnek az ágazati különadók hatálya alól – mely különadók kiszabása a regnáló kormányok első és utolsó, a tőkét megnyirbáló intézkedései.) Másrészt, részben az emiatti frusztráció miatt, részben közvetlen belpolitikai haszonszerzés céljából, a multi ellenességet a társadalom számára felmutatott ideológiájuk egyik központi elemévé transzformálják. Hozzáteszem: mára már ez több is, mint ideológia. A keleti akkumulátorgyárak betelepítése a nyugati, elsősorban német nagy exportőröktől való fokozatos függetlenedést célozza.

Azt láthatjuk tehát, hogy a fennállót több tényező is veszélyeztetheti: a humán erőforrások lepusztulása, a munkásság szerves értelmisége megszületésének megindulása, és nem utolsó sorban az, hogy politikai hatalom gazdasági bázisának átrendezése, legalábbis rövid távon, gazdasági-hatalmi vákuumot eredményezhet. Hasonló hatása van és lesz a kaméleon külpolitikában rejlő lehetőségek folyamatos szűkülésének (legalábbis a legközelebbi amerikai elnökválasztásig). Mégis úgy vélem, hogy a politikai ellenzék rendkívüli gyengesége miatt a fennálló összeomlása belátható időn belül nem fog megtörténni.

Hogy a tőke és munka viszonyának alakulásában várhatóak-e változások, az egyelőre nyitott kérdés: annyi bizonyos, hogy a globális folyamatok felől nézve minkét oldal összetétele heterogénebbé válik a jövőben. A burzsoázián belül növekszik majd a „keletiek” jelentősége, a külföldi vendégmunkások betelepülése pedig munkásság további differenciálódását fogja magával hozni. Mindezek kimenetele bizonytalan.

Gondolatmenetem végére érve csak megerősíteni tudom azt, hogy a munkásság osztályá szerveződése és az osztályharc megindulása a belátható jövőben nem várható – és egy országban ez hosszabb távon sem lehetséges – ráadásul országunk kis, nyitott félperiféria. Majd ha létrejönnek a globális munkásosztály megszületésének gazdasági és politikai feltételei, nos, majd akkor várható tőke és munka valódi téttel rendelkező nyílt összecsapása (részletesen lásd Szalai 2006, 2022).

Mindazonáltal a burzsoázia továbbra sem lesz rest szervezni önmagát, ezért (is) a munkásságnak sem kell tétlenül tűrnie az erősödő kizsákmányolást. Ami már ma járható útnak tűnik, az a munkásszolidaritásnak a globális termelési vertikumok, láncok mentén

történő megszerveződése, pontosabban megszervezése – amely egyben a munkásság osz-
tálya szerveződésének első lépése is lehet.

A tanulmány törzsét képező történetet 2023 májusáig követtem nyomon.

A tanulmány elkészítését az OPTED H2020 projekt támogatta. Megírása során fontos segítséget kaptam Büttl Ferenc-től, Farkas Izabellától, Huszár Ákostól, Kocsis Árpádtól, Koltai Mihálytól, Melegh Attilától, Papp Ábristól és Szelényi Ivántól. Köszönöm!

Hivatkozott irodalom

- 168.hu (2019): Németországban máris megbénult egy Audi-gyár a győri sztrájk miatt. január 28. (letöltve: 2023. június 29.).
- Bartha Eszter és Tóth András (2017): Munkásfiatalok az újkapitalizmusban. *Educatio* 26 (1): 75–86.
- Berki Erzsébet (2019): *Munkaiügyi akciók 2010 és 2019 között Magyarországon, különös tekintettel a sztrájkokra*. Fridrich Ebert Stiftung, Budapest.
- Burawoy, Michael (1982): *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Büttl Ferenc (2017): Audi-sztrájk: a hazai autógyártók zöme jelentősen alulfizeti a dolgozókat. *merce.hu*, január 28. (letöltve: 2023. június 29.).
- Büttl Ferenc (2018): Hogyan vihetnének újra többet haza a dolgozók a profitból? *merce.hu*, október 5. (letöltve: 2023. június 29.).
- Csengel Karina (2018): Az iparkamara elnöke szerint elfogyott a fehér keresztény munkaerő. *merce.hu*, június 21. (letöltve: 2023. június 29.).
- Csengel Karina (2021): Újabb szakszervezetek kérik számon a kormányt a légiirányítók sztrájkjának betiltása miatt. *merce.hu*, augusztus 4. (letöltve: 2023. június 29.).
- Csengel Karina (2023): A nikkelel mérgezett dolgozók és a szakszervezet ellehetetlenítése is az akkumulátorgyárak mindennapjainak része Magyarországon. *merce.hu*, április 14. (letöltve: 2023. június 29.).
- Dedák István (2018): A nagy magyar bérrobbanás: fele sem igaz? *portfolio.hu*, szeptember 3. (letöltve: 2023. június 29.).
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Éber Márk Áron (2022): A „középosztály” eszménye és a köztes-közvetítő osztályok. *Replika* 125: 35–53.
- Éber Márk Áron (2023): Kiegészítés és túlhajszoltság a kapitalizmusban. *Új Egyenlőség*, február 19. (letöltve: 2023. június 29.).
- Farkas Péter (2022): Világ gazdasági korszakváltásban vagyunk. *Világ gazdasági Intézet. Műhelytanulmányok* 146, 1–30.
- Fazekas László Benjámin (2022): Ma Magyarországon hat évvel kell többet dolgozni a nyugdíjig, mint 2013-ban. *merce.hu*, május 11. (letöltve: 2023. június 29.).
- Fodor T. Gábor (2019): Mi a baj a jelenlegi munkajogi szabályozással? *merce.hu*, január 17. (letöltve: 2023. június 29.).
- Galgóczi Béla (2017): Why Central and Eastern Europe Needs a Pay Rise. *etui.org, Working Paper, 2017/1*.
- Gergely Márton (2019): Német szakszervezet az Audi-sztrájk tanulságairól: Debrecenben is lesz dolgunk. *hvg.hu*, január 31. (letöltve: 2023. június 29.).
- Györfly Dóra és Lentner Csaba (2021): Bárki nyer jövőre, megszorítás jön – ezért bírálja már Orbán Viktor „jobbkeze” is a kormány gazdaságpolitikáját. (Ablonczy Bálint interjúja.) *Heti Válasz*, augusztus 1. (letöltve: 2023. június 29.).
- Han, Byung-Chul (2020): *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Budapest: Typotex.
- Hencsel Adél (2023): Magyarország a mentális betegségek fellegvára. *Index*, február 4. (letöltve: 2023. június 29.).
- Hornyak József (2022): Parragh László: „a rendszerváltás óta nem látott sokkhatás érkezik”. *portfolio.hu*, szeptember 20. (letöltve: 2023. június 29.).
- Huszár Ákos (2022a): A Fidesz támogatók előre mennek, az ellenzékiek meg hátra? In: *Az állandóság változása. Parlamenti választás 2022*. Böcskei Balázs és Szabó Andrea (szerk.). Gondolat – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Budapest, 87–111.
- Huszár Ákos (2022b): Létminimum és osztályelemzés. *Replika* 125: 69–82.

- Huszár Ákos (2022c): Osztályszerkezet és jövedelemelosztás Magyarországon 1982 és 2019 között. In: Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Tóth István György (szerk.). *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 159–174.
- Jámbor András (2011): A Fidesz munka törvénykönyve nem jó senkinek. *kettoismerce.blog.hu*, november 16. (letöltve: 2023. június 29.).
- Jámbor András (2016): Annyi esélye van egy törvényes sztrájknak, mint annak, hogy Orbán a tanártüntetés élére áll. *merce.hu*, március 4. (letöltve: 2023. június 29.).
- Jámbor András (2018a): További milliárdokat szórt a multiknak a kormány. *merce.hu*, július 6. (letöltve: 2023. június 29.).
- Jámbor András (2018b): Éppen kilóra kiárúsítja a magyar dolgozókat a kormány. *merce.hu*, november 22. (letöltve: 2023. június 29.).
- Jámbor András (2020): Kumich László halálos „forradalma”. *merce.hu*, január 9. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kiss Soma Ábrahám (2021): A makói gumigyárban frásos engedélyt kell kérniük a munkásoknak, hogy beszélgeszenek. *merce.hu*, szeptember 2. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kiss Soma Ábrahám (2022): A leggazdagabb 50 magyar vagyona közel ötször akkora, mint a társadalom szegényebb ötödé. *merce.hu*, december 28. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kordás László (2017): Beszéljünk egy kicsit a külföldi vendégmunkásokról. *Új Egyenlőség*, április 12. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kordás László (2019): Szakszervezetek: elmaradnak a fizetések a termelékenység alapján indokoltól. *szakszervezetek.hu*, június 19. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kunert Annamária és Kiss Nikolett (2019): Szakszervezeti trendforduló a láthatáron. *Új Egyenlőség*, július 7. (letöltve: 2023. június 29.).
- Lehoczki Noémi (2021): Nagyon sokan féltették a munkahelyüket, mégis eljött az a pont – egy sztrájk természetrajza. *merce.hu*, november 15. (letöltve: 2023. június 29.).
- Lehoczki Noémi (2022): „Jelentenie kellett rólam a főnökömnek, mert ki akartam fizettetni a túlórát – interjú egy gyári menedzserrel. *merce.hu*, július 11. (letöltve: 2023. június 29.).
- Lehoczki Noémi és Kiss Soma Ábrahám (2022): Amikor „munkabéke” van a makói gumigyárban. *merce.hu*, február 28. (letöltve: 2023. június 29.).
- Márkos Imre Órs (2020): Történelmi nagyságú programmal védi meg a munkahelyeket a kormány, a baloldal ezt sem támogatja. *origo.hu*, június 29. (letöltve: 2023. június 29.).
- Mázsár Tamás (2023): Orbán: Mindannyian biológiai támadás alatt állunk, melynek fegyverét liberális laboratóriumokban fejlesztették ki. *24.hu*, május 4. (letöltve: 2023. június 29.).
- merce.hu* (2023): Könnycszedésbe és tülekedésbe fulladt a bosszútörvény ellen tüntetés a karmelitáknál. május 3. (letöltve: 2023. június 29.).
- Pásztóy András (2018): A hatékony érdekegyeztetés intézményei – hova jutottunk el 2018-ra? *Új Egyenlőség*, március 18. (letöltve: 2023. június 29.).
- Petschnig Mária Zita (2022): A kormány politikájának közeli hatása van a recesszióra. *Klubrádió*, Esti gyors. október 17. (letöltve: 2023. június 29.).
- Pogátsa Zoltán (2015): *A bérszínvonal és a bérfelzárkózás meghatározói Magyarországon*. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest
- Pogátsa Zoltán (2022): Lövöldözünk verébre, és közben szétlőjjük a falut. (Szabó Anna interjúja.) *novekedes.hu*, december 27. (letöltve: 2023. június 29.).
- Polónyi István (2016): A hazai emberi erőforrások ma és holnap. *Educatio* 25: 481–495.
- Polónyi István (2019): Versenyben a felzárkózásért. *Educatio* 28: 3–20.
- Pósfai Orsi (2021): „Akkora az elégedetlenség, hogy muszáj volt lépni” – a makói gumigyárdolgozói sztrájkolnak, a termelés akadozik. *merce.hu*, február 24. (letöltve: 2023. június 29.).
- Reichenberger Dániel (2023): Mi lesz a magyarok fizetésével? Súlyos bajban van több százezer dolgozó, nincs még vége a gondoknak. *Pénzcentrum*, január 25. (letöltve: 2023. június 29.).
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Scheiring Gábor (2023a): The Politics of Growth Models and Populism in East-Central Europe. *Economic Sociology: Perspectives and Conversation* 42(2): 25–33.
- Scheiring Gábor (2023b): A neoliberalizmus nemzeti populista mutációja. *Új Egyenlőség*, április 23. (letöltve: 2023. június 29.).
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.

- Szadai Levente (2022a): Miért a dolgozókat, és nem a munkáltatókat inti önuralomra Parragh? *merce.hu*, november 2. (letöltve: 2023. június 29.).
- Szadai Levente (2022b): „Elbarrikádozta” a gyár bejáratát, és kihívta a rendőrséget a makói Continentál a szakszervezet filmvetítése miatt. *merce.hu*, november 2. (letöltve: 2023. június 29.).
- Szadai Levente (2022c): Legalább 26 százalékos emelésre van szükség, a minimálbérek fogyasztásának 50 százaléka élelmiszerre és rezsire megy el. *merce.hu*, november 7. (letöltve: 2023. június 29.).
- Szalai Erzsébet (1985): *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Budapest: Pénzügykutató Intézet.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1994a): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989-93*. Budapest: T-Twins.
- Szalai Erzsébet (1994b): *Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest-Szombathely: Pesti Szalon – Savaria University Press.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* Budapest: Uj Mandátum.
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság – magyar válság – alternatívák*. Budapest: L'Harmattan.
- Szalai Erzsébet (2018): *Hatalom és értelmiség a globális térben*. Budapest: Kalligram.
- Szalai Erzsébet (2022): *Lélek és profitrúta*. Budapest: Napvilág.
- Tett szerkesztőség (2021): „Itt szarni is csengőre mennek a dolgozók” – Interjú egy magyarországi autóipari munkással. *tett.merce.hu*, április 17. (letöltve: 2023. június 29.).
- Tiszóczi Roland (2023): Kijött a leggazdagabb magyarok listája: Mészáros Lőrinc az élen, aki tavaly 347 ezer forintot keresett percenként. *hvg.hu*, május 11. (letöltve: 2023. június 29.).
- Turai Eszter (2019): A magyarországi autóipar sötét oldala. *Új Egyenlőség*, december 1. (letöltve: 2023. június 29.).
- Turai Eszter (2020): Nem azért dolgozol kurva sokat, hogy szendvicset egyél egész hónapban? Belső konfliktusokban csapódnak le a Posta problémái. *merce.hu*, augusztus 26. (letöltve: 2023. június 29.).
- Ürmössy Anna (2022): Hogyan ösztönzi önkizsákmányolásra az algoritmus a biciklis futárokat? *Új Egyenlőség*, június 26. (letöltve: 2023. június 29.).
- Varga Dóra (2023): Növekszik a munkanélküliség, szoronganak a dolgozók, egyre többen vállalnak munkát újra külföldön. *Népszava*, január 27. (letöltve: 2023. június 29.).
- Vastagh Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Budapest: Napvilág.
- Windisc Judit (2019): Parragh szerint előkészítetlen a túlóratörvény, Garanciék nem használják. De akkor ki kérte? *hvg.hu*, február 21. (letöltve: 2023. június 29.).

Szalai Erzsébet

szociológus, az MTA doktora

Adózás és adózók

Interjútüredék és megemlékezés Beluszky Pálról

Fedelecs Tamás

A pénz útja. A magyar–szentszéki pénzügyi kapcsolatok geográfiája és dinamikája a késő középkorban

Nagy Ágoston

A jobbágytelken ülő nemesség és a rendi társadalom képe az 1825–27-es diétán

Mátyás-Rausch Petra

Vámjövődelmek a hatalmi mechanizmusok szolgálatában. A harmincadvám jelentősége Erdélyben a 17. század első felében

Nagy János

A városok és az adókérdés az 1764-65. évi országgyűlésen Pest város követjelentéseinek tükrében

Nagy Botond

Közteher a falu javára. Községi pótdózás a dualizmus kori Háromszéken

Pál Judit

Az önkormányzat ára: a vármegyék közigazgatási költségeinek fedezése az 1870. évi 42. törvény nyomán

Kollár Zsuzsanna

Adományozás a Váci Siketiskola alapításában

Továbbá ismertetések Márkus Beáta, Kurucz György, valamint Sudár Balázs, Varga Szabolcs és Varga G. János műveiről.

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org és korallfolyoirat.hu
terjesztes@korall.org és korall@korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnél, és valamennyi idei számmunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 6500, egy szám ára 1750 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára továbbra is 3500 Ft!

Abstracts

Landscape and Culture

Dániel Szabolcs Radnai: Nature, Landscape, Space, Ecology, Geography – in a Multidisciplinary Approach. Introduction

Abstract: This text briefly summarizes the main topics (interactions of landscape and people, nature and culture, space and interpretation etc.) of the study block called *Landscape and Culture* in *Replika* issue 128. Furthermore, this introduction delineates the antecedents and contexts of the study block, and presents the most important, central statements and results of the studies.

Keywords: landscape, culture, literary history, economy

Csaba Mészáros: Other People's Landscapes and Our Landscape. Anthropological Visions of Environmental Perception

Abstract: Anthropology is primarily concerned with humans and culturally created life-worlds. However, landscapes are entities that are constructed in a different way than most other social and cultural phenomena. The presence of a non-human component in the landscape is undeniable. There are several ways of capturing this non-human component in anthropology, depending on how much the researcher wishes to distance from the basic principles of the European landscape perception. Thus, the anthropological interpretation of the landscape tells as much about human and non-human relations as how Europeans theorize otherness. The paper seeks to link polyphonic visions of landscape as presented in anthropological literature; arguing that the exploration of alterity is not necessarily the most expedient method in anthropological research in understanding environmental relations.

Keywords: landscape, environmental perception, phenomenological anthropology, ontological anthropology

Gábor Demeter: Databases Substituting Missing or Inadequate Maps – The Reconstruction of Historical Land Use in the 18th–19th Centuries Using HGIS Methods

Abstract: How can historical research help in reconstructing land use at the national level if no maps of the period under study have survived, or if it would take years to analyse the maps using classical geographical and GIS methods (vectorization)? Although military surveys are now readily available online, their mass evaluation is limited by the lack of projection system or different colours used in their legend. The research led by Éva Konkoly-Gyuró, which projected a 2 km grid over the country's territory, has gone furthest so far in generating a general overview of land use and land use changes between 1850 and 1930. However, they did not attempt to evaluate the first military survey of the late 18th century, whereas the cadastral mapping of Joseph II only survived for a few hundred settlements due to resistance from the nobility. The surviving 1786 chancery conscription, however, at least allows us to visualise the relative differences in land use between settlements at municipality and national level – it includes the size of serfs' arable land (at that time allodial land was still subordinate) and their meadows. Thus not only the per capita area can be given, but the size of the meadow in relation to the arable land too. The ratio of the two landuse categories implicitly referred to the size of the livestock and pastures (communal properties were not included in the census). And although this conscription is incomplete, the meadow and ploughland is also given in the 1720 census, so even (relative) changes can be traced. Thus, with the help of our database (GISTa Hungarorum), it is possible to reconstruct, albeit with considerable limitations, the conditions of an era without map representations. Indicated local differences also highlight different paths of local social development. 19th century cadastral land income censuses are much more accurate. The advantage of this method, based on the visualization of historical databases, is that (in addition to its disadvantages, such as neglecting exact land use characteristics within a settlement) it helps compress information during visualisation, so that spatial patterns of *longue durée* changes can be illustrated. A way forward could be the use of machine learning algorithms from different evaluation software to identify and aggregate raster patches representing land use.

Keywords: HGIS, mapping, landuse, databases, 18–19th century

Sándor Hites: The Geography of World Literature and the Spaces of Capitalism

Abstract: The paper reviews the main global, regional and local geographical spatial structures in connection with the recent applications of world literature concept. In general, the relevant international researches emphasize the (explicit or implicit) political, cultural and economic hierarchies and inequalities enforced in these spatial structures. By analysing these structures, the study gives examples from János Erdélyi's world literature conception in the context of 19th century Hungarian history of criticism.

Keywords: spatial structure, world literature, capitalism, economy, geography, János Erdélyi

Dániel Szabolcs Radnai: Landscape, Region, Nation. The Relationship between Landscape Interpretation and Literary History in the Context of 19th Century Regional Literature

Abstract: The main topic of the paper is the relation between landscape and literature in the context of literary history writing, focusing on the Hungarian national literature in 19th century. My research primarily focused on the modern concept of the landscape and that genre, poetic and historical consequences, which are related to the development of this concept (for example: landscape poems, regional prose and national landscapes in the literature). And the study also examines the applicability of the landscape (or geographical region) as a category of the literary history. The argumentation tries to validate historical and methodological aspect at the same time in connection with the literary representation of the characteristic Hungarian landscapes and the uses of regional aspects in literary history, focusing on the importance of regions within nation-state.

Keywords: literary history writing, landscape poems, regional literature, national landscape

Máté Tamáska: Beyond the Cube Houses. Village Pictures from the Eighties

Abstract: The paper presents the images of Hungarian village in 80s, through the theme of “cube house”, on the occasion of an exhibition. The exhibition material consists of the rural photo corpus of The Patriotic People’s Front (Hazafias Népfront), that contains nearly 100.000 shootings, from almost all over counties of Hungary, mainly from smaller villages. The basic thesis of the study is that, classic categories of architectural history are not applicable in Hungarian village, as well as these terms can only be used as a reference point. That’s why the interpretation of the 80s demands a different periodization than the older modern–postmodern (and the organic architecture in it) concepts would suggest. So we can talk about a “post-cube” era, otherwise the period of “tüzépbárok”. Furthermore the paper presents the material of the mentioned exhibition from autumn 2022, organized by the author. The tableaux show photos from the Hungarian villages from the 80s, and literary quotations are also included in the exhibition from *Panorama (Körkép)* anthologies, with the help of which the viewer/reader can interpret the rural landscape more deeply.

Keywords: socialism, postmodern, cube house, architectural sociology, rural photo

Károly Halmos: Cost Space and Culture

Abstract: The word ‘culture’ does not seem to require any explanation, although it should be stressed that the thread uses the term in a broad sense. It should be understood not only as a conscious activity, a sophisticated creation, but also as any kind of form-building, even if it is not conscious. The term ‘cost space’ is not used in any standard economic sense, but as a way of saying that the costs of economic management are not neutral in terms of space; that the efforts sacrificed by (i. e. costs of) human activity for various ends shape space (environment); that they can produce distinctive patterns that people not only create but also relate to.

Even in a short period of time, absolute or relative variations in costs can bring about many changes in what F. Braudel calls material culture. If you like: human history is a history of costs and opportunity costs.

Keywords: culture, spatial economics

János Weiss: Landscapes with Brushes

Abstract: The paper attempts to outline the thought process of Sándor Radnóti's book on landscape and landscape painting in three steps. (1) What is the relationship between the concept of landscape and landscape painting? (2) The meaning of the concept of mimesis for landscape painting; the crisis of mimesis in modernity (Gadamer). (3) Templates in landscape painting – on the way to the concept of kitsch. A turn in the aesthetics of the concept of kitsch? (Adorno and postmodernism.) Finally, in a short concluding chapter, the review assesses the significance of the book.

Keywords: landscape, nature, painting, Georg Simmel, poetry

Social Imaginaries and Segmentation

István Harcsa: Social Imaginaries and Segmentation in the Mirror of Long Term Series (1920–2016)

Abstract: The study brought into focus two major issues: the “social vision” of the researchers, i.e. how their vision of society can influence the interpretation of research outputs, while the other focused on the formation of middle strata as embedded into the long term development of social structure. As for the social vision of the researcher, we posit that their professional views on stratification are more or less based on values and methods derived from the European centrum. If we investigate the stratification of the East-Central European countries and Hungary based on this viewpoint, we can get an “external mirror”, which helps the better understanding of the processes of stratification. However, it is useful, if we simultaneously try to interpret data and trends among the East-Central European model, because only in this way we can get a more objective view of stratification processes. As for the formation of the middle strata, we can say, that serious business booms are hidden behind this which determine the quality of the middle strata. The relatively short economic cycles can provide only limited possibilities, therefore important part of those people couldn't close up to the “organic part” of the middle strata, and they remained in circle of fragile part of middle strata, or even they drop out from there.

Keywords: social stratification, intergenerational social mobility, middle strata, social inequalities, social picture

Social Structure

Zoltán Farkas: The Concept of Social Formation and its Types

Abstract: In the first part of the paper, I first define the concept of social formation, and then I outline the function of the formation. Social formation is the comprehensive form of the organization of society, which includes the social structure of the sphere of everyday social life on the one hand, the social structure of the sphere of political life on the other, as well as the form and extent of mapping the everyday social structure into the political social structure. According to my conception, the determinedness between the everyday social structure and the political structure is bilateral, but this bilateral determinedness is separated from each other in time. In the second part, I distinguish between the four main types of social formation: monist, semi-monist, semi-pluralist, and pluralist social formation. During the typification, I consider, on the one hand, that the political structure of the given society is characterized by monistic or pluralistic political power relations. The other aspect is closely related to this, that is, what is the everyday social structure of the given society. I point out that, in principle, social status stratification and order stratification expressing greater or lesser degrees of social inequality can be assigned to typical social formations. **Keywords:** Social formation, types of social formation, everyday social structure, political social structure, social stratification

The Hungarian New Capitalism

Erzsébet Szalai: Under Pressure. The Capital-Labour Relation in the System of National Cooperation, or Exploitation in the Authoritarian Era of New Capitalism in Hungary

Abstract: The study examines the evolution of the capital-labor relationship within the framework of System of National Cooperation. It analyses the quantitative characteristics of the exploitation resulting from this relationship and their changes. It shows how the interests of capital prevail over the interests of workers in the legislature, in the design and modification of the institutional system of national and local interest reconciliation, and in the redistribution of state resources. The evolution of the state of the bourgeoisie and of the workers, and of their methods of asserting their interests, are also dealt with in separate chapters. The point is that, while the bourgeoisie is able to self-organize to represent its common interests and is able to represent these interests through the state in the guise of the state, the workers are atomized and therefore unable to recognize and articulate their common interests. Their mental state deteriorates markedly during the period under review. Finally, in the

concluding theoretical chapter of the paper, it is argued that the exploitation of workers in the System of National Cooperation (NER), i.e., in the authoritarian era of new capitalism in Hungary, is much stronger than ever before despite the fact that the ruling political elite has managed to control the bourgeoisie. And/or, paradoxically, it is in the interests of the latter that it is able to assert the interests of the whole capital even against the interests of individual capitalists.

Keywords: capital, labor, state, exploitation, trade unions